

**Филозофски факултет**  
**Одељење за социологију**

**Стефан Владимир Мандић**

**УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ И ЈАПАНСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА  
НАСТАНАК И РАЗВИТАК КАПИТАЛИЗМА**

**докторска дисертација**

**Београд, 2022**

**Faculty of Philosophy**  
**Department of Sociology**

**Stefan Vladimir Mandić**

**INFLUENCE OF EUROPEAN AND JAPANESE FEUDALISM  
ON THE EMERGENCE AND RISE OF CAPITALISM**

**Doctoral Dissertation**

**Belgrade, 2022**

# Садржај

УВОД .....	1
1   МАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА .....	7
1.1   МАРКSOVA ТЕОРИЈА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И СХВАТАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	7
1.1.1   ОСНОВЕ МАРКСОВОГ СХВАТАЊА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ .....	7
1.1.2   ПОЈМОВНЕ ПРОТИВУРЕЧНОСТ У МАРКСОВОЈ ТЕОРИЈИ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ .....	11
1.1.3   МАРКСОВА ТИПОЛОГИЈА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА.....	15
1.1.4   МАРКСОВА ОДРЕЂЕЊЕ КАПИТАЛИЗМА.....	23
1.1.5   МАРКСОВО ВИЂЕЊЕ ПРЕЛАЗА ИЗ ФЕУДАЛИЗАМ У КАПИТАЛИЗМА.....	34
1.2   ЛЕЊИНОВО ОДРЕЂЕЊЕ РУДИМЕНТАРНОГ КАПИТАЛИЗМА .....	38
1.3   МАРКСИСТИЧКА ДЕБАТА О ПРЕЛАСКУ ИЗ ФЕУДАЛИЗАМ У КАПИТАЛИЗАМ.....	42
1.4   КАРЛ КАУЦКИ И АГРАРНО ПИТАЊЕ .....	51
1.5   ЏОН МИЛИОС И АЛЕАТОРНИ ПРИСТУП У ОБЈАШЕЊУ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	53
1.6   ПЕРИ АНДЕРСОН И ЕКЛЕКТИЧКИ ПРИСТУП У ОБЈАШЕЊУ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	61
1.7   ДЕБАТА О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА КОД ЈАПАНСКИХ МАРКСИСТА 69	
2   СВЕТСКО-СИСТЕМСКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА.....	75
2.1   ВОЛЕРИСТИНОВА СВЕТСКО-СИСТЕМСКА ТЕОРИЈА.....	75
2.1.1   ОСНОВНИ ЕПИСТЕМОЛОШКИ ПОСТУЛАТИ ВОЛЕРСТИНОВЕ ТЕОРИЈЕ.....	75
2.1.2   ВОЛЕРСТИНОВА КЛАСИФИКАЦИЈА ИСТОРИЈСКИХ СИСТЕМА ....	77
2.1.3   ФЕУДАЛИЗАМ И НАСТАНАК СВЕТСКОГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА .....	80
2.1.4   ВОЛЕРСТИНОВА АНАЛИЗА СВЕТСКЕ КАПИТАЛИСТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ .....	83
2.2   ФЕРНАН БРОДЕЛ И КАПИТАЛИЗАМ У ЕВРОПСКОЈ ПРИВРЕДИ-СВЕТУ 96	
2.3   ТРИНАЕСТОВЕКОВНА СВЕТСКА ПРИВРЕДА У ДЕЛУ ЏАНЕТ АБУ- ЛУГОДЕ.....	99
2.4   ГУНДЕРОВО И ГИЛСОВО СХВАТАЊЕ СВЕТСКОГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА КАО ИСТОРИЈСКЕ КОНСТАНТЕ .....	102
3   НЕМАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА.....	105
3.1   ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА .....	105

3.1.1	ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА И ФЕУДАЛИЗМА	106
3.1.2	ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ КАПИТАЛИЗМА И УЗРОКА НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	115
3.2	ЗОМБАРТОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ КАПИТАЛИСТИЧКОГ ДУХА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	127
3.3	ПИРЕНОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ГРАДА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	129
3.4	МАНОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ МРЕЖА МОЋИ НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	132
3.5	СХВАТАЊЕ КАПИТАЛИЗМА У ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМУ .....	136
3.6	АНТОНИЋЕВО ВИЂЕЊЕ ПРЕДКАПИТАЛИСТИЧКИХ ДРУШТЕНО- ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА И ОБЈАШЊЕЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА	142
3.7	ОСТАЛЕ НЕМАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА	148
4	ТЕОРИЈСКО-КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР .....	153
4.1	ПРЕДКАПИТАЛИСТИЧКЕ ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКЕ ФОРМАЦИЈЕ...	154
4.2	ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАНОГ КАПИТАЛИЗМА .....	167
4.3	НЕОПХОДНИ И ДОВОЉНИ УСЛОВИ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	171
4.4	УТИЦАЈ РАЗЛИЧИТИХ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА НА НАСТАНАК ИЛИ НЕНАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	174
4.5	УТИЦАЈ ЈАПАНСКОГ И ЕВРОПСКОГ ФЕУДАЛИЗМА И КИНЕСКОГ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	176
4.6	ДИМЕНЗИЈЕ И ИНДИКАТОРИ .....	177
4.7	МЕТОД ДИСЕРТАЦИЈЕ.....	178
5	УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ И ЈАПАНСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА.....	181
5.1	УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА	182
5.2	УТИЦАЈ ЈАПАНСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА	199
6	УТИЦАЈ КИНЕСКОГ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА НА СПРЕЧАВАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА.....	213
	ЗАКЉУЧАК .....	227
	ЛИТЕРАТУРА.....	234

Комисија за оцену и одбрану докторске дисертације

Ментор:

Др Слободан Антонић, редовни професор  
Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Чланови комисије:

Др Слободан Антонић, редовни професор  
Универзитет у Београду, Филозофски Факултет

Др Владимир Вулетић, редовни професор,  
Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Срђан Шљукић, редовни професор  
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: \_\_\_\_\_

Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развој капитализма

### **Апстракт**

Основни предмет дисертације је разматрање утицаја феудализма на настанак капитализма. Основни циљ дисертације је се утврди да ли су европски и јапански феудализам имали одређене карактеристике које су утицале на развитак капитализма. Наша основна претпоставка јесте да је децентрализованост европских и јапанских феудалних поредака пресудан фактор који је утицао на развијање капитализма. Управо је децентрализована природа феудализма омогућила да се развије независна трговачка класа која је кроз акумулацију капитала и стварање најамне радне снаге најзаслужнија за настанак капитализма. Поставља се питање зашто се капитализам није развио раније када је светска трговинска мрежа формирана још током 1. века п. н. е. Постојање патримонијалних државних структура је зауставило овај развој спречавајући осамостаљивање трговачке класе. Феудализам је био погодан за њен настанак јер није био централизован облик традиционалне власти као што је то био патримонијални.

Иако су колонизација и настанак апсолутистичке државе били важни за даљи развој европског капитализма, они нису узрок његовог настанка. Акумулацијом капитала, утицајем на пролетаризацију делова аграрног рада и стварањем неједнаке светске размене, европска трговачка класа поставила је основе капиталистичког система. Јапан се, иако није створио капиталистички систем, због капиталистичких карактеристика привреде, најлакше од свих неевропских земаља током 19. века интегрисао као централно, а не периферно подручје. Како би проверили основну претпоставку да се капитализам развио захваљујући карактеристикама европског и јапанског феудализма, потребно је упоредити њихове карактеристике са карактеристикама патримонијалних држава. Стога, основни метод дисертације биће упоредна метода, односно поређење европског и јапанског феудализма са патримонијалним бирократским системом царске Кине.

**Кључне речи:** феудализам, патримонијализам, капитализам, Европа, Јапан, Кина

**Научна Област:** Социологија

**Ужа научна област:** Историјска социологија

The influence of European and Japanese feudalism on the emergence and development of capitalism

**Abstract**

The main subject of the dissertation is the analysis of the influence of feudalism on the emergence of capitalism. The main goal of the dissertation is to determine whether European and Japanese feudalism had certain characteristics that influenced the development of capitalism. Our basic assumption is that the decentralized nature of European and Japanese feudal orders is a crucial factor that influenced the development of capitalism. It was the decentralized nature of feudalism that enabled the development of an independent trade class which, through the accumulation of capital and the creation of wage labor, was most responsible for the emergence of capitalism. The question arises why capitalism did not develop earlier when the world trade network was formed during the 1st century BC. n. e. The existence of patrimonial state structures halted this development by preventing the independence of the merchant class. Feudalism was conducive to its emergence because it was not a centralized form of traditional power as patrimonialism was.

Although the colonization and emergence of the absolutist state were important for the further development of European capitalism, they are not the cause of its emergence. By accumulating capital, influencing the proletarianization of parts of agrarian labor and creating an unequal world exchange, the European trade class laid the foundations of the capitalist system. Although Japan did not create a world capitalist system, due to the capitalist characteristics of its premodern economy, it integrated most easily of all non-European countries in it during the 19th century as a central, not a peripheral area. In order to check our basic assumption that capitalism developed thanks to the characteristics of European and Japanese feudalism, it is necessary to compare their characteristics with the characteristics of patrimonial states. Therefore, the basic method of the dissertation will be a comparative method, ie a comparison of European and Japanese feudalism with the patrimonial bureaucratic system of imperial China.

**Keywords:** feudalism, patrimonialism, capitalism, Europe, Japan, China

**Scientific field:** Sociology

**Narrow scientific field:** Historical sociology

## УВОД

Социологија је настала као одговор на епохалне промене које су се десиле у време пуног развитка капитализма током 18. и 19. века. Индустијска револуција је из корена променила друштвену и економску стварност и појачала захтеве развијене капиталистичке класе за укидањем окоштаних феудалних односа који су спречавали пун замах капиталистичке производње. Радикалне промене у карактеру производње ишле су у корак са политичким револуцијама које су на место сталешких односа стављале сувереног грађанина са неутуђивим правима.

Ова бурна дешавања деловала су савременицима тога доба као епохална квалитативна промена, која није настала постепеном транзицијом из феудализма у капитализам, већ наглом променом друштвене структуре. Конт (Auguste Comte) је наговештавао да је за ново друштво заслужан прелаз са метафизичког на позитивистички начин размишљања, који се, према њему, дешавао убрзано током друге половине 18. и прве половине 19. века (Schraff, 1995). Иако је почетак прото-капитализма везивао за 16. век, Маркс (Karl Marx) је држао да се истински капитализам појавио тек са настанком парне машине (Маркс, 1977). Аутори који су били ближи либералној идеологији буржоазије, објашњавали су настанак капитализма коначним ослобађањем човекове универзалне природе од окова феудализма. А за њих је човек по суштини свог бића био окренут трговини, слободном тржишту и властитим интересима. Други аутори попут Спенсера (Herbert Spenser) и Диркема (Emile Durkheim) изразили су тачан, али сазнајно преобухватан и испразан исказ према којем је капитализам природна последица усложњавања поделе рада и друштвене структуре.

Вебер (Max Weber) врши свеобухватну историјску упоредну анализу (Weber, 1961; 1989) и као одлучујуће варијабле, које су утицале на развој рационалног капитализма, одређује рационални закон и недуалистичку етику, али такође напомиње и битан утицај средњовековног града. Бродел (Fernand Braudel) је става да се капитализам развио већ током 13. века у мрежи трговачких градова (Braudel, 1997), док Волерстин (Immanuel Wallerstein) сматра да је капитализам настао у дугом 16. веку, као последица кризе феудализма (Wallerstein, 1986). Иако ови аутори дају различите одговоре на питање зашто је настао капитализам, њихове анализе капитализма су неминовно везане за разматрање природе феудализма.

Стога, ће основни циљ овог доктората бити да испитамо да ли су и како карактеристике феудализма утицале на рађање капитализма. Како бисмо ово испитали упоредићемо развој тржишне економије у оквиру европског и јапанског феудализма са замрзавањем њеног развоја у оквирима кинеског патримонијализма, у којем је, према нашем мишљењу, централизованост система главни узрок одсуства настанка капитализма. Основна хипотеза је дакле да су децентрализованост европског и јапанског феудализма имали позитиван утицај на настанак капитализма, док је централизованост кинеског патримонијализма спречила настанак капитализма.

У посебним циљевима покушаћемо да утврдимо:

Ц1) уколико су европски и јапански феудализам узроковали настанак капитализма, које су карактеристике ових феудализама утицале на то да се у њиховим оквирима појави капитализам;

Ц2) да ли постоји веза између европске трговачке класе и настанка капитализма;

Ц3) да ли постоји веза између јапанске трговачке класе и настанка капитализма;

Ц4) када се и где појавио капитализам, какав је био карактер његовог ширења и зашто је постао доминантни светски систем;

Ц5) због чега се и зашто капитализам није развио у царској Кини.

У складу са посебним циљевима изнете су и следеће хипотезе:

Х1) децентрализованост феудализма створила је друштвено погодан терен за развитака капитализма;

Х2) основни узрок европског капитализма у европском средњем веку била је европска трговачка класа чија појава је узрокована децентрализованом феудализму и која је заслужна за продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње;

Х3) основни узрок јапанског капитализма у јапанском средњем веку била је јапанска трговачка класа чија појава је узрокована децентрализованом феудализму и која је заслужна за продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње;

Х4а) капитализам се у Европи појавио током 13. века, а у Јапану током 17. века;

Х4б) европски капитализам просторно се ширио кроз поступну периферизацију феудалне залеђине од стране европских капиталистичких центара;

X4ц) током 16. века се са инструментализацијом феудалне залеђине, колонизацијом и склапањем савезништва између капиталиста и апсолутне државе убрзава процес ширења европског капитализма и формира се светски капиталистички систем;

X4д) аутохтони јапански капитализам инкорпориран је у светски капиталистички систем током 19. века и тада Јапан постаје једна од централних регија капитализма;

X5а) патримонијална држава царске Кине спречавајући развитак политички и економски независне трговачке класе спречила је продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње и тиме онемогућила развој капитализма;

X5б) царска Кина је била успешна у подређивању трговачке класе, јер је за разлику од феудализма (децентрализована традиционална власт), имала ефективну контролу над војском и чиновничким апаратом (централизована традиционална власт).

Пре него што спроведемо анализу развитка/неразвитка капитализма у европском и јапанском феудализму и кинеском патримонијализму, детаљно ћемо се позабавити начином на који су настанак капитализма објашњавали ранији друштвени теоретичари. Током излагања становишта различитих теоретичара, критички ћемо анализирати њихове основне тезе и тако створити основе за наш теоријско-концептуални оквир. Процес критичке анализе ставова ранијих аутора за нас је веома битан, јер омогућава разрешавање битних теоријских дилема и тиме даје могућност да се створи што бољи теоријско-концептуални оквир и спроведе емпиријска анализа која није оптерећена недоумицама, а које су често биле уско повезане са ранијим разматрањима ове теме.

У првом поглављу доктората бавићемо се марксистичким схватањима настанка капитализма. Прво ћемо приказати ставове самог Маркса, а потом и теорије других значајних марксиста који су се бавили овом темом, како оних који су као главни узрок настанка капитализма видели класну борбу у оквиру феудализма (Доб, Бренер, Хилтон), тако и оних који су давали пресудну улогу предмодерној трговини у настанку капитализма (Лењин, Кауцки, Милиос, Свизи). Посебну пажњу ћемо дати и становишту Перија Андерсона (Perry Anderson), које се може окарактерисати као еклектичко становиште које прихвата аргументацију обе супротстављене групе марксистичких аутора. На самом крају поглавља размотрићемо дебату јапанских марксиста о томе да ли је у оквиру јапанског феудализма настао аутохтони јапански капитализам.

У другом поглављу изложићемо начин на који су настанак капитализма схватили светско-системски теоретичари попут Имануела Волерстина, Џанет Абу-Лугоде (Janet Abu-Lughod) и Андреа Гундера Франка (Andre Gunder Frank). У овом поглављу

позабавићемо се и начином на који је Фернан Бродел видео настанак капитализма. Иако се Бродел не може окарактерисати као теоретичар који припада светско-системском становишту, ми смо га у ово поглавље ставили јер је по највећем броју карактеристика његова теорија блиска овом становишту. Поглавље о светско-системским теоријама одвојићемо од поглавља у коме разматрамо марксистичка становишта, јер се светско-системске теорије не могу класификовати у марксизам у ужем смислу, већ представљају посебан вид постмарксистичке мисли.

У трећем поглављу посветићемо пажњу различитим немарксистичким теоријама које су покушале да одговоре на питање како је настао капитализам. Прво ћемо приказати Веберово и Зомбартово (Werner Sombart) објашњење настанка капитализма. Потом ћемо пажњу усмерити на то како су настанак капитализма у својим делима видели социјални историчар Хенри Пирен (Henri Pirenne) и социолог Мајкл Ман (Michael Mann). На самом крају поглавља размотрићемо становишта припадника школе историјског институционализма (Тили, Норт и Томас, Лахман), теорију Слободана Антонића и остале немарксистичке теорије о настанку капитализма.

Основно теоријско усмерење дисертације, које ћемо детаљно приказати у четвртном поглављу може да се дефинише као постмарксизам. Иако ће се наш теоријски оквир претежно заснивати на концептима насталим у оквиру марксистичке традиције, бићемо спремни да еклектички црпимо инспирацију и од значајних немарксистичких аутора. Усмерење рада је уједно у ширем смислу и немарксистичко јер одбацује марксистичко схватање детерминизма и због тога што се аутор рада не слаже са основним марксистичким погледом на природу човека и историје. Теоријско-концептуални оквир дисертације неће бити у потпуности нова теорија, већ ће се заснивати на критичкој интеграцији становишта ранијих аутора. У њему ћемо приказати нашу класификацију предкапиталистичких друштвено-економских формација и образложити на које начине су њихове основне карактеристике могле да доведу до настанка или ненастанка капитализма. У теоријском оквиру покушаћемо да дамо теоријско утемељење нашем ставу да су европски и јапански феудализам, као децентрализоване формације, омогућили стварање фундаменталног капиталистичког односа и капиталистичке поделе рада, док је кинески патримонијализам, као централизована формација, то спречио.

У петом поглављу ћемо се бавити емпиријском провером хипотезе према којој су европски и јапански феудализам условили настанак капитализма, док ћемо се у шестом

поглављу бавити емпиријском провером хипотезе према којој је кинески патримонијализам условио одсуство настанка капитализма. Анализа у овим поглављима засниваће се на структурално-историјском упоредном методу. Другим речима покушаћемо да из птичије перспективе, концизно, јасно и кратко напишемо основне карактеристике друштвено-економских формација које будемо проучавали и да утврдимо да ли постоји веза између њих и настанка капитализма. Наш структурално-историјски метод ће се разликовати од метода карактеристичног за социјалну историју, стога нећемо тежити да дамо живописан опис свих друштвених сфера и свих емпиријских манифестација европског и јапанског феудализма и кинеског патримонијализма. Пошто се ова дисертација пре свега бави питањем да ли су и како европски и јапански феудализам утицали на настанак капитализма, анализа кинеског патримонијализма биће помоћно средство којим ћемо појачати ефективност наше основне аргументације и стога неће бити толико детаљна као анализа европског и јапанског феудализма. Највећи део наше дисертације биће посвећен анализи пређашњих теорија о настанку капитализма и формирању строго уоквиреног теоријско-концептуалног оквира. На овај начин омогућићемо разрешавање свих теоријских недоумица пре саме емпиријске анализе и што јаснији и ефектнији поступак доказивања у емпиријској анализи.

Тема дисертације може да буде значајна из неколико разлога. Питање на који начин је настао капитализам изазвало је дебате и опречна мишљења у научној заједници. Ова докторска дисертација потенцијално може допринети разјашњењу недоумица и бољем разумевању настанка капитализма. Осим тога, теме из историјске социологије, па и ове дисертације нису широко обрађиване у домаћој социолошкој литератури (сличном темом детаљније се бавио само Слободан Антонић) па стога за аутора и представља изазов. У оквиру дисертације покушаћемо да уклонимо одређене предрасуде везане за схватање будућности капитализма. Ако се капитализам није појавио из класног сукоба феудалаца и кметова, како наводи ортодоксна марксистичка доктрина, ни будући поредак након капитализма неће настати из борбе буржоазије и пролетаријата, већ развитком нових друштвених односа насталих услед сложеног утицаја више фактора. Можда би стога и задатак савремене социологије био у томе да истраживајући генезу капитализма покуша да предвиди његову будућност. О будућности савременог капитализма писаћемо детаљније у закључним разматрањима где ћемо дати и хипотезу према којој савремени капитализам има могућност да се у претвори или у

високотехнолошки развијени децентрализовани неофеудализам или у  
високотехнолошки развијени глобалистички и тоталитарни неопатримонијализам.

# **1 МАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА**

Марксизам представља један од најзначајнијих праваца мисли у друштвеним наукама. Марксистички аутори су у својим делима обрадили велики број друштвено релевантних тема, а једне од најчешћих биле су природа капитализма и природа транзиције из феудализма у капитализам. Пошто Карл Маркс није дао дефинитивно објашњење настанка капитализма, у оквиру марксизма настала су различита виђења овог процеса. У овој глави детаљно ћемо се позабавити подједнако и Марксовим објашњењем настанка капитализма, и ставовима које су по овом питању имали представници различитих марксистичких праваца. Како бисмо на што адекватнији начин разумели Марксово виђење настанка капитализма, приказаћемо прво његову општу теорију друштвене промене и његово схватање основних карактеристика различитих друштвено-економских формација (примитивни комунизам, робовласништво, феудализам, азијатски начин производње, капитализам). Потом, видећемо како је настанак капитализма тумачен код различитих праваца марксизма попут ортодоксног марксизма, школе „политичког марксизма“, еклектичког и алеаторног приступа. На самом крају поглавља позабавићемо се дебатом у оквиру јапанског марксизма о природи јапанског феудализма и његовог утицаја на настанак капитализма у Јапану.

## **1.1 МАРКSOVA TEOPИJA ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И СХВАТАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА**

### **1.1.1 ОСНОВЕ МАРКСОВОГ СХВАТАЊА ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ**

Према Марксу материјалне производне снаге одређују производне односе између класа (роб-робовласник, кмет-феудалац, најамни радник-капиталиста). Материјалне производне снаге и производни односи заједно чине материјалну базу друштва. Материјална база одређује карактер друштвене надградње коју сачињавају право, политика, идеологија култура итд. Са променама у материјалној бази врши се промена у целокупној духовној надградњи (Маркс, 1969).

Како бисмо што јасније изложили Марксово схватање друштвених структура, приказаћемо њихов графички приказ<sup>1</sup> који је створио професор доктор Слободан Антонић за потребе својих предавања. Уколико материјалне производне снаге означимо са А, производне односе са Б, правну надградњу са В, а духовну надградњу са Г тада бисмо основну Марксову премису могли да изложимо на следећи начин:

Табела 1 - Марксово схватање односа између друштвених структура

<b>Г</b>	<b>Идеологија и култура</b>	<b>Духовна надградња</b>
↑	↑↑↑	
<b>В</b>	<b>Право и политика</b>	<b>Материјална база</b>
↑	↑↑↑	
<b>Б</b>	<b>Производни односи</b>	
↑	↑↑↑	↑↑↑
<b>А</b>	<b>Производне снаге</b>	

Извор: Слободан Антонић, 2008, Уџбеник за предмет Теорије друштвене структуре и система

Узрочни односи приказани шемом  $A \rightarrow B \rightarrow V \rightarrow G$  приказују начин на који Маркс види друштвену промену. Са развојем производних снага долази се до промене и у производним односима путем друштвене револуције што доводи до транзиције из једног друштвено-економског система у други (нпр. из робовласништва у феудализам). Како сам истиче:

*На извесном ступњу свога развоја долазе материјалне производне снаге друштва (А) у противрјечност с постојећим односима производње (Б), или, што је само правни израз за то, с односима власништва у чијем су се оквиру дотле кретале... С промјеном економске основе врши се спорије или брже преврат читаве огромне надградње (В) (Г) (Маркс, 1969).*

Промену из једног друштвено-економског система у други приказаћемо употребом Антонићеве схеме Марксовог схватања историјског развоја:

<sup>1</sup> Цело поглавље 1.1.1. је под јаким утицајем Антонићевог прегледног објашњења теорије Карла Маркса коју је он изложио у уџбенику за предмет Теорије друштвене структуре и система.

Табела 2 - Марксово схватање друштвене промене

<b>Г<sub>1</sub></b>	<b>Г<sub>2</sub></b>	<b>Г<sub>3</sub></b>	<b>Г<sub>4</sub></b>	<b>Г<sub>5</sub></b>
↑	↑	↑	↑	↑
<b>В<sub>1</sub></b>	<b>В<sub>2</sub></b>	<b>В<sub>3</sub></b>	<b>В<sub>4</sub></b>	<b>В<sub>5</sub></b>
↑	↑	↑	↑	↑
<b>Б<sub>1</sub></b>	<b>Б<sub>2</sub></b>	<b>Б<sub>3</sub></b>	<b>Б<sub>4</sub></b>	<b>Б<sub>5</sub></b>
↑	↑	↑	↑	↑
<b>А<sub>1</sub>→</b>	<b>А<sub>2</sub>→</b>	<b>А→</b>	<b>А<sub>4</sub>→</b>	<b>А<sub>5</sub></b>

Извор: Слободан Антонић, 1995, Изазови историјске социологије, Београд: Институт за политичке студије

Вертикални нивои у овој схеми (А<sub>1</sub>→Б<sub>1</sub>→В<sub>1</sub>→Г<sub>1</sub>) представљају друштвено-економске формације и Марксов унилинеаран поглед на њихов историјски след: првобитни комунизам, робовласништво, феудализам, капитализам и комунизам. Хоризонтални нивои (А<sub>1</sub>→А<sub>2</sub>→А<sub>3</sub>→А<sub>4</sub>→ А<sub>5</sub>) представљају дуготрајан историјски процес развитка производних снага. Из дате схеме може се закључити да су према Марксу производне снаге и њихов историјски развој независне варијабле док су све остале варијабле зависне. Реконструкцијом Марковог схватања производних снага у њих се могу убрајати следећи чиниоци:

Табела 3 - Марксово одређење производних снага

<b>1. Средства за производњу</b>	<b>а) инструменти рада</b>
	<b>б) сировине</b>
<b>2. Снага рада</b>	<b>в) продуктивни капацитет продуктивних актера: снага, вештина, знање, иновативност<sup>2</sup></b>

Извор: Cohen, G.A, 2000, Karl Marx's Theory of History, New Jersey: Princeton University Press

Маркс је сматрао да је са његовим теоријским објашњењем друштвене промене успоставио друштвено-историјски закон који делује гвозденом нужношћу. Закон

<sup>2</sup> Маркс је у својим делима дао више контрадикторних дефиниција производних снага. Када је говорио о процесу производње као његове саставне делове је навео инструменте рада, сировине и радну снагу (Marx, 1974a : 163-165). У ортодоксном марксизму се највероватније преко тумачења Марковог схватања процеса производње даје техницистичка дефиниција производних снага у којем су њени саставни делови средства за производњу и радна снага (Institute of Economics of the Academy of Sciences of the U.S.S.R., 1957) (Cohen,2000: 55).

историјског кретања човечанства који је „открио“ према њему делује свеобухватно на подручју повести као што закон гравитације делује у природи. Стога сматра да *чак и ако је неко друштво успело да уђе у траг природном закону свог кретања, не може оно нити прескочити, нити наредбом укинути фазе природног развитка* (Марк, 1974а:17). Слично тврди и његов најближи сарадник Фридрих Енгелс (Friedrich Engels) истичући да *као што је Дарвин открио закон развитка органске природе, Маркс је открио закон развитка људске историје* (Engels у С. Tucker, 1978: 681).

Уколико је главни латентни покретач људске историје развој производних снага, њен главни манифестни актер јесте класа. Производни односи који проистичу из одређеног степена развитка производних снага у суштини представљају класне односе у производњи. Да бисмо разумели какви су класни односи у одређеној друштвено-економској формацији, морамо прво да одговоримо на питање ко поседује, а ко не поседује средства за производњу. Они који поседују средства за производњу представљају владајућу класу: робовласнике, феудалце, капиталисте. Они који не поседују средства за производњу и раде за владајућу представљају нижу класу: робове, кметове, најамне раднике. Може се закључити да се у марксизму класа дефинише као друштвена скупина *чији чланови имају исти однос према средствима за производњу* (Haralambos & Holborn, 2002: 33).

Однос између владајуће и подређене класе увек се заснива не експлоатацији. У предкапиталистичким друштвима, владајуће класе експлоатацијом присвајају вишак производа од подређених док у капитализму капиталиста од најамног радника присваја вишак вредности. У свакој друштвено-економској формацији владајућа и подређена класа су међузависне, односно не могу да постоје једна без друге и кроз међусобну интеракцију репродукују како властите положаје у економском систему, тако и целокупни економски систем.

Ипак, осим међузависности, њихов однос заснива се и на међусобно супротстављеним интересима и сукобу, због чега Маркс истиче да је целокупна *историја сваког друштва историја класних борби* (Маркс & Engles, 2009: 30). Са развојем производних снага, када производни односи постану кочница даљег развоја, ниже класе подижу револуцију у којој се урушавају постојећи производни односи и стварају услови за настанак нових који су у складу са новоразвијеним средствима за производњу. Маркс је стога мислио да ће када капиталистички производни односи постану тесни за даљи развој производних снага радничка класа својим

револуционарним деловањем поништити капитализам као друштвено-економску формацију и створити основе за стварање комунизма. Ипак, Маркс није дао прецизан одговор на питање на који начин се десио прелаз из робовласништва у феудализам и нигде није помињао револуционарни потенцијал робова, који би према његовој теорији требало да буду главни носиоци урушавања робовласничког и настанка феудалног поретка. Такође, давао је противуречне и несистематизоване одговоре на питање која друштвена група у оквиру феудализма је била најзаслужнија за настанак капитализма.

Реконструкција Марксове дефиниције производних снага може се проблематизовати. На произвољан начин су и људска вештина, знање и иновативност стављени у производне снаге, а да притом није објашњено зашто би требало ту да се налазе. Према нашем мишљењу степен иновативности и знања у одређеном друштву зависи од ширих карактеристика друштвеног система и од чиниоца који могу бити политички и културни, а не само економски. Иако је средњовековна Европа имала већу аграрну продуктивност од царске Кине (Mann, 1986), у оквиру кинеске царевине ипак је постојао већи степен технолошке иновативности (Deng, 2020). Ова чињеница може да се објасни већим степеном писмености у оквиру кинеске више класе, нужношћу поседовања класичног знања за припадништво царској мандаринској бирократији итд. Дакле опште карактеристике кинеске друштвено-економске формације или кинеског типа друштва, а не само продуктивност, утицале су на већи степен технолошке иновације у оквиру њега.

### **1.1.2 ПОЈМОВНЕ ПРОТИВУРЕЧНОСТ У МАРКСОВОЈ ТЕОРИЈИ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ**

Иако је истицао потпуну научну законитост његовог схватања друштвеног развоја, Маркс је у различитим делима често другачије дефинисао основне теоријске појмове на којима се то схватање заснивало. Ово је утицало и на недоследност његовог целокупног теоријског система и на постојање различитих тумачења његовог дела у каснијим школама марксизма.

У делима *Беседе о филозофији* и *Капиталу* Маркс има технолошко детерминистички поглед на друштвену промену. Производне снаге су у тим делима схваћене као „производна сила“ или „производна постројења“, њихова дефиниција се сужава, те се поистовећују са инструментима рада тј. технологијом. Тако Маркс истиче: *Ручни млин*

даће вам друштво с феудалним господарима, парни млин друштво са индустријским капиталистима (Маркс, 1977:61). Такође тврди да *технологија открива активни став човеков према природи, непосредни процес производње његова живота, а с тиме и друштвене прилике у којима живи и духовне представе које из њих извиру* (Марк, 1974а: 330).

Дакле, Маркс, у делу свог научног опуса, развој производних снага поистовећује са развојем технологије у ужем смислу. Овакво схватање производних снага је нарочито било прихваћено од стране ортодоксних совјетских марксиста према којима целокупни друштвено-економски односи и њихов развој могу да се сведу на пуки „одраз“ технолошког прогреса. Стаљин (Иосиф Виссарионович Джугашвили Сталин), као један од припадника ове марксистичке школе, сматра да *се производне снаге друштва мењају и развијају, а потом, у зависности од ових промена и у складу са њима се мењају људски односу у производњи и економски односи* (Stalin, 1975:26). Стаљиново виђење може се окарактерисати као телеолошка еволутивна догма, која је коришћена као идеолошки светоназор на којем се заснивао његов тоталитарни режим.

Маркс производне снаге понекад дефинише прешироко, те у њих укључује друштвену и класну свест. Тако на пример тврди *да је од свих оруђа за производњу, најмоћнија производна снага сама револуционарна класа*<sup>3</sup> (Маркс, 1977:104). Уколико се класа и класна свест, које би по основној Марксовој теорији требало да припадају производним односима и духовној надградњи, сврставају у производне снаге, онда се релативизује позиција производних снага као „основног узрочника“ друштвене промене. Маркс често несвесно одступа од своје основне теорије јер запада у проблем немогућности објашњења комплексне друштвене стварности ослањајући се само на једну независну варијаблу.

У његовим делима може се наћи прегршт примера у којима се производни односи пребацују из зависне у независну варијаблу и имају повратан утицај на производне снаге. Истичући динамизам капитализма, Маркс тако наглашава да капиталистички производни односи утичу на развој производних снага:

---

<sup>3</sup> Интересантно је да је Маркс ову дефиницију дао у *Беди филозофије*, истом делу у коме је на само пар страна раније технолошко-детерминистички начин дефинисао производне снаге.

*Капитал непрестано све револуционира, рушећи све препреке које ометају развитак производних снага, проширење потреба, разноликост производње и искоришћавање и размјену природних и духовних снага* (Марх, 1979а).

Некада несвесно, Маркс је и духовној надградњи давао узрочни потенцијал. То се може уочити у начину на који су он и Фридрих Енгелс описивали европске народе у *Новим рајнским новинама*. Они неке народе сврставају у прогресивне, а друге у реакционарне. За њих су Мађари прогресивна историјска сила јер су 1848. покушали да се ослободе од Хабзбуршке династије и створе модерну грађанску државу и тиме допринели убрзању урушавања окоштаних прежитака централно-европског феудализма. Са друге стране, Чехе су сврставали у историјски реакционарне народе, јер су толико година били под немачком контролом, те су због тога „неспособни“ за самостално политичко организовање и окарактерисани као неисторијски народ (Марх, Engels 8/1975: 238;367-371). Такав став је у супротности са Марксовом основном теоријом, јер пренебегава чињеницу да су у то доба у Чешкој капиталистички односи били развијенији. Уколико би се држали сопствене логике, Маркс и Енгелс би морали да закључе да су према нивоу развијености производних снага и производних односа Чеси били „прогресивнији“ од Мађара.

Може да се закључи да је главна одредница по којој су Маркс и Енгелс одређивали прогресивност народа његов политички капацитет да уруши окоштале феудалне структуре у духовној надградњи и на њихово место постави идеолошке и политичке праксе које су у складу са променама у материјалној бази<sup>4</sup>. Такође, у *Новим рајнским новинама* провејава став да променом духовне надградње могу да се убрзају промене у материјалној бази, односно да се поспеше капиталистички, а укину феудални производни односи. Ту се види да Маркс, упркос својој основној теорији општег људског развоја, даје узрочни потенцијал духовној надградњи. На највишем и најапстрактнијем нивоу теоријске апстракције Маркс истиче да су производна средства једина узрочна независна варијабла. Међутим, када се спусти на истраживање емпиријског нивоа, узрочни потенцијал добијају како производни односи, тако и

---

<sup>4</sup> На Марксово и Енгелсово виђење различитих европских народа, утицала је и Хегелова подела на историјске и неисторијске народе, али такође и дубоко усађен германски шовинизам, европоцентризам западњачке провенијенције и словенофобија. Интересантна је чињеница да су Маркс и Енгелс према свим словенским народима имали негативан став, и да су своје мишљење једино променили о Пољацима, јер су веровали да је њихова борба за националну државу прогресивна и да потенцијално може довести до урушења Руског царства, које је за њих било центар европске реакције (Марх, Engels 8/1975).

духовна надградња. Стога и његов теоријски поглед на стварност постаје другачији и може се изразити следећом схемом:

Табела 4 - Алтернативно Марксово схватање односа између друштвених структура

Г ↑ ↓	<b>Идеологија и култура</b> ↓↓↓                    ↑↑↑	<b>Духовна надградња</b> ↓↓↓
↑ ↓ В	↓↓↓                    ↑↑↑ <b>Право и политика</b>	
↑ ↓ Б	↑↑↑                    ↓↓↓ <b>Производни односи</b>	↑↑↑ <b>Материјална база</b>
↑ А	↑↑↑                    ↓↓↓ <b>Производне снаге</b>	

Противуречности у Марковом раду утицале су да се у марксизму појаве различите школе које су на комплекснији начин гледале однос између материјалне базе и духовне надградње и давале узрочни потенцијал свим њиховим саставним деловима. Антонио Грамши (Antonio Gramsci) је истицао да на пољу духовне надградње постоји културна хегемонија буржоазије као владајуће класе и да културна хегемонија има битну улогу у легитимисању и репродукцији капитализма. Стога радничка класа треба да створи своју властиту (контра)културу као алтернативу хегемонској култури и да претендује на то да њена (контра)култура постане једног дана владајућа, јер према Грамшију осим ослобођења у сфери производње неопходна је и радикална промена унутар културне матрице друштва, уколико се тежи успешности комунистичке револуције (Jones, 2007). Грамшијев став даље су развили интелектуалци „западног марксизма“ окупљени око Франкфуртске школе и студентског покрета из 1968. Према њима промена у оквиру духовне надградње постаје важнија од промене у материјалној бази. За Маркузеа (Herbert Marcuse), револуционарни потенцијал радничке класе у западном свету атрофирао је услед утицаја доминанте идеологије капитализма, стога као главне актере будуће револуције истиче *базу друштвене пирамиде сачињену од аутсајдера и сиромаша, незапослених и незапошљивих, прогоњених обојених раса, обитавалаца затвора и менталних институција* (Marcuse, 1968: 65).

Већина марксиста није се оволико далеко удаљавала од основних Маркових ставова. Ипак и они су се временом оградиле од основне Маркове тезе о узрочном првенству производних средстава. Занимљиво је да се инспирација за отклон од основне

Марксове тезе, проналази у делима самог Маркса. Аутори попут Луја Алтисера (Louis Althusser), Ернеста Мандела (Ernest Mandel), Шарла Бетелхајма (Charles Bettelheim) истицали су да производни односи имају већу узрочну снагу у односу на производне снаге. Такав став заступао је и Мао Це Тунг (Máo Zédōng), а интересантно је да је њему и Лењин био близак (Milios, 2018:23). Луцидно оправдање оваквог става може се наћи у Бетелхајмовом есеју *Економска калкулација и облици власништва*:

*У комбинацији производна средства/производни односи други појам има доминантну улогу условљавајући услове у оквиру којих се производне снаге репродукују. Обратно, развој производних снага никада директно не условљава трансформацију производних односа; ова трансформација је увек фокус интервенције противничких класа тј. класне борбе (Bettelheim, 1974, 91-92).*

Ми смо става да су и производне снаге (пре свега напредак у технологији) и производни (класни) односи и промена тих односа битни за разумевање друштвене промене. Такође сматрамо да обе појаве међусобно утичу једна на другу, али и да имају узрочни потенцијал у одређивању карактера других појава. Осим њих и друштвена надградња, нарочито политички системи и право, такође утиче на друштвене промене. На крају, у објашњењу настанка и развоја друштвено-економских формација или типова друштва не сме да се занемари и битан утицај који имају географија и међусобна интеракција различитих друштвено-економских формација.

### **1.1.3 МАРКSOVA ТИПОЛОГИЈА ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА**

Маркс је сматрао да одређена појава, како би се разумела њена унутрашња природа, мора да се проучава у свом најразвијенијем облику. Стога је истицао да уколико желимо да боље разумемо суштину предкапиталистичких економских формација морамо своју пажњу да усмеримо на проучавање капитализма као најнапредније друштвено-економске формације. Овакав став утицао је на то да се Маркс никада није детаљно посветио проучавању предкапиталистичких економских формација. Иако је тврдио да је открио „челични закон“ историјске нужности према којем сва друштва морају да прођу кроз исте фазе развоја (примитивни комунизам > робовласништво > феудализам > капитализам), није покушао да детаљно емпиријски поткрепи како би тај развој практично изгледао. Због те чињенице Марксово схватање

предкапиталистичких друштвених формација може се реконструисати само кроз ишчитавање фрагмената, које је оставио у различитим књигама и писмима<sup>5</sup>. Такође у реконструкцији његовог схватања предкапиталистичких формација може да послужи и књига његовог најближег сарадника Фридриха Енгелса под називом *Порекло породице, приватне својине и државе*.

### **Основне карактеристике Марксове теорије друштвено-економских формација**

Каснији марксисте извршили су класификацију Марксовог дела како би из њега реконструисали кохерентну теорију друштвено-економских формација. Према њима свако друштво има одређени фундаментални класни однос који одређује доминантну друштвено-економску формацију. Фундаментални класни однос је однос између две најбитније међусобно зависне класе од којих је једна основна класа експлоатисаних, а друга основна класа експлоататора. У друштву могу постојати и друге класе, али пошто се оне не налазе у основном класном односу, оне су нефундаменталне класе (Milios, 2018:98)

Основни однос фундаменталних класа, као што смо већ навели, јесте однос према средствима за производњу, где владајућа класа поседује средства за производњу што јој омогућава да експлоатише подређену класу. Марксисте су тумачећи Марксово дело направили разлику између поседовања, контроле и употребе средстава за производњу. У предкапиталистичким друштвима, иако владајућа класа поседује средства за производњу, она углавном нема контролу над њима и не употребљава их. Стога у мотивисању подређене класе да ради за њене интересе, предкапиталистичка виша класа користи идеолошко убеђивање и средства присиле (Milios, 2018:98)

Битно је напоменути да у одређеном друштву може да постоји више друштвено-економских формација које могу да буду у мирном суживоту или у међусобној борби за превласт. Ипак, у већини „нормалних“ историјских ситуација у друштву изражена је доминација једне друштвено-економске формације. Уколико у оквиру друштва постоје одређене мањинске друштвено-економске формације у „нормалним“ ситуацијама оне не угрожавају доминацију главне формације. Све друштвено-економске формације имају

---

<sup>5</sup> Маркс се донекле ближе позабавио питањем предкапиталистичких друштвено-економских формација само у *Немачкој идеологији*, споредном делу под називом *Пред-капиталистичке друштвено економске формације* и површно у „Предговору“ *Прилога критици политичке економије*. Стога и његово схватање схеме развоја предкапиталистичких формација пре треба да се реконструише него ишчита и прикаже.

устаљен начин идеолошке, политичке, економске и биолошке репродукције, који упада у кризу једино у стањима превирања када нова замењује стару друштвено-економску формацију (Milios, 2018:99-100).

### **Марксов опис предкапиталистичких друштвено-економских формација**

Према Марксу и Енгелсу првобитна друштвено-економска формација је била племенска заједница. Племенску заједницу у најширем смислу карактерише неразвијеност средстава за производњу (Marx, 1974: 20). Такође, у оваквом типу друштва читава заједница контролише средства за производњу (пре свега кроз колективну употребу земље) (Marx, 1977: 67), због чега се овакав облик друштва може да се означи као „комунистички“ (примитивни комунизам). Иако редистрибуција произведеног није у потпуности једнака, већ количина добара који члан заједнице добија зависи од његовог статуса и пола, у таквом друштву неједнакост је на веома ниском нивоу (Енгелс, 1950).<sup>6</sup>

Са постепеним напретком средстава за производњу човечанство улази у фазу развоја када је у стању да произведе вишак производа. Постојање вишка производа постаје основ за настанак државе и поделу друштва на вишу класу која присваја вишак производа и нижу која кроз рад ствара тај вишак. Према Марксу и Енгелсу први облик класног друштва било је робовласништво. Робовласништво се успостављало када се више независних племена уједињује у један град. У њему грађани имају заједничку приватну својину (општинску својину) над робовима. Са развојем институције индивидуалне приватне својине, општинска својина над робовима нестаје, долази се до стратификације грађанства и појаве више класе патриција у чијим рукама се концентрише власништво над робовима. Овај процес прати и пауперизација осталог дела грађанства од ког настаје класа плебејаца која не учествује у фундаменталном класном односу карактеристичном за робовласништво (Marx, 1974: 19-21)

Иако су Маркс и Енгелс на добар начин објаснили настанак робовласништва у старој Грчкој и Риму, овакво објашњење у себе не може да обухвати историјски развој друштва попут старог Египта, Персије, Индије, Кине итд. у којима је удео робовске радне снаге био занемарљив. Овај проблем Маркс је покушао да превазиђе

---

<sup>6</sup> Новија истраживања показују да је неједнакост код ловаца сакупљача виша него што се раније мислило, те стога можемо закључити да Енгелсово инсистирање на високом степену егалитарности у примитивном комунизму није у потпуности исправно. Цини коефицијент за просечну скупину ловаца сакупљача износи 0,25 (Smith et al, 2010) док је цини коефицијент савремене Словеније 0,24 (The World Bank, 2018).

класификовањем свих наведених друштава у азијски начин производње (Engels & Marx, 1972), којим ћемо се детаљније бавити у каснијем делу поглавља.

Према Марксу и Енгелсу сваки нови тип друштвено-економске формације настаје се развитком средстава за производњу. Ипак, и у њихово време било је познато да је прелазак из робовласништва у феудализам карактерисала деградација или стагнација, а не развој средстава за производњу. Због тога Енгелс даје објашњење настанка феудализма које одступа од њиховог основног теоријског становишта. Према њему у позној Римској империји у одређеном тренутку је експлоатација вишка производа постала неефикасна. Ово је условило патриције да покушају још више да експлоатишу робове и посредно преко пореза плебејце, што је довело до оштре класне борбе и отуђења широких маса од бирократског апарата империје (Енгелс, 1950: 289). Занимљиво је да Енгелс нигде није објаснио зашто је експлоатација постала мање ефикасна. Пропаст робовласничког система, осим кризе у експлоатацији, Енгелс објашњава и егзогеним фактором, то јест сеобом народа, пре свега Германа, који су својим освајачким походима допринели уништавању Римског царства (Енгелс, 1950: 291).<sup>7</sup>

Основ за настанак феудализма Енгелс такође види у германском освајању римских територија. Германска племена према свом начину производње потпадала су под племенску заједницу. Ипак, када су дошли у додир са крупним римским земљишним поседима, вође ратничких банди (будући краљеви) поседе су расподелили у наследство својим саборцима (будућем племству). Сељаци који су у доба римске империје тежили да се ослободе робовског и полу-робовског положаја (колони), прихватили су зависност у односу на нове германске господаре, јер су им они омогућавали одређен степен безбедности у крајње опасном времену (Енгелс, 1950: 292-295).<sup>8</sup>

Након приказа Енгелсовог објашњења настанка феудализма обратићемо пажњу на то како је Маркс видео његове главне карактеристике:

*У епоси феудализма главна својина састојала се од својине на земљу са кметовским радом везаним за њу, с једне стране, и од личног рада са малим капиталом*

---

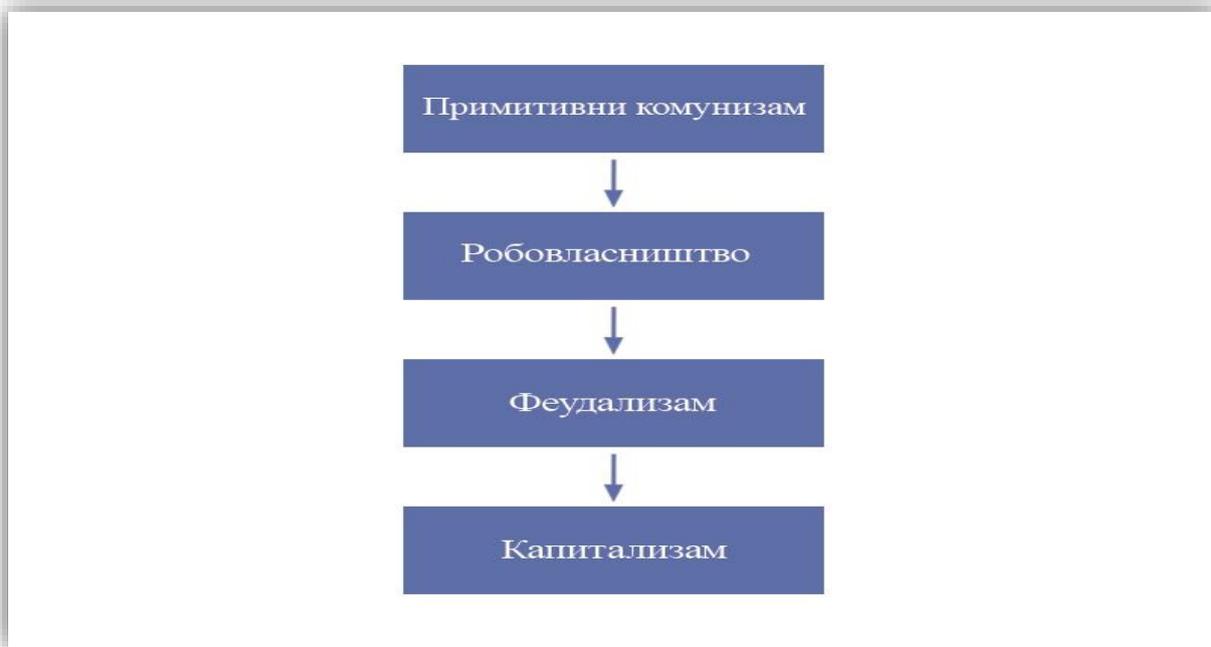
<sup>7</sup> Према Марксу феудализам је настао због уништења производних снага карактеристичних за робовласништво и због смањења броја становника и његове веће разуђености (Marx, 1974: 21).

<sup>8</sup> Као искрени немачки националиста Енгелс завршава своје излагање патетичним закључком како су *германска умешност и храброст, смисао за слободу и демократски инстинкт* (Енгелс, 1950: 296) удахнули живот новом феудалном поретку и новој Европи.

*који господари радом калфа, с друге стране. Структура и једне и друге форме била је условљена ограниченим продукционим односима - лошом и грубом обрадом земље и индустријом која је имала карактер заната. Поделе рада је било врло мало у периоду процвата феудализма. У свакој земљи је постојала супротност између града и села; подела на сталезе била је, разуме се, веома оштро изражена, али осим поделе на владаре, племство, свештенство и сељаке - на селу - и на мајсторе, калфе, шегрте, а убрзо и сиромашне надничаре - у градовима - није било неке значајније поделе. У земљорадњи је ту поделу отежавала обрада земље по парцелама, упоредо с којом се развила домаћа индустрија самих сељака; у индустрији у оквиру појединих заната није било уопште никакве поделе рада а и међу разним занатима та подела је била веома мало развијена. У старијим градовима постојала је од раније подела рада између индустрије и трговине, а у новијим се развила тек касније, кад су ти градови међусобно ступили у везу. Уједињавање већих покрајина у феудална краљевства представљало је потребу и за земљопоседничко племство и за градове. Стога је на челу организације владајуће класе, племства, свуда био монарх (Марх, 1974: 21-22).*

Маркс је истицао да за разлику од робовласништва у којем је основ заједнице чинио град, основна јединица производње и организације у феудализму било село. У оквиру села, феудалац је имао власништво над земљом, док је кмет директно контролисао парцелу коју је обрађивао и самостално организовао процес рада. У тој друштвено-економској формацији основна класна подела била је између кметова и феудалаца. Свештенство је било посебан сталез и оно се може дефинисати као посебна подврста феудалне земљопоседничке класе. Иако је истицао неразвијеност феудалног града, Маркс је уочио да се он издвојио као заједница са посебним сталешким правима и обавезама, што је представљало новину у односу на робовласништво. Ова феудална подвојеност између села и града је, према Марксу, условила и њихов амбивалентан однос. Маркс је сматрао феудализам економском формацијом која се заснива на примитивној подели рада и да је према томе сличан робовласништву (Марх, 1974: 21;47-48). Енгелс је истицао да у прва четири века феудализма средства за производњу су била на истом ступњу као у робовласништву (Енгелс, 1950: 295). Оваква становишта одступала су од Марксове основне теоријске поставке према којој нова друштвено економска формација настаје тек када средства за производњу досегну одређени ступањ развоја.

Након излагања Марксовог виђења предкапиталистичких друштвено економских формација, можемо да закључимо да је према њему основна путања развоја човечанства изгледала овако:<sup>9</sup>



Слика 1 - Марксова схема историјског развоја, Извор: Антонић Слободан, 1995, Изазови историјске социологије, Институт за политичке студије

Ипак, сам Маркс уочио је да оваква схема не може да објасни историјски развој неевропских друштава, због чега је у свој теоријски оквир увео и нову друштвено-економску формацију под називом азијски начин производње. Маркс је имао два супротстављена виђења азијског начина производње.

Према првом, ову друштвено-економску формацију карактерисало је државно власништво над земљиштем, док је сама држава представљала лични апарат деспота који је служио искључиво његовим интересима. Овакав тип друштва развијао се у подручјима где је држава имала пресудну улогу у стварању и одржавању иригационих система над којима је имала монополску контролу, која јој је омогућавала директно власништво над земљиштем. Иако је држава поседовала сва средства за производњу,

---

<sup>9</sup> Овакво унилинеарно схватање историјског развоја се код Маркса може наћи у „Предговору“ *Прилогу политичке економије и Немачкој идеологији* и њега је од каснијих марксиста највише заступао Лењин (Антонић, 1995).

њихова контрола и употреба су били препуштени хомогеној сеоској заједници. Сеоска заједница све своје потребе задовољавала је кроз колективни и неиздиференцирани рад, док је вишак производа који је стварала присвајала државна бирократија. Маркс сматра да је овакав тип формације био стагнантан и да није омогућавао никакав економски и друштвени развој (Engels & Marx, 1972:33-37, 77). Према другом, мање популарном Марксовом виђењу, својину над земљом није имала деспотска држава, већ хомогена сеоска заједница. Државни апарат је преко присиле и обичаја присвајао вишак производа сеоске заједнице, не угрожавајући њену неприкосновену својину над земљиштем и средствима за рад (Marx, 1977: 69-70).

За Маркса, сва неевропска друштва попут Индије, Кине, Ирана, Османског царства, па чак и Русије потпадала су под азијатски начин производње. Многи аутори оспоравали су овакво Марксово гледиште према којем се толико различита друштва подводе под једну друштвену-економску формацију. Ми смо сличног става и сматрамо да је паушално подвођење кинеског патримонијалног, индијског кастинског, руског феудалног система итд. у исти друштвени тип било карактеристично за већину западноевропских теоретичара тога доба и да је произишло из неразвијености историјских, економских и антрополошких теоријских парадигми и културних предрасуда германских и англо-саксонских мислилаца.

Након разматрања Марксовог виђења азијског начина производње, може да се закључи да је он осим почетне схеме путање људског развоја, увођењем ове нове друштвено-економске формације створио и алтернативну схему:<sup>10</sup>

---

<sup>10</sup> Овакву схему развоја су заступали совјетски економиста Георгиј Плеханов и немачки марксиста Карл Август Витфогел. (Антонић, 1995)



Слика 2 - Марксова алтернативна схема историјског развоја, Извор: Антонић Слободан, 1995, Изазови историјске социологије, Институт за политичке студије

На самом крају поглавља приказаћемо табелу у којој је дата разлика између власништва, контроле и употребе средстава за производњу у различитим предкапиталистичким друштвима према Марковом становишту. У прављењу табеле нисмо користили директне Маркове исказе, већ смо де ње дошли посредним ишчитавањем марксистичке литературе (Milios, 2018). Робовласник може да има контролу и употребу над средствима за производњу уколико се налази на ситном сељачком поседу и користи робовску радну снагу као испомоћ. Такав тип робовласништва био је типичан за ниже слојеве грађанства у Атини. Када држава на колективизован начин држи робове као у Спарти, или када робовласник живи у граду док његовом латифундијом управља бирократска организација као у позном Риму, онда он нема контролу и не употребљава средства за производњу. У феудализму готово је опште правило да само кмет има директну контролу и употребу над средствима за производњу. У зависности коју Маркову дефиницију азијског начина производње прихватимо, оријентални деспот, може али и не мора да има власништво над средствима за производњу. У обе дефиниције неиздиференцирана сеоска заједница задужена је за контролу и употребу средстава за производњу.

Табела 5 - Власништво, контрола и употреба средстава за производњу у предкапиталистичким друштвено-економским формацијама

	ВЛАСНИШТВО	КОНТРОЛА	УПОТРЕБА
РОБОВЛАСНИК	✓	✓×	✓×
ВЛАСТЕЛИН	✓	×	×
ОРИЈЕНТАЛНИ ДЕСПОТ	✓×	×	×

#### 1.1.4 МАРКСОВА ОДРЕЂЕЊЕ КАПИТАЛИЗМА

Маркс је највећи део свог истраживачког рада посветио проучавању капитализма. За њега капитализам представља квалитативно нови скок у друштвеној производњи у односу на старије друштвено-економске формације. Основна разлика између капитализма и ранијих формација у томе је што су се у предкапиталистичким друштвима претежно производила добра због њихове употребне вредности, док се у капитализму добра производе како због њихове употребне тако и због њихове разменске вредности.

Да бисмо разумели Марксово схватање капитализма, прво морамо да се окренемо његовој објективној теорији вредности и да размотримо на који начин се према њој врши производња добара у капитализму. Маркс је у проучавању капитализма имао два приступа, емпиријски и апстрактно-аналитички, од којих је други био значајнији. Према апстрактно-аналитичком приступу како би се разумела одређена сложена појава неопходно је да се њене карактеристике мисаоно „апстрахују“ и размотре у њиховом чистом облику. За Маркса један од најбитнијих одлика капитализма је робна производња односно производња разменске вредности. Стога, како би се разумела природа капитализма важно је размотрити робну производњу.

#### Употребна и разменска вредност

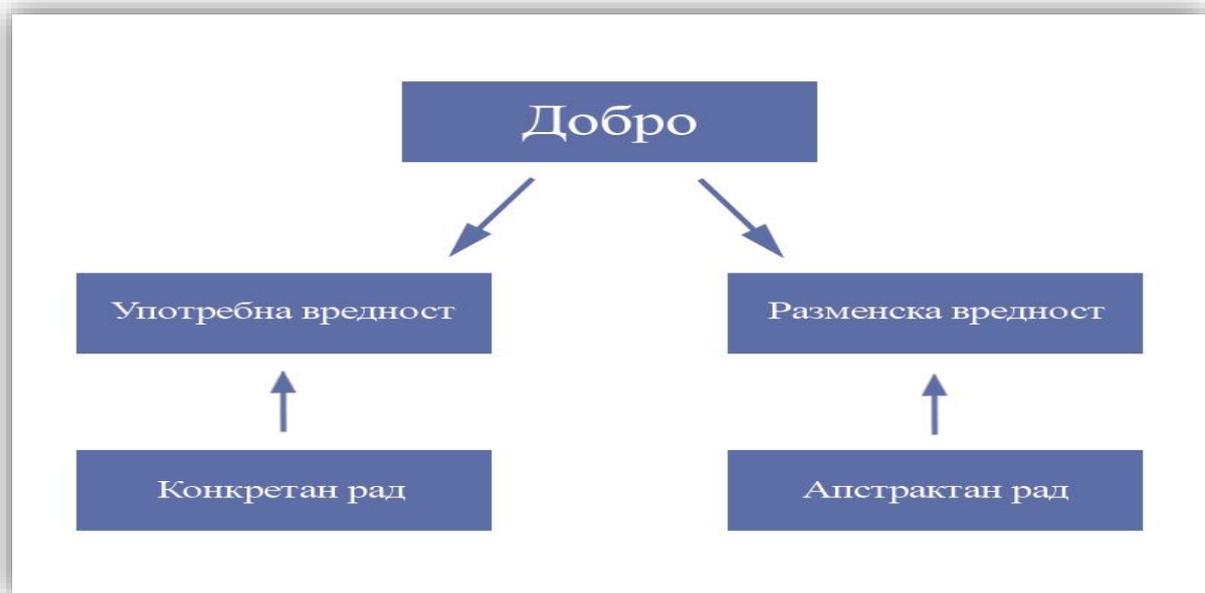
Према Марксу свако добро може да се вреднује на два начина, као употребна и као разменска вредност. Употребна вредност добра представља његову способност да задовољи људске потребе. Разменска вредност представља способност производа да се размени за друге производе (Marx, 1974a:44). Маркс разменску вредност дефинише као просечно радно време које је потребно да се одређени производ направи (Маркс,

1974a:46). Уколико је сат времена довољно да се направи 5 пари ципела или 2 капута, онда ће разменска вредност 5 пари ципела износити 2 капута и обрнуто.

Ипак, у одређеном друштву различити људи услед различите умешности и технолошке опремљености различитом брзином производе исти производ. На пример некоме је потребно пола сата да направи 5 пари ципела, док је некоме потребно 2 сата. Стога Маркс истиче да разменска вредност није прости збир појединачних времена која су неопходна за производњу одређеног добра, већ просечно друштвено радно време неопходно за производњу тог добра које је карактеристично за историјски степен развитка људских способности и технологије (Marx, 1974a:46-47).

Иако се разменска вредност добра ствара у процесу производње, она може да се манифестује само у процесу поређења са другим добрима, односно у процесу размене на тржишту те се стога свако добро као разменска вредност на тржишту увек отелотворује као роба (Marx, 1974a:54;85). Разменска вредност за разлику од употребне вредности, није унутрашњи квалитет добра, већ произилази из његове укључености (као робе) у друштвеном процесу размене и циркулације.

Без обзира на то што се разменска вредност отелотворује на тржишту и даље је њен истински извор људски рад. Ипак, њу производи другачија врста људског рада од рада који производи употребну вредност. Употребна вредност увек проистиче из конкретног људског рада посебне врсте (Маркс, 1974a:46). Рад пекара је по својим карактеристикама другачији од рада програмера или фабричког радника. За њега је потребан различити степен квалификованости, другачија врста умешности и талента. Када говоримо о конкретном раду из ког произилази употребна вредност, увек говоримо о квалитативном раду, који је другачији како у различитим гранама привреде, тако и међу појединцима у оквиру једне привредне гране. Са друге стране разменска вредност увек произилази из апстрактног рада који представља прости утрошак људске радне снаге, односно просечно време неопходно за производњу одређеног производа. Апстрактни рад поништава шареноликост и различитост посебних људских радова и своди их на прости утрошак радне енергије (Marx, 1974a:46). Овај процес неопходан је јер „упросечавање“ различитих конкретних радова омогућава да се добра која су произашла из њих пореде као разменске вредности. Само преко категорије апстрактног рада можемо рећи да је један софтвер једнак 5 пари ципела или 2 капута, јер је за све њих потребно сат времена утрошка људске енергије да би се направили.



Слика 3 - Утицај различитих врста рада на формирање употребне и разменске вредности

### Разменске форме

Маркс је проучавајући карактеристике робне производње уочио да је и пре појаве капитализма постојао тип производње за размену. У предкапиталистичким друштвима непотребни вишкови производа били су размењивани за потребна добра. То је довело до постепеног развоја врста разменских вредности, односно разменских форми. Најпримитивнији облик разменске форме представља прост облик вредности који је био присутан и у племенским заједницама. Он ствара устаљено друштвено правило према којем  $X$  количина робе  $A$  је једнака  $Y$  количини робе  $B$  (Marx, 1974a:54). Убрзо долази до настанка и развијеније разменске форме под називом потпун/проширен облик вредности (Fornas, 2013:41) која у међуоднос поређења ставља више добара ( $X$  количина робе  $A = Y$  количини робе  $B = Z$  количини робе  $B$  итд.) (Marx, 1974a:54).

Врло рано у људској историји појављује се разменска форма под називом општи облик вредности коју ћемо назвати квази-новчани облик вредности. Ова разменска форма подразумева да једна роба добија статус квази-новца и да се користи као мера вредности осталих роба. У добу када су тек настали држава и класна друштва, различита добра у различитим друштвима, добијају статус квази-новца попут шкољки, животињске коже итд. Општи облик вредности (Маркс, 1974a:68) може се приказати преко следеће схеме:

$$\left[ \begin{array}{l} X \text{ количина робе А} \\ Y \text{ количини робе Б} = Q \text{ количини робе Г} \\ Z \text{ количини робе В} \end{array} \right]$$

Одређена роба која је имала квалитете попут некорозивности, дуготрајности, могућности прецизног дељења итд. постаје универзална мера вредности и новац у пуном облику. Тада долази и до најразвијеније разменске форме под називом новчани облик вредности. Злато и сребро, због својих природних својстава, постали су први новац. Временом се долази до папирног (фијат) новца чије је покриће прво било у златним полугама одређене државе, а касније и у економској снази државе. У доба када се Маркс бавио питањем новца, још су били доминантни злато и сребро и он није у потпуности успео да предвиди потискивање ових племенитих метала од стране папирног новца. Новчани облик вредности (Marx, 1974a:72) се може приказати преко следеће схеме:

$$\left[ \begin{array}{l} X \text{ количина робе А} \\ Y \text{ количини робе Б} = Q \text{ количини новца} \\ Z \text{ количини робе В} \end{array} \right]$$

### Некапиталистичко деловање оријентисано ка добити

Маркс је уочио да су се у предкапиталистичким друштвено-економским формацијама одређени појединци оријентисали ка деловању чији је основни циљ добит. Проширивањем разменских односа долази до тенденције да се значајнији део производа у циркулацији манифестује кроз новчани облик као разменска вредност. Док је у рудиментарним облицима трговине циљ био да се дође до више робе како би се кроз њену употребну вредност задовољиле потребе, у развијеним облицима трговине складиштење разменске вредности у облику новца постаје циљ сам по себи. Схематском сликом приказаћемо промену логике економске активности која се дешавала у одређеним слојевима у предкапиталистичким друштвима (Marx, 1974a:137-138):

Уместо Роба>Новац>Више робе  $\Rightarrow$  Новац>роба>Више новца

Битно је напоменути да је Маркс сматрао да се разменска вредност ствара у сфери производње, док се у сфери размене једино манифестује или отелотворује. Стога за Маркса сфера размене никада не може да буде извор нове вредности. У предкапиталистичким друштвима тежња ка добити коју су исказивали трговци и банкарски кроз монополистичко, шпекулантско и зеленашко деловање, према Марксу, по својој природи није чисто капиталистичка. Ипак и сам Маркс уочава да је то први пример у којем одређени слој стреми увећању новчане масе коју поседује, односно акумулацији капитала (Marx, 1974a:154) Маркс оставља противуречан одговор на питање да ли је и како овај слој феудалних трговаца и банкара утицао на настанак капитализма.

Он тврди да у одређеном историјском тренутку могу синхронно постојати стара умирућа друштвено-економска формација и нова настајућа друштвено-економска формација. Маркс је говорио да је у сваком предкапиталистичком друштву постојала ситна робна производња ( $P > H > P^*$ ) и њу можемо окарактерисати као минорну друштвено-економску формацију која није угрожавала доминантну било да је реч о робовласништву, феудализму или „азијском начину производње“. Ипак када је говорио о постојању предкапиталистичког слоја који кроз покушај остваривања добити у сфери размене покушава да акумулира капитал ( $H > P > H^*$ ), може се спекулисати да је Маркс несвесно открио нови тип друштвено-економске формације који ћемо назвати робном производњом оријентисаној ка добити<sup>11</sup>.

### **Капитализам и експлоатација у капитализму**

Маркс је имао амбивалентан однос са класичном економском школом. Дубљим ишчитавањем његовог дела могу да се уоче одређени ставови који су, на наше изненађење, истоветни ставовима неокласичне економске школе. На први поглед Маркс је био противник Сејовог закона према коме свака понуда увек проналази адекватну тражњу. Маркс је истицао да људи нужно не троше сав новац који зараде, већ да у одређеним периодима могу да повећавају штедњу, што може да доведе до пада потражње и економске кризе (овакво Марксов становиште га привидно приближава Кејнзу) (Marx, 1974a:108-110). Такође Маркс је тврдио да на емпиријском нивоу цене

---

<sup>11</sup> *Нагомилавање новца ради новца је у ствари барбарски облик производње ради производње, тј. развијање производних снага друштвеног рада преко граница уобичајених потреба. Што је робна производња неразвијенија, то је важније прво осамостаљење размјенске вриједности као новца, образовање блага, које стога игра велику улогу код старих народа, а у Азији до дана данашњег, као и код савремених сељачких народа код којих размјенска вриједност још није захватила све односе производње* (Marx, 1979b: 418).

производа у сфери размене могу да одступају од вредности производа која настаје у сфери производње. Чинило би се да овакав став може да доведе Маркса до мишљења да услед несавршености тржишта, цена производа, као количине валуте према којој се производ размењује у глобалу одступају од вредности производа.

Без обзира на свест о емпиријском одступању цена од вредности производа Маркс је ипак сматрао да је тотална сума цена једнака тоталној суми вредности на глобалном тржишту.<sup>12</sup> Из наведеног Марксовог мишљења може се спекулисати да је он током анализе микро и мезо нивоа тржишта у краткорочној и средњорочној временској равни ближи кензијанском размишљању, док током анализе тржишта на макро нивоу у дугорочној равни тржиште више схвата као „савршено“ попут класичара и неокласичара.

Можда је такво размишљање и основ његовог става да извор профита не може да буде у сфери размене већ само у сфери производње. Пошто на савршеном тржишту произвођач не може да утиче на то колика је цена добара које ствара, већ се она одређује кроз слободну конкуренцију, извор његовог профита може да буде само у рационалном коришћењу фактора производње. Маркс у првом тому *Капитала* управо поставља питање како произвођач остварује профит у условима слободног тржишта односно која је скривена сила која доводи до акумулације капитала:  $P > H > P > H$ .\* Тешко је протумачити да ли је Маркс постојање слободног тржишта претпоставио из апстрактно-аналитичког метода тежећи да открије шта је извор профита уколико прихвати претпоставке класичне школе, или из чињенице да је сам веровао да је на макро нивоу емпиријско тржиште заиста слободно.

Како би одговорио шта је извор профита, Маркс прво користи негацију како би јасно дефинисао оно што по њему то није: профит не произилази из размене; профит не произилази из магичне моћи капитала да се саморепродукује; профит не произилази из неједнаке размене и могућ је и у условима једнаке размене.

Извор профита према Марксу треба да се тражи у (разменској) вредности робе чије је порекло у производњи. Поставља се питање, шта то у оквиру процеса производње ствара вредност. Према Марксу, средства за производњу нису у стању да самостално производе вредност. Стога је основни извор вредности рад, односно радна снага као

---

<sup>12</sup> Претпоставка да се робе различитих области производње продају по својим вредностима значи, наравно само то да је њихова вредност гравитациона тачка око које се њихове цене окрећу и у којој се њихова стална дизања и спуштања израђавају (Marx, 1974в:152).

посебна врста робе која је једина у стању да створи нову вредност. Маркс дефинише радну снагу као агрегат менталних и физичких способности који постоје у људском бићу и који се манифестује када их људско биће користи за производњу било које употребне вредности (Marx, 1974a:154). Најамни рад је облик рада кроз који се радна снага продаје за одређено време. Како би било могуће постојање најамног рада који је у стању да прода своју радну снагу, неопходно је постојање радничке класе која је слободна у двоструком смислу:

1. правно слободна да прода свој рад коме год жели;
2. слободна од поседовања средстава за производњу (Marx, 1974a:155-156).

Насупрот најамном раднику који продаје своју радну снагу налази се власник средстава за производњу (Marx, 1974a:155). Стога је у капитализму основна класна подела на радничку класу и капиталисте, а основни извор вредности рад радничке класе. Остаје да се одговори шта је узрок профита у овој друштвено-економској формацији, односно како је могућ процесу у којем  $H > P > H$ .\*

Радна снага као и свака роба има (разменску) вредност. Као што вредност осталих роба представља просечно радно време неопходно за њихову производњу, исто тако вредност радне снаге представља просечно радно време неопходно за репродукцију радника (одржавање радника у стању да може да раду и да створи нову генерацију радника). Како би капиталиста био у стању да користи радну снагу, он мора да радницима да најамнину која је довољна за њихову биолошку и културну репродукцију (Marx, 1974a:158). Док год је плата довољна за остваривање репродукције, радник није продао своју радну снагу испод њене вредности и размена са капиталистом је еквивалентна (Marx, 1974a:177).

Ипак и при еквивалентној размени капиталиста експлоатише раднике. Пре свега зато што је на одређеном технолошком нивоу радна снага у стању да произведе више разменске вредности за капиталисту него вредности која је неопходна за њену репродукцију. Простије речено експлоатација произилази из тога што је радни дан радника дужи него што је неопходно за производњу роба које га одржавају живим и активним. Сва вредност коју радник произведе током радног времена, а која превазилази вредност производа неопходних за његову репродукцију представља вишак вредности (Marx, 1974a:178-179). Профит стога представља присвајање вишка вредности и ово присвајање вишка вредности је основ експлоатације и акумулације капитала у капитализму. Овде је опет битно напоменути Марксов став да иако профит настаје у

сфери производње, он се манифестује само продајом робе на тржишту, односно у сфери размене.

Може се закључити да је за постојање капитализма према Марксу неопходно постојање две јасно раздвојене класе- капиталиста и најамних радника. Такође, за разлику од предкапиталистичких формација, експлоатација у капитализму не заснива се на манифестном присвајању вишка производа, већ на присвајању вишка вредности. Ми се не слажемо са Марксом да се експлоатација одвија само у сфери производње, већ верујемо да је могућа и у сфери размене. Иако је он у свом апстрактном моделу „савршеног тржишта“ логички беспрекорно доказао да је профит могуће остварити само у производњи, у емпиријском капитализму, који је чешће био монополистички или олигополистички, профит се и те како остваривао кроз неједнаку размену и шпекулантско понашање. Такође, иако се слажемо са Марксом да је основна класна подела у капитализму између пролетаризоване (најамне) радне снаге и капиталиста, током историје капитализма, забележено је прегршт примера експлоатације непролетаризоване и полу-пролетаризоване радне снаге. Чак и у данашњем капитализму није редак случај да се у капиталистичкој производњи у најнеразвијенијим земљама користи робовска радна снага.<sup>13</sup>

### **Кратак приказ Марксовог виђења сфере расподеле у капитализму**

Према Марксу једино производни капитал је у стању да ствара профит. Ипак да би капиталистички систем несметано функционисао, производном капиталу неопходна је помоћ других врста капитала (финансијског, трговачког, рентеријерског). Како би осигурало њихову сарадњу производни капитал им даје удео у профиту који остварује.

Пошто су капиталисти као фактори производње неопходни земља, некретнине и постројења које не поседује, производни капитал их често изнајмљује. У овом процесу улази у контакт са рентеријерским капиталом коме за услуге изнајмљивања даје део профита у форми ренте (Marx, 1974в: 520-521). За нас је посебно битан однос производног капитала са трговачким и финансијским капиталом.

Иако профит настаје у сфери производње он једино може да се реализује у сфери размене. Такође, брзина циркулације производа може позитивно или негативно да утиче на сам процес производње. Производном капиталисти је у интересу да што брже и што

---

<sup>13</sup> Према подацима Глобалног индекса ропства 2018. се 40,3 милиона људи налазило у ропском положају (Global Slavery Index, 2018)

чешће нађе адекватну потражњу за своју понуду. У томе му помаже трговачки капитал, који за своју услугу добија удео у профиту производног капиталисте у виду трговинске марже (Маркx, 1974в: 225-227). Познато је да је трговачки капитал постојао и пре појаве капитализма. У ранијим друштвено-економским формацијама трговачки капитал је откупљивао производе од некапиталистичких произвођача како би их продавао за добит. Врло је могућа претпоставка да је предкапиталистички трговачки капитал у одређеном тренутку осим господарења сфером размене покушао да, тамо где су му то услови дозвољавали, загосподари и сфером производње што је могло да доведе до прве појаве чистог рудиментарног капитализма. Уколико је ова претпоставка тачна изворишна тачка првобитног капитализма је у сфери размене, а не у сфери производње.

Маркс је уочавао колики је значај кредита за капитализам. Капиталисти како би били у стању да прошире производњу и повећају акумулацију често посежу за позајмљивањем новца. У овом процесу долазе у интеракцију са финансијским капиталом за чије услуге му дају удео у профиту у форми камате (Маркx, 1974в: 282-285). Поставља се питање да ли би настанак капитализма био могућ без постојања кредита, јер кредит је један од основних покретача раста и развоја капиталистичке економије. Интересантна чињеница јесте да је развијени банкарски систем настао још у доба антике и да је био уско повезан са предкапиталистичком трговачком класом. Ово опет указује на могућу ситуацију у којој су исходиште савременог капитализма били предкапиталистички свет трговине и финансија.<sup>14</sup>

---

<sup>14</sup> Маркс у Капиталу није дефинитивно тврдио да је главни покретач капитализма била предкапиталистичка трговина. Ипак постоји доста његових тврдњи које се донекле могу протумачити на тај начин. Један од упечатљивијих је: *Постанак индустријског капиталисте није ишао онако поступно као постанак закупника. Нема сумње, понеки ситни еснафски мајстор, а још више самостални ситни занатлија, па и најамни радник, претворио се најпре у ситног капиталисту, а затим поступним увећавањем елцсплоатације најамног рада и одговарајућом акумулацијом у капиталисту sans phrase. У детињском периоду капиталистичке производње ишло је често као у детињском периоду средњовековних градова, где је о питању ко ће од одбеглих кметова бити мајстор, а ко слуга, већином одлучивао ранији или каснији датум њихова бекства. Међутим, пужевски ход овог метода никако није одговарао трговинским потребама новог светског тржишта, које су створила велика открића крајем 15. века. Али је средњи век оставио у наслеђе два различита облика капитала који сазревају у најразличнијим економским друштвеним формацијама и који, пре капиталистичког начина производње, важе као капитал quand tete —зеленашки капитал и трговачки капитал (Маркx, 1974а: 661).*

## Основне карактеристике капитализма

Након разматрања Марксове теорије капитализма, укратко ћемо приказати који би услови били неопходни за постојање капитализма уколико се прихвати Марксово становиште:

1. развијен новчани облик вредности и монетизација значајних делова економије;
2. развијено тржиште;
3. развијен кредитни систем;
4. постојање класе најамних радника и класе капиталиста као објективних друштвених група које се налазе у односу међусобне зависности;

Маркс наводи још неколико карактеристика у потпуности развијеног капитализма.

1. У овој економској формацији стална конкуренција између капиталиста доводи до перманентне тежње да се унапређују средства за производњу како би се смањили трошкови производње (Marx, 1974a: 372).
2. Конкурентска борба доводи до тога да на тржишту побеђују само најпродуктивнији капиталисти што доводи до процеса концентрације капитала односно до тога да све мањи број капиталиста поседује све већу суму капитала (Marx, 1974a: 554).
3. Процес концентрације капитала према Марксу треба да доведе до пауперизације становништва - нестанка средње класе и ситне буржоазије и поделе друштва на два основна табора: осиромашену радничку класу и крупни капитал (Marx, 1974a: 571).<sup>15</sup>
4. Према Марксу развој капитализма требало да доведе до уједначавања технолошког развоја и материјалног стандарда (глобалне пауперизације) на глобалном нивоу. Ово предвиђање се није обистинило, јер су се са развојем капитализма у 19. и 20. веку глобалне неједнакости између регија повећале, а не смањиле.

---

<sup>15</sup> Каснији марксисти попут Владимира Лењина и Розе Луксембург су сматрали да процес концентрације капитала капитализам неминовно доводи до империјалистичке фазе у којој доминирају крупни картели и финансијски капитал. Други аутори попут Волерстина и Бродела су истицали да је капитализам од свог почетка био монополистичког карактера. Ову тему ћемо детаљније обрадити касније у раду.

Маркс је сматрао да ће унутрашње контрадикторности капитализма довести до његове неминовне пропасти. Пажљивим ишчитавањем Маркса може се увидети да је он дао четири верзије кризе капитализма, од којих је прву сматрао структуралном кризом капитализма и узроком његове пропасти, а остале три пролазним:

1. Тенденција пада профитне стопе - Пошто је према Марксу основни извор вредности представљао људски рад, тенденција капиталиста да унапређују средства за производњу доводи до све веће механизације која смањује удео људског рада у производном процесу тиме смањујући и количину присвојеног вишка вредности те самим тим и профитну стопу. Маркс је сматрао да ће све већа механизација производње довести до тенденције пада профитне стопе и самим тим распада капитализма (Marx, 1974в: 282-285). Међу економистима се одвила жива расправа о томе да ли је ова Марксова хипотеза тачна (Okishio, 1961) (Roemer, 1981). Обе стране дебате су користиле компликоване математичке моделе како би показале да је хипотеза о тенденцији пада профитне стопе истинита или неистинита. Ми ћемо покушати да на једноставнији начин побијемо тезу. Пад профитне стопе би требало да успори раст глобалног бруто друштвеног производа. Ипак, од 1980 године до данас светски раст, без обзира на осцилације, дугорочно делује стабилно (Hardach, 2018).
2. Криза хиперпродукције - Стална тенденција капитала ка остварењу што веће профитне стопе доводи до перманентног проширивања производње. Како би се профит остварио неопходно је да се произведена добра као роба продају на тржишту. Ипак, у одређеним случајевима добра не могу да се пласирају на тржишту јер за њима не постоји агрегатна тражња. Неадекватна агрегатна потражња за произведеним добрима проузрокује кризу у којој се уништавају вишак производа и капитал уложен у непродуктивне гране (Clarke, 1994: 131-133).<sup>16</sup>
3. Криза високих најамнина - Уколико најамнине постану превисоке, може доћи до пада у количини остварених вишкова вредности и самим тиме до кризе

---

<sup>16</sup> Ми сматрамо да је криза хиперпродукције главни облик кризе у капитализму. Депрецијација радничких најамнина увек са собом носи потенцијал да доведе до неадекватне агрегатне тражње. У последњих неколико деценија агрегатна тражња је вештачки стимулисана кредитирањем што је довело до енормног приватног и јавног задуживања. Осим тога потрошња је стимулисана инфлаторном монетарном политиком која данас прети да кроз обезвређивање валута на којима се заснива светска размена разори светски монетарни систем.

репродукције капитала. Ова криза се разрешава смањивањем цене рада различитим механизмима (Harvey, 2010).

4. Анархичност тржишта - Иако је Маркс сматрао да се на макро нивоу вредност поклапа са ценама, био је свестан да анархичност емпиријских тржишта често може да доведе до нерационалне алокације капитала, стварања финансијских балона и тиме и до потенцијалних криза. Анархичност тржишта је претежно условљена самом природом размене која се заснива на новцу где било какав дисбаланс може да доведе до поремећаја ланца Н-Р-Н\* (Clarke, 1994: 128).

### **1.1.5 МАРКСОВО ВИЂЕЊЕ ПРЕЛАЗА ИЗ ФЕУДАЛИЗАМ У КАПИТАЛИЗМА**

Пошто је користио апстрактно-аналитички метод Маркс се није детаљно посветио емпиријској анализи прелаза из феудализма у капитализам. Ипак у његовим делима постоје фрагменти који су се бавили овим питањем и чијом анализом се може закључити да Маркс није дао у потпуности дефинитиван одговор шта је довело до прелаза из феудализма у капитализам.

У самој Марксовој теорији постоје аргументи који могу да нас доведу до два другачија закључка. Већ смо видели у првом поглављу колики је потенцијални значај предкапиталистичког трговачког и финансијског капитала за настанак капитализма. То је увидео и сам Маркс, те је у одређеним делима истицао пресудну улогу предкапиталистичке трговине и феудалних градова као њених центара за настанак капитализма. Са друге стране, ако се прихвати Марксово становиште да смењивање друштвено-економских формација настаје када стари производни односи постану тесни за новоразвијене производне снаге, може да се претпостави да је капитализам настао из сукоба феудалаца као представника старих и кметова као представника нових производних односа. Ипак, ово становиште може и другачије да се тумачи, па закључи да представници нових производних односа нису кметови већ новонастала трговачка класа. У одређеним тумачењима представници нових односа могу чак да буду и сами феудалци. Маркс нам је дао непотпуну верзију оваквог објашњења из којег ако га читамо на другачије начине можемо да закључимо да су носиоци капитализма били и феудалци и трговци и бивши кметови. Марксова амбивалентност у одређењу историјских узрока који су довели до настанка капитализма довела је до каснијих дебата марксистичких

интелектуалаца о томе на који начин је капитализам проистекао из европског феудализма. У следећем делу поглавља приказаћемо две основне варијанте Марксовог објашњења историјског настанка капитализма.

### **Утицај средњовековног града на настанак капитализма**

За разлику од робовласништва, у феудализму је центар политичке организације на селу. У феудалном друштву, од свог настанка град се бори да заштити права од аграрног феудалног слоја и због тога се и формира као трећи сталеж који стоји насупрот кметовима и феудалцима. У раном феудализму, пише Маркс у *Немачкој идеологији*, град је у исто време утопљен али и издвојен од сеоског окружења. Као и на селу и у њему влада примитивна подела рада. Градска производња је рудиментарна и ограничена еснафским правилима која постоје како би заштитила интересе појединачних заната и мајстора који управљају процесом рада. Најнижи слој раног средњовековног града чине бивши кметови, који су побегли са села од бруталних услова експлоатације којима су били изложени. Они представљају хетерогени и атомизирани градски плебс чије су побуне против градске елите по правилу неуспешне због њиховог положаја немоћи (Marx, 1974: 47-49).

Временом изоловани средњовековни градови почињу да се међусобно економски повезују. Подела рада унутар појединачног града се шири на поделу рада међу више градова. То је праћено и развојем аутентичне европске трговачке класе која је настала у сфери размене. Усложњавање поделе рада између европских градова и појава посебне европске трговачке класе довела је до процеса у којем су трговци из сфере размене пенетрирали у сферу производње развијајући мануфактурну производњу. Мануфактура је била претежно везана за производњу одеће и ткачки рад (Marx, 1974: 50-51). Иако нигде није директно то написао, може се закључити да је Маркс, када је говорио о средњовековној мануфактури и мрежи европских градова, навео облик производње који се по његовој дефиницији може назвати капиталистичким. Пре свега зато што је за средњовековну ткачку мануфактуру карактеристична била подела на капитал и најамни рад и зато што је производња била оријентисана продаји на тржишту. Уколико се на овакав начин протумачи Марксово писање о средњовековној мануфактури, можемо да закључимо да према њему главни узрок настанка капитализма треба да се тражи у европској трговачкој класи као носиоцу нових производних односа. Како истиче сам Маркс у *Немачкој идеологији*:

*Грађани свакога града били су у средњем веку принуђени да се уједињују против сеоског племства да би сачували своју кожу; ширење трговине и успостављање комуникација довели су до тога да поједини градови упознају друге градове који су у борби са истим противником бранили исте интересе. Од многих локалних грађанских група подвојених градова настала је тек врло постепено грађанска класа. Услови живота појединих грађана су уједно, захваљујући томе што су представљали супротност постојећим односима и, захваљујући начину рада условљеном тиме, постали услови који су за све њих били заједнички и од сваког појединца независни. Грађани су створили те услове уколико су се ослободили феудалних спона, а створени су тим условима уколико су били условљени њиховом супротношћу према феудализму који су затекли. Са успостављањем везе између појединих градова, ти заједнички услови развили су се у класне услове. Исти услови, иста супротност, исти интереси су, све у свему, такође свуда нужно стварали исте обичаје. Сама буржоазија развија се тек постепено упоредо са својим условима, зависно од поделе рада распада се, опет, на разне фракције, и, најзад, све имућне класе које су постојале пре ње апсорбује у оној мери у којој се сва већ постојећа својина претвара у индустријски или трговински капитал (док већину затечене класе без имовине и један део дотле имућних класа претвара у нову класу, пролетаријат) (Марх, 1974: 57).*

### **Ограђивање земље и капитализам који је „настано на селу“**

У 24. глави првог тома *Капитала*. Маркс је желео да покаже како се дошло до првобитне акумулације капитала. Према њему, прва права акумулација капитала догодила се у Енглеској између 15. и 18. века. Маркс примећује да су зависни сељаци готово нестали у Енглеској током 15. века и закључује да је стари облик феудализма такође постао прошлост (Маркс не објашњава шта је био узрок ових промена). Феудалци су и даље имали сопствене поседе, али на њима најчешће је радила најамна пољопривредна радна снага. Енглески сељаци у већини случаја живели су од сопственог рада на сопственим ситним сељачким поседима (Марх, 1974а: 633-634).

Маркс учачава да племство које је почело да се појављује од 15. века мења циљеве и светоназор: *велики феудални ратови прогутали су старо феудално племство, а ново је било чедо свога времена, за које је новац био све и сва* (Марх, 1974а: 634). У то доба је грана пољопривреде која је могла да омогући највеће профите била гајење оваца за шта је било заслужно *цветање фламманске вунарске мануфактуре и одговарајуће скакање цене вуне* (Марх, 1974а: 634). Код енглеских феудалаца оријентисаних ка добити на

тржишту због овога је постојао јак интерес да престану да се баве земљорадњом и да се окрену гајењу оваца на својим поседима. Ипак они се нису зауставили на томе већ су почели да терају и слободне сељаке са њихових властитих ситних поседа које су претварали у пашњаке. На тај начин енглески феудалци створили су огромне масе беземљаша који су почели да лутају по унутрашњости Енглеске. Феудалци нису заузимали само земљу ситних сељака, већ су пронашли начине да изврше апропријацију општинске и државне земље такође (Marx, 1974a: 634-648). Енглеска држава се понашала амбивалентно, јер је са једне стране доносила законе којима је слободним сељацима гарантовала неотуђиво право на кућу и окућницу (овај закон у пракси се углавном није спроводио) (Marx, 1974a: 635) док је са друге стране строго кажњавала скитање и бескућништво, који су били последица терања сељака са сопствене земље (Marx, 1974a: 648). Можемо закључити да је према Марксу држава иако је начелно по неким питањима била на страни сељака, суштински подржавала интерес „побуржујених“ феудалаца.

Протеривање сељака са земље постало је основ за стварање најамне радне снаге која није поседовала ништа осим сопственог рада, што је био један од битних услова за настанак капитализма. Маркс истиче да у доба када је беземљаша луталица било највише, мануфактурна производња није била у стању да их све упосли и од њих направи најамне раднике. Тек настанком индустријске производње највећи део беземљаша бива „усисан“ у капиталистичку производњу као најамна радна снага (Marx, 1974a: 648).

Ипак, терање људи са села имало је неколико битних последица које су поспешиле настанак капитализма и пре појаве индустријске производње. Пре свега беземљаша и новостворена мануфактурна најамна радна снага више нису били у стању да самостално производе добра која су им неопходна за биолошку репродукцију. Без обзира да ли су до пара долазили кроз ситну пљачку или рад у мануфактури, они су их трошили на животне потрепштине, које су пре могли самостално да задовоље на ситном сељачком поседу. То је довело да стварања унутрашњег тржишта за различита основна добра и до повећања потражње која је стимулисала капиталистички раст (Marx, 1974a: 659-660).

Разбијање ситног сељачког поседа довело је и до огромних промена у сфери пољопривреде. Пошто је нова врста феудалаца била оријентисана ка профиту, она се полако претварала у пољопривредну буржоазију. Оријентација ка профиту условила је рационалнију организацију пољопривредне производње што је повећало продуктивност

(Маркс, 1974а: 658). Иако је сада мање људи било запослено у пољопривредном сектору, он је давао веће аутпуте. У новонасталој ситуацији појавила се и класа закупаца. Она је од пољопривредне буржоазије узимала земљу у закуп и користила најамну радну снагу за њену обраду. Пошто је цена закупа била фиксна, често и до 99 година, а цена пољопривредних производа константно расла, класа закупаца се експлоатацијом најамног пољопривредног рада обогатила и постала један од саставних делова новонастале буржоазије (Маркс, 1974а: 656-658).

Иако Маркс на брилијантан начин објашњава како је отпочео процес развитка капитализма у Енглеској, његова анализа има неколико недостатака. Као прво, поставља се питање зашто се Маркс није детаљно бавио узроцима који су довели до нестанка класичног феудализма у Енглеској током 15. века. Иако успут напомиње да је на ограђивање земљишта непосредно утицало *цветање фламманске вунарске мануфактуре* (Маркс, 1974а: 634) он ову везу не испитује детаљније.

Може се претпоставити да је капитализам већ био формиран у одређеним центрима мануфактурне производње у Европи, те да је он као спољни чинилац довео до промена у Енглеској. Засигурно је процес примитивне акумулације у Енглеској дигао капитализам као друштвену-економску формацију на виши ниво, али то не значи да она није постојала и пре ових процеса. Маркс који је писао *Немачку идеологију* би се у потпуности сложио са овом претпоставком, док би Маркс који је писао *Капитал* донекле имао амбивалентнији однос: *Мада прве почетке капиталистичке производње затичемо спорадично још у 14. и 15. столећу у неким градовима око Средоземног мора, капиталистичка ера датира тек од 16. век* (Маркс, 1974а: 632). Нејасно је шта значи Марксу „спорадично затицање капиталистичке производње.“ Уколико се прихвати марксистичко становиште према коме две друштвено-економске формације могу да постоје истовремено, може да се постави питање да ли је оно што Маркс назива спорадичном појавом капитализма, заправо већ формиран капитализам који се развио у оквирима европског феудализма и постојао заједно са њим.

## 1.2 ЛЕЊИНОВО ОДРЕЂЕЊЕ РУДИМЕНТАРНОГ КАПИТАЛИЗМА

Владимир Иљич Лењин (Владимир Ильич Ленин) био је револуционар, вођа болшевика, политичар и марксистички мислилац. Током последње две деценије 19. века он се активно укључио у идеолошку борбу са различитим левичарским покретима који

су у то доба били присутни у Русији. Ова идеолошка борба била је изузетно битна јер је постала основ за будућу политичку борбу и имала пресудну улогу у одређивању која ће фракција руске левице остварити статус „истинске левице“. Лењин је као припадник револуционарних марксиста (будућих бољшевика) био један од најактивнијих писаца памфлета и књига у којима је водио жустре расправе са анархистима, народњацима и есерима, реформистичким марксистима (будућим мењшевицима), левим либералима итд. Честа тема ових идеолошких сукоба било је питање у којој фази развоја се налази руско друштво и каква будућност га очекује. Једна од првих дебата у којој је Лењин учествовао још као млади писац бавила се управо овим питањем. Иако се Лењин није никада директно бавио питањем преласка из феудализма у капитализам, његово разматрање карактеристика рудиментарног капитализма у Русији од значаја је за наш рад јер може да нам покаже какве су уопштене карактеристике капитализма у раним фазама развоја.

Русија је у 19. веку била једна од најнеразвијенијих европских земаља. Кметство у њој укинато је тек у 1861. године<sup>17</sup>. Ипак, значајан део сељака и даље је остао у зависном положају радећи на фармама под контролом државе, уместо на земљи крупног племства. Према званичном попису из 1897. само 12,76 % популације живело је у урбаним срединама (примера ради, Немачка је тада имала 47 % урбане популације, а САД 35,3 %) (Milios, 1988:168-169). 74, 6 % радне снаге у Русији 1987. године и даље је радио пољопривреди, док је само 9,6 % било запослено у индустрији (Lenin, 1977 том 3: 574; 582). Главни облик организације, како државно контролисаног тако и независног сељаштва је, била је сеоска општина.

---

<sup>17</sup> Класичан европски феудализам је настао спонтано и у њему су градови као центри трговачког капитала током процеса другог трајања успели да изборе своју релативну економску и политичку независност. Са друге стране, током раног средњег века, Кијевска Русија је била држава у којој је већина сељака била независна. Такође ова држава или скуп држава је у периоду између 9. и 13. века имала развијенију трговину него већина западних земаља. Ипак након периода монголске владавине и пољско-литванских освајачких похода (и католичког прозелитизма), руска елита из геополитичких разлога мења унутрашње уређење државе. Како би била у стању да одбрани срце руске цивилизације који се налазио у равничарском и проходном терену, она је тежила да освоји ободна подручја која би користила као простор за одбрану меког центра. Да би била у стању да ово спроведе, њој су били неопходни значајна количина ресурса и људства. Стога се од 17. века у Русији спроводи централизована феудализација као државни пројекат која је, осим свођења сељаштва у зависни положај, подразумевала и строгу централистичку контролу над племством од стране царистичког апарата. Такође, док се у западној Европи феудализам распао захваљујући спонтаном деловању историје, у Русији је укинут на исти начин како је и успостављен, одлуком државе.

Оваква друштвена структура утицала је на мишљење народњака, представника аутентичне руске левице, да у Русији не постоји капитализам. Укидање кметства 1861. године према њима је представљало основ за аутентичан руски пут у социјализам, који је подразумевао да не треба да се прође кроз капиталистичку фазу развоја. Као основну ћелију будућег социјалистичког друштва они су видели сеоску општину у којој би били интегрисани како пољопривредна тако и занатска и ситно-индустријска производња. Аутентичан пут руског развоја ка социјализму према њима је требало да се спроведе на следећи начин: феудализам > државно контролисана сеоска општина > социјализам (Milios, 2018: 33-34).

Лењин се у својим полемичким делима супротставио њиховом мишљењу. Пре свега зато што је као марксиста сматрао да сва друштва морају да прођу кроз исте фазе развоја, те да је стога нужно да и руско друштво прође кроз капиталистичку фазу. Штавише, користећи емпиријске податке, Лењин је доказао да се руско друштво након укидања кметства 1861. године убрзо нашло у фази рудиментарног капитализма.

Лењин своју анализу почиње са две претпоставке:

1. основ руске економије крајем 19. века је робна производња;
2. главни покретач и вођа робне производње је капиталистичка класа (Lenin, 1977a: 250) (Milios, 2018).

Након укидања феудализма, руска економија је променила свој карактер. На површини је деловало да доминира друштвено-економска формација ситне робне производње. Рушењем старог поретка, сељаци су као занатлије и пољопривредници добили слободу да производе за тржиште. Ипак, они нису имали контролу над тим шта производе и коме продају производе, због чега се руска економија тога доба не може окарактерисати као ситна робна производња. Производним обрасцима сељака управљали су трговци накупци. Они су одређивали шта ће који сељак да производи и у којој количини. Трговци накупци били су у могућности да посредно контролишу производњу сељака јер они су једини били способни да нађу адекватна тржишта за добра које су сељаци производили. Без трговаца накупаца сељаци нису могли да допру до далеких тржишта на којима је постојала потражња за њиховим производима, односно без помоћи трговаца нису били у стању да кроз размену адекватно реализују вредност онога што производе (Milios, 2018: 33-37).

Дакле, трговци накупци су рушењем феудалистичких односа, из сфере размене продрли у сферу производње и почели да контролишу процесе у оквиру ње. Овај продор

трговачког капитала у производне процесе на селу довео је до појаве најпримитивнијег прото-мануфактурног облика капитализма у Русији. У мануфактури, подела рада врши се „под једним кровом“, где рад једног умешног занатлије замењују репетитивни послови више необучених радника. Овакав облик организације посла био је присутан још у средњем веку у италијанским градовима и Фландрији. У прото-мануфактурном рудиментарном капитализму подела рада подразумева да сваки радник у оквиру свог домаћинства производи један део предмета, који се накнадно склапају у готов производ. Тако је изгледао и процес производње карактеристичан за руско село контролисано од стране трговачког капитала. Један сељак, у оквиру свог домаћинства, производио је ногаре, други је производио наслоне, трећи седиште, четврти склапао све делове у готову столицу, а трговац пласирао готове столице на далека тржишта. Трговац је био одговоран и за организацију поделе рада између појединачних сељака. Према Лењину, иако је то најрудиментарнији облик капиталистичког односа, тај однос се у својој суштини не разликује од мануфактуре или индустријске фабрике, јер са једне стране подразумева капитал, а са друге најамни рад. Руски сељаци нису посвећивали своје целокупно време раду за трговца накупца, али у оним тренуцима када су радили за њега попримали су карактеристике најамне радне снаге. Може се закључити да су они били полу-најамна, односно полу-пролетаризована радна снага, пошто су један део радног времена посвећивали производњи за сопствене потребе, а други део производњи за трговца накупца. Такође, пошто је контролисао целокупан процес производње, трговац је одређивао колико ће плаћати сељаке, тако да је био у позицији да из њиховог рада експлоатише вишак вредности и тако остварује профит (Milios, 2018: 33-37).

Лењин истиче да овај облик прото-мануфактуре није произишао из сфере размене већ да његове основне карактеристике произилазе из производње. Такође, сматрао је да се рад за накупца може у ширем смислу класификовати у мануфактуру и да представља њен најнеразвијенији облик. Како сам Лењин истиче:

*Ништа није апсурдније него мишљење да рад за накупце само резултат неке злоупотребе, случајности, неке капитализације процеса размене, а не производње. Супротно је тачно: рад за накупца је посебни облик производње, посебан облик организације економских односа у производњи... У научној класификацији облика индустрије у њиховом развоју рад за накупца припада у знатној мери капиталистичкој мануфактури пошто је: 1) заснован на ручној производњи и постојању много малих постројења; 2) уводи поделу рада између постројења и развија их такође у оквиру*

појединачне радионице; 3) ставља трговца на чело производње, што је увек случај са мануфактуром и што претпоставља производњу на обимном нивоу, и куповину на велико сировина и рекламирање производа; 4) своди раднике на најамнике који раде или у газдиној радионици или код своје куће. Овај облик индустрије већ подразумева дубинску власт капитализма, пошто је директни претходник његове задње и највише формемашиинске индустрије великих размера. Рад за закупца је самим тим назадни облик капитализма. (Lenin, 1977б: 434-435).

Лењин је истицао да без обзира на то што већина руских сељака тог доба није била укључена у прото-мануфактурни капитализам, он имао велики значај јер је вршио комодификацију привредних процеса у Русији. Такође, без обзира на то што није био квантитативно доминантан, прото-мануфактурни капитализам већ је био успостављена друштвено-економска формација, која се ширила и постојала упоредо за квази-азијатском државном управом земљишних поседа, насталом након слома феудализма.

За наш рад значајно је неколико аспеката Лењинове анализе. Његово емпиријско истраживање рудиментарног капитализма у Русији, може дати добар опис процеса који су се раније одвијала у западној Европи током 13. и 14. века (развој мануфактуре на северу Италије, у Фландрији, у Ханзеатској лиги итд.). Лењинова анализа такође је значајна јер даје историјски пример како се трговачки капитал из сфере размене раширио у сферу производње стварајући рудиментарни капитализам.

### **1.3 МАРКСИСТИЧКА ДЕБАТА О ПРЕЛАСКУ ИЗ ФЕУДАЛИЗАМ У КАПИТАЛИЗАМ**

Након Другог светског рата међу марксистичким интелектуалцима покренута је прва велика дебата о природи транзиције из феудализма у капитализам. Повод за дебату била је књига Мориса Доба (Maurice Dobb) под називом *Студије развоја капитализма* која је објављена 1946. године. Амерички марксистички економиста Пол Свизи (Paul Sweezy) је 1950. објавио чланак у часопису *Наука и друштво* у којем је критиковао основне поставке Добове књиге. То је подстакло седам интелектуалаца да се укључе у дебату и да стану у одбрану Добове позиције (Кристофер Хил (Christopher Hill), Родни Хилтон (Rodny Hilton), Жорж Лефевр (Georges Lefebvre), Кохаширо Такакаши (Kohachiro Takakashi), Ђулијано Процаћи (Giuliano Proccaci), Џон Мерингтон (John Merrington), Ерик Хобсбаум (Eric Hobsbawm)).

Главни разлог настанка дебате био је другачије виђење разлога настанка капитализма у европском феудализму. Свизи је тврдио да је развој трговине у средњем веку основни узрок настанка капитализма, односно да су се капиталистички односи из сфере размене проширили у сферу производње. Са друге стране Доб и скупина интелектуалаца која га је подржавала сматрали су да је капитализам настао из класне борбе феудалаца и кметова у којој су кметови били носиоци нових производних односа. Већ смо показали да противуречности у Марковом делу могу да доведу не само до другачијих погледа на прелазак из феудализма у капитализам, већ и до супротних теоријских схватања друштвене промене. Стога сматрамо да основни узрок ове дебате треба да се тражи у амбивалентности Маркове мисли.

Најекстремнији облик теорије о класној борби као узорку капитализма створио је Роберт Бренер (Robert Brenner). Проширујући и развијајући почетне Добове премисе, он је заслужан и за стварање посебне школе „политичког марксизма“ која је настала као реакција на структуралистички марксизам. Према Бренеру, основа јединица анализе треба да буду актери и класна борба, а не структурални системски односи. Таква позиција добила је следбенике и међу новијим теоретичарима попут Елене Мејксинс Вуд (Elene Meiksins Wood)(Wood, 1999). Ипак, та позиција била је и узрок нове дебате која се одвијала крајем 70-их година. Учесници дебате имали су различита виђења о томе каква је улога структуре, а каква актера у прелазу из феудализма у капитализам. Осим Бренера у дебату су се укључили француски и британски интелектуалци попут Роднија Хилтона (Rodny Hilton), М. М. Поста (M. M. Postan), Џона Хачера (John Hatcher), Гаја Боаса (Guy Bois), Емануела Ле Лој Лодрија (Emanuel Le Roy Laudrie) итд. (Aston & Philips, 2002).<sup>18</sup>

У овом поглављу ћемо приказати теорије најзначајнијих аутора. Главни представници теорије о „класној борби“ односно ендogene теорије чије ћемо ставове анализирати су Мориса Доб, Родни Хилтон и Роберт Бренер. Главни представник теорије о „трговини“, односно егзогене теорије чије ћемо ставове анализирати је Пол Свизи.

---

<sup>18</sup> У „Бренер дебати“ учествовали су и немарксистички неомалтузијаски теоретичари. Њихове ставове приказаћемо у поглављу које се бави немарксистичким теоријама о транзицији из феудализма у капитализам.

## Добова теорија о настанку капитализма

Према Добу, основни узрок настанка капитализма треба да се тражи у „интерним“ противречностима феудалистичке друштвено-економске формације, а не у, како је он то схватао, „екстерном“ утицају трговине. Иако је наглашавао да је трговина поспешивала разградњу феудализма, за њега су унутрашње контрадикторности феудализма главни покретач настанка капитализма.

Да бисмо разумели како је Доб објашњавао ову „интерну“ контрадикторност феудализма, прво морамо да видимо како је дефинисао феудализам. За њега је феудализам *идентичан ономе што обично подразумевамо под кметством: обавеза која се намеће произвођачу силом и независно од његове воље да испуни одређене економске захтеве надређеног, било да су ти захтеви у облику услуга које се извршавају или обавеза које се плаћају у новцу или натури* (Dobb 1946: 35).

Као основне карактеристике феудализма Доб наводи:

1. низак ниво технике, у којој су инструменти једноставни и генерално јефтини, а чин производње индивидуалан у карактеру; подела рада на врло примитивном нивоу развоја;
2. производња за непосредне потребе газдинства или сеоске заједнице, а не шире тржиште;
3. обрађивање господаре земље, често у знатним размерама, као обавезане радне услуге;
4. политичка децентрализација;
5. господар поседује судске и квази-судске функције у односу на зависно становништво (Dobb 1946: 36).

Према Добу основна унутрашња контрадикција која је потресала феудализам произилазила је из класног сукоба феудалаца са кметовима. Доб истиче да се класни сукоб између ове две основне феудалне класе временом повећавао, јер феудалци су све више експлоатисали зависне сељаке како би финансирали свој све луксузнији начин живота и ратове које су све учесталије водили. Током 14. века овај притисак на сељаке је био толико неиздржив да је довео до значајних сељачких побуна које су биле главни узрочник распада феудалне друштвено-економске формације (Dobb 1946: 43-46). Битно је напоменути да пошто су се најзначајније сељачке побуне тога доба догодиле у Енглеској, Доб сматра да се феудализам прво распао на локализован начин у Енглеској.

Распад феудализма највише се огледао у стварању значајне класе слободних сељака. (Dobb 1946: 60).

Разградња феудализма према Добу није одмах довела до настанка капитализма. Период између 14. и 16. века Доб карактерише као време доминације ситно-робне производње. Ипак, временом долази до раслојавања међу сељацима, где богати сељаци почињу да користе најамни рад сиромашних сељака на својим пољопривредним газдинствима. На тај начин ствара се капиталистички однос првенствено у пољопривреди на селу (Dobb 1946: 62-65). Због таквог закључка за Доба се може рећи да је један од првих теоретичара „аграрног капитализма“, односно „капитализма који је настао у аграрном сектору“. Доб је сматрао да су трговачки градови средњег века били саставни део феудалне друштвено-економске формације, а не неко страно тело у односу на феудализам. Он такође истиче да одређени аутори неоправдано дају значајну улогу трговини у развоју капитализма, јер трговина у феудалном Добу углавном је била ограничена и локална (Dobb 1946: 70)

### **Свизијева критика- трговина узвраћа ударац**

Анализирајући Добову књигу, Свизи се сложио са дефиницијом феудализма која је дата у њој. Ипак, он је у њу додао још неколико битних елемената. Према Свизију главна карактеристика феудализма јесте да је то систем у којем се производи за задовољавање потреба, односно да у њему не постоји изражена тежња ка производњи како би се остварила добит. Када појединац производи ради профита, он увек производи за тржиште. А на тржишту влада конкуренција, она тера индивидуалне произвођаче да стално унапређују средства за производњу која поседују. Пошто је феудализам систем у којем се претежно производи како би се задовољиле потребе, у њему не постоји системски подстицај за унапређење средстава за производњу. Због тога, у њему је развој средстава за производњу веома спор и готово непостојећи (Sweezy 1963: 2-3).

Свизи ипак наглашава да феудални систем није у потпуности статичан и стабилан. У њему постоје два елемента која могу да доведу до нестабилности. Први елемент нестабилности је стална борба унутар више феудалне класе за нову земљу и вазале. Та унутрашња карактеристика више феудалне класе доводи до стања сталног рата, које у одређеним тренуцима може да доведе до осиромашења и друштвених криза, али не може да утиче на развој средстава за производњу и напредак друштва (Sweezy 1963: 3).

Други елемент који може да доведе до потенцијалне нестабилности феудалног система јесте неконтролисани раст популације. Феудални посед може да издржава ограничен број људи. Када раст популације на феудалном поседу превазиђе његове продуктивне капацитете, долази до појаве луталица које или живе од милостиње или чине ресурсну базу за плаћеничке војске. Та појава може да доведе до одређених нестабилности у оквиру феудалног система, али такође не може да на револуционаран начин повећа његову продуктивност и његову унутрашњу организацију учини ефикаснијом (Sweezy 1963: 3).

Свизи закључује да се услед тенденције економског система да буде статичан и нестабилности које не доводе до квалитативних промена, феудализам јако споро развија. Стога у њему не могу да постоје „интерни“ покретачи који би довели до настанка капитализма, већ основ за његову трансформацију треба да се тражи у одређеним „екстерним“ факторима. За Свизија, најбитнији екстерни фактор који је довео до транзиције из феудализма у капитализам била је трговина. За разлику од Доба, Свизи сматра да је средњовековни трговачки град био страном телом у оквиру феудалног организма. Трговачка класа, која је контролисала трговачки град, насупротив производњи за задовољавање потреба ставила је производњу за тржиште (Sweezy 1963: 8-9).

Свизи истиче да се у средњовековном граду развила *економија размене*<sup>19</sup> која је постојала упоредо и насупротив феудализму. У објашњавању настанка економије размене користи сличну аргументацију као Маркс у *Немачкој идеологији*. У почетку, трговина у Европи била је локална. Временом трговачки капитал почиње да проширује трговачке мреже како би продавао луксузна добра. Ипак, највећа квалитативна промена дешава се када трговачки капитал почиње да продире у сферу производње стварајући мануфактуру (засновану на сложенијој подели рада) у оквиру градова и још даље ширећи трговачке мреже (Sweezy 1963: 8-9).

Процес учвршћивања економије размене имао је разорни утицај на феудализам, пре свега из четири основна разлога:

1. Настанак и развој мануфактурне производње је показао сву неефикасност феудалне производње; постало је јефтиније да се купи добро које је произвела мануфактура, него да се то добро самостално произведе; то је довело до раста

---

<sup>19</sup> Свизи не жели да поистовети ови економију размене са капитализмом и истиче да она није посебна друштвено-економска формација, али не даје детаљније објашњење за овакве ставове.

потражње феудалних поседа за производима мануфактуре, због чега су они такође морали да се укључе у производњу за тржиште како би дошли до новца којим би могли да задовоље своје потребе;

2. Само постојање разменске вредности у економији променило је ставове људи и створило мотивацију ка стицању и акумулацији капитала;
3. Појава мануфактуре развила је нове укусе феудалаца и они су све више новца трошили на луксузна добра и тиме подстицала капиталистички развој;
4. Раст и развој градова омогућио је зависном становништву могућност бољег и слободнијег живота, што је довело до бежања кметова са феудалних поседа (Sweezy 1963: 9-10).

Развитак економије размене, према Свизују, није значио аутоматски престанак постојања феудализма. Економија размене била је довољно растегљива да је у себе могла да инкорпорира како најамни, тако и робовски и кметовски рад. Без обзира на карактеристике рада који је производио добра најбитнија одлика економије размене била је да се та добра пласирају на тржиште. Када је Доб покушао да докаже феудални карактер средњовековне трговине истицао је да је она утичући на европску поделу рада допринела рефеудализацији на истоку Европе. Према Свизију, ова рефеудализација истока Европе доказивала је нешто сасвим супротно. Он истиче да за разлику од старог феудалног поседа, нови феудални посед на истоку Европе производио је пре свега за тржиште. Земље попут Пољско-литванског комонвелта, као мање развијене и периферијске, прилагодиле су се новој подели рада произашлој из економије размене, извозећи сировине на тржишта развијених земаља и увозећи од њих готове производе (Sweezy 1963: 10-11).

Иако је сматрао да се феудализам распао због другачијих разлога, Свизи се слагао са Добом око периода распада феудализма, истичући да је то био 15. век. Као и Доб, он тврди да је током наредна два века основна друштвено-економска формација била ситна робна производња и да се формирање чистог облика капиталистичке друштвено-економске формације дешава тек у 17. веку (Sweezy 1963: 12).

### **Хилтоново унапређење теорије „аграрног капитализма“**

Више марксистичких интелектуалаца хтело је да допринесе одбрани и јачању Добове теорије и побијању Свизијевих аргумената. Најзначајнији од њих био је Родни

Хилтон, који је и након завршетка дебата, посветио каријеру одбрани теорије „аграрног капитализма.“

За Хилтона се може рећи да је створио софистициранију и уобличенију верзију теорије аграрног капитализма. Он је, као и Доб, истицао да су трговачки капитал и европски градови били саставни део европског феудализма, а не страни елемент (Hilton, 1984). За разлику од Доба, Хилтон је дао већу улогу феудалној ренти. Рента је према њему била главни покретач развоја феудализма у његовим ранијим фазама, али и узрок његовог пада. Феудалци су увек тежили да кроз феудалну ренту из рада сељака експлоатишу што већи вишак производа. То их је у раним фазама феудализма стимулисало да унапређују технологију производње и повећају продуктивност феудалног поседа. Повећање продуктивности феудалног поседа утицало је и на усложњавање поделе рада што је довело до раста трговине и развијања трговачке класе и трговачких градова (Hilton, 1976: 113-116).

Повећање продуктивности феудализма и последично развијање трговине омогућило је сељацима да осим производње за сопствене потребе и за потребе феудалаца, могу да производе и за тржиште. Производња за тржиште унутар сељаштва направила је већу социјалну диференцијацију. Богати сељаци сада су почели да користе сиромашније сељаке као најамне раднике. Обе групе сељака почеле су да гледају на обавезу давања дела сопствених производа феудалцима са све већим негодовањем, што је довело до оштре класне борбе, која је доживела свој врхунац у 14. веку (Hilton, 1976: 116-117).

Једна од најбитнијих последица класне борбе била је опадање ефикасности феудалне ренте. Такође, развијањем тржишних односа у пољопривредној производњи, феудална рента више није имала улогу развијања средстава за производњу, већ је кочила њихов развој. Феудалци су се окренули помоћи државе како би могли да потражују своја сталешка права. То је довело да настанка апсолутистичке монархије, све веће замене ренте државним порезима и слабљења моћи феудалаца у односу на државу. Тамо где је феудална рента опстала, она се више није исплаћивала у натури, већ у новцу, што је такође јачало тржишне односе. Најпродуктивнији пољопривредници били су они који су се оријентисали ка производњи за тржиште. Њих су најчешће чинили богати сељаци и ситно племство и они су прерасли у нову капиталистичку класу у систему који је све више попримао карактеристике аграрног капитализма (Hilton, 1976: 117).

## **Бренерова одбрана теорије „аграрног капитализма“**

Бренер је свој аргумент засновао на екстремнијој интерпретацији Добове и Хилтонове теорије о класној борби као узрочнику распада феудализма. Као и Доб, Бренер је тврдио да су феудалци временом све више експлоатисали зависне сељаке. Ова растућа експлоатација довела је зависно сељаштво до све тежег остваривања основне биолошке репродукције што је условило жестоку класну борбу. Успех сељака у класној борби зависио је од карактеристика сељаштва у појединачним друштвима (Brenner у Aston & Philipin, 2002: 36). У источној Европи, сељаштво је било неорганизовано и атомизовано због чега није успело да сруши феудални поредак. У Француској, сељаштво је успело да се ослободи феудалног јарма, оствари слободан статус и власништво над земљом (Brenner у Aston & Philipin, 2002: 54-55).

У Енглеској, сељаштво је било делимично успешно у својој борби против феудалаца. Иако је успело да оствари слободан статус, феудалци су задржали власништво над значајним делом обрадиве земље. Од почетка 15. века, феудалци су кренули у контра-удар терајући слободно сељаштво са сопствених ситних поседа и тиме присвојили његову земљу. Феудалци су потом кренули да издају свој, сада већ увећани, земљишни посед закупцима. Закупце је углавном чинио богатији слој сељака који је производио пре свега за тржиште (Brenner у Aston & Philipin, 2002: 49).

Док феудализам није стимулисао развој средстава за производњу, у новом систему у којем су доминирали закупци који су производили за тржиште, рационална организација и смањивање трошкова производње били су основни услов успеха. Тиме је у пољопривреди завладала капиталистичка логика производње, односно у пољопривредном сектору се развио првобитни „аграрни капитализам“ (Brenner у Aston & Philips, 2002: 46-52). За Бренера, средњовековна трговина и градови нису имали никакву улогу у развоју капитализма (Brenner у Aston & Philips, 2002: 38-40).

Ми смо става да је код Бренера присутан изражени етноцентризам. Када објашњава зашто је сељаштво западне Европе било успешније у класној борби против феудалаца, он истиче да је оно имало посебан дух заједништва и комуналну организацију који су недостајали на истоку. Комуналну организацију можемо наћи у различитим историјским друштвима, те је можемо наћи код Срба у Османској империји, код индијских и руских сељака итд. Без обзира на ту комуналну организацију сељаштва, у овим друштвима се није развио капитализам. Стога се може поставити питање, да ли

основни узрочник у Бренеровој теоријском схеми уопште има неку експликаторну вредност на емпиријском нивоу анализе.

### **Критички осврт на ендogene и екзогене теорије о настанку капитализма**

Основно питање које је поделило западне марксисте јесте да ли је противуречан између села и града или противуречан однос у оквиру села проузроковао распад феудализма и настанак капитализма. Ми подржавамо Свизијево становиште, али по одређеним питањима не слажемо се са њим. Као и Хилтон, ми сматрамо да феудализам није био стагнантан систем, већ да је у одређеном периоду свог постојања позитивно утицао на продуктивност и настанак сложеније поделе рада. Сложенија подела рада свакако је допринела развоју трговине и трговачких градова. Такође не сматрамо да је трговина била страном телом у оквиру феудализма. Град и трговачка класа, карактеристична за средњовековну Европу, једино су могле да се развију захваљујући децентрализованости самог феудализма.

Инсистирање ендогених теоретичара на класној борби као основном узроку распада феудализма по нама је неоснована. Класна борба карактерисала је сва историјска друштва. Побуне сељака нису одлика само европског феудализма, већ су биле присутне у различитим облицима предкапиталистичких друштвено-економских формација. Поставља се питање, због чега су сељачке побуне у Енглеској биле толико другачије да су „довеле“ до настанка капитализма и зашто се у другим друштвима није догодила слична ситуација. Инсистирање да се капитализам развио из ситне робне производње слободних сељака такође делује неуверљиво, јер то је била карактеристика великог броја предкапиталистичких друштава попут Атине, Римске републике итд. Према нама, најјачи Свизијев аргумент јесте да је економија размене заснована на мануфактурној производњи постепено утицала на распад феудалне ренте, излажући феудални посед тржишту. Пошто је било јефтиније да се купи добро које је произвела мануфактура, него да се то добро самостално произведе, дошло је до раста потражње феудалних посела за производима мануфактуре, због чега су они исто морали да се укључе у производњу за тржиште како би дошли до новца којим би могли да задовоље своје потребе.

## 1.4 КАРЛ КАУЦКИ И АГРАРНО ПИТАЊЕ

Како бисмо одбранили став према којем је капитализам настао прво у трговини и неаграрном сектору, вратићемо се мало у прошлост и анализирати дело Карла Кауцког под називом *Аграрно питање*. Карл Кауцки (Karl Kautsky) био је чешко-аустријски ортодоксни марксиста, пријатељ Фридриха Енгелса, битан члан немачке Социјалдемократске партије и велики критичар болшевичке политичке праксе.

У *Аграрном питању*, Кауцки је анализирао економске односе на немачком селу. Према Марксовој теорији, укрупњавање капитала логичка је последица капиталистичке економије и тржишне конкуренције. Крупнија предузећа у стању су да изврше концентracију напредних средстава за производњу, лакше добију кредите, налазе адекватнија тржишта и могу лакше да експлоатишу радну снагу (Kautsky 1988: 104). Ипак, Кауцки је приметио да се у немачком аграрном сектору током 19. века налазио мали број крупних капиталистичких пољопривредних поседа и да су већину чинили ситни поседи независних сељака. Он је сматрао да је доминација ситног сељачког поседа произишла из две чињенице:

*Мале фарме имају два значајна оружја која могу да искористе против великих фарми. Прво, велику радиност и бригу њихових власника, који за разлику од најамника раде сами за себе. Друго, штедљивост ситних независних сељака, која је већа чак и од најамног пољопривредног радника* (Kautsky 1988: 135).

Маркс је такође уочио да радиност и штедљивост чине ситне пољопривреднике спремним да раде за новац који није већи од плате најамника. Пошто на цену добара који производе ситни сељаци не утичу нити профит нити рента, они имају позитивну улогу у репродукцији капиталистичког система јер омогућују радничкој класи да купују јефтине пољопривредне производе (Milios, 2018).

Осим издржљивости ситног сељачког поседа, према Кауцком, још једна карактеристика пољопривредне производње утиче да у њој не дође до укрупњавања капитала. Док у индустрији укрупњавање капитала не подразумева физичко спајање два предузећа, у пољопривреди укрупњавање подразумева спајање више парцела у једну физичку целину. Ово је често веома спор а некада и немогућ процес због физичке одвојености парцела (Kautsky 1988: 145-146) (Milios, 2018).

Кауцки је истицао да развој капитализма у Европи није довео до пуне пролетаризације сеоске радне снаге. И најсиромашнији сељаци најчешће су полу-

најамна радна снага, јер осим најамног рада на земљи других, углавном производе и на сопственим малим парцелама за личне потребе (Milios, 2018). Говорећи о немогућности да се на селу развију чисто капиталистички односи Кауцки даје пример Велике Британије, као најразвијеније земље у којој такође доминира ситни посед:

*Чак и у Великој Британији било је не мање од 117.998 фарми које су мање од 5 ари од укупно 520.106 у 1895: 149.818 фарми је било величине између 5 и 20 ари, и 185.663 између 20 и 50 ари - то јест, велика већина поседа су биле мале фарме (Kautsky 1988: 163).*

Кауцки закључује да због свих наведених разлога капитализам није могао да се развије на селу, већ у урбаним срединама:

*Са изузетком неколико колонија, капиталистички начин производње уопштено почиње свој развој у градовима, у индустрији, остављајући пољопривреду већински нетакнутом на почетку. Али развој индустрије временом утиче на карактер пољопривредне производње (Kautsky 1988: 13).*

*Капиталистичка привреда почиње да буде значајна само онда када урбани капитал и тиме и кредитни систем постану у потпуности развијени (Kautsky 1988: 88).*

Након излагања анализе аграрног питања Кауцког, осврнућемо се критички на дела Доба, Хилтона и Бренера. Уколико се капитализам развио у аграру, као што истичу ови аутори, било би логично да процес укрупњавања капитала прво отпочне у овом сектору. Као што наводи Кауцки, услед објективних услова ово је било немогуће. Чак и данас у већини европске пољопривреде доминира посед средње величине и задружна организација индивидуалних произвођача. Са друге стране, познато је да се укрупњавање капитала у мануфактури, трговини и банкарству одвило још у средњовековној Европи и да су већину процеса у оквиру европске трговачке мреже контролисале неколико стотина породица. Ово је још једна чињеница која указује на то да се капитализам највероватније развио када је предкапиталистички акумулирани новац из сфере трговине ушао у сферу производње.

## 1.5 ЦОН МИЛИОС И АЛЕАТОРНИ ПРИСТУП У ОБЈАШЕЊУ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА

### Основна теза алеаторног приступа

Појам алеаторности се на српски језик може превести као „зависност од случаја“. Теорија алеаторности подразумева да су током историје акумулација новца у трговини и стварање најамне радне снаге била два одвојена процеса. Капитализам је настао тек када су се случајним сплетом историјских околности ова два процеса спојила. Акумулирани новац могао је да постане капитал само у релацији са најамном радном снагом, односно само у оном тренутку када се формирао фундаментални класни однос карактеристичан за капитализам. Главни представници таквог виђења били су француски структуралистички марксисти попут Етиена Балибара (Ethiène Balibar) и Луја Алтисера (Milios, 2018: 67-68). Балибар алеаторну теорију сажето излаже на следећи начин:

*Формирање слободних најамника се претежно појављује у форми трансформације аграрних структура, док је конституисање богатства резултат трговачког и финансијског капитала чији покрети се налазе изван ових аграрних структура (Balibar, 1997:281).*

Према Балибару алеаторна теза доноси два битна закључка:

- 1. оно што је постојало пре капитал односа се може сматрати врстом предисторије сваког посебног елемента (прим прев. најамног рада и нагомиланог новца), који су коначно били назначени да се споје, али не и предисторијом капитализма, пошто састајање ова два елемента није било предестинирано;*
- 2. капиталистички начин производње није резултат еволутивне трансформације феудалног начина производње- стара структура није саму себе трансформисала, она је само одумрла структура (Balibar, 1997:283).*

Дакле, капитализам према алеаторној тези није настао из историјске сврховитости, већ из случајног спајања његова два основна елемента која су пре настанка капитализма засебно постојали. Такође, према алеаторној тези, нова друштвено-економска формација не настаје из контрадикторности старе, већ спонтаним историјским процесима. Најкомплекснији облик алеаторне тезе развио је грчки марксистички економиста Џон Милиос (John Milios) у својој књизи *Порекло*

капитализма као социјалног система. У наставку поглавља даћемо детаљан приказ његовог виђења настанка капитализма.

### Милиосово виђење капитализма

Милиос је заснивајући се пре свега на Марксовим анализама у *Капиталу* истакао да је за постојање капитализма неопходно следећих шест елемената:

1. постојање најамног рада;
2. монетизација читаве економије - постојање процеса у којем новац у циркулацији ствара нови новац;
3. концентracија средстава за производњу и одвајање капиталисте од процеса рада;
4. слободна конкуренција и стапање појединачних капитала у агрегатни социјални капитал;
5. постојање финансијског облика капитала- развијено банкарство и кредитни систем;
6. формирање специјалне правно-политичко-идеолошке структуре и одговарајуће државне структуре (Milios, 2018:12).

Иако Милиос није мењао Марксова основна становишта у одређеним аспектима их је изложио организованије и детаљније од самог Маркса. Када говори о основном начину на који циркулише новац Милиос даје сложенију верзију формуле Н-Р-Н\*

$$Н- Р (ТР + ТСП) \dots П \dots Р^* - Н^* (Н + \Delta Н)$$

Милиосова формула детаљно објашњава циркулацију капитала у капиталистичкој производњи. Капиталиста користи новац (Н) да би купио робу неопходну за производњу (Р). Ова роба може се исказати и као трошак куповине радне снаге (ТР) и трошак куповине средстава за производњу (ТСП). У процесу производње (П) ствара се роба са додатом вредношћу (Р\*). Њеним пласирањем на тржишту долази се до акумулације капитала (Н\*) који сачињавају збир уложеног капитала и профита (Н + ΔН). (Milios, 2018:13).

Милиос је развио и још детаљнију верзију формуле која у потпуности објашњава акумулацију капитала у развијеном капитализму:

$$(НК + НА) - (Н - Р (ТР + ТСП) \dots П \dots Р^* - Н^* (Н + \Delta Н)) - Н^{**}$$

У развијеном капитализму производни капиталиста, како би био у стању да покрене циклус акумулације, често позајмљује новац од финансијског капитала (НК - новац у облику кредита; НА - новац у облику акције), који користи за финансирање трошкова производње (ТР+ТСП). Процес акумулације који остварује производни капиталиста доводи до тога да финансијски капитал такође оствари акумулацију са исплатом камата или дивиденди (Н\*\*) (Milios, 2018:16).

Ова формула показује да у развијеном капитализму често се власнички капитал (НК+НА) раздваја од управљачког, односно менаџерског капитала (Н). Стога ћемо у следећој табели однос власништва, контроле и употребе средстава за производњу приказати на следећи начин:

Табела 6 - Власништво, контрола и употреба средстава за производњу у капитализму

	ВЛАСНИШТВО	КОНТРОЛА	УПОТРЕБА
КАПИТАЛИСТА	✓	✓✗	✓✗

Иако капиталиста увек има власништво над капиталом, контрола и употреба капитала зависе од начина како је организован радни процес унутар предузећа. Стога капиталиста и може али и не мора да има контролу и употребу над капиталом.

### Предкапиталистичка робна производња оријентисана ка добити

Милиос почиње своје теоријско излагање тезом да је у већини предкапиталистичких друштава постојала робна производња оријентисана ка добити. Он је на енглеском назива *money-beggeting mode of production*. Када би ову фразу превели на српски језик, добили бисмо „начин производње заснован на чибирчењу новца“. Пошто српски превод фразе делује рогобатно, ми ћемо се држати назива „робна производња оријентисана ка добити“.

Милиос истиче да је ова друштвено-економска формација постојала и у робовласништву. Класични вид робовласништва подразумевао је нетржишну производњу за задовољење сопствених потреба. Ипак, одређени број робовласника користио је рад робова како би производио за тржиште. Милиос даје пластичан пример ове појаве. Одређени власник робова својим новцем (Н) је куповао робу (Р) неопходну за производњу (брод, знатне количине вина, робове, крчаге, најамни рад морнара). Потом би покренуо процес производње у којем би робови пунили крчаге вином и

печатали их, потом их утоварали на бродове који су их превозили до тржишта где су били продавани (Н\*). Такав процес би се понављао и омогућавао робовласнику да акумулира новац. У античком грчком друштву, на овакав тип робовласника гледало се са презрењем. У својим списима Аристотел их осуђује због тога што им је стицање новца циљ по себи (Milios, 2018:104-105).

Милиос истиче да робна производња оријентисана ка добити није по својој природи капиталистичка. Пре свега, зато што првенствено упошљава робовску радну снагу. Уколико запошљава најамни рад, у наведеном примеру, морнаре, њен удео у тоталној радној снази је занемарљив. Такав тип производње био је присутан у грчком и у римском типу друштва, али никад није био доминантан, већ је класичан облик робовласничке друштвено-економске формације у којој се производи првенствено за потребе, био већински заступљен и фундаменталан (Milios, 2018:103-105).

Профитно оријентисана робна производња заснована на робовском раду надживела је класично робовласништво и била је заступљена и у феудализму (Milios, 2018:105-106). Као пример тога Милиос истиче крсташке походе који су довели до развоја средоземне трговине робовима. Такође, италијански градови значајан извор прихода заснивали су на трговини робљем. На венецијанској колонији на Криту:

*У првој половини 14. века, већина робова били су хришћански Грци заробљени у Малој Азији, копненој Грчкој или Егејским острвима. Крај века је сведочио замени грчких робова све више људима из подручја Црног мора: Татарима, Циркасцима, Бугарима, Турцима, Русима и другима (McKee у Milios, 2018: 108).*

Главни разлози због чега се у робовласништву из робне производње оријентисане ка добити није развио капитализам су следећи:

1. Непостојање развијених тржишта капитала и најамне радне снаге;
2. Систем кредита је и даље био рудиментаран и није се заснивао на општим рационалним правилима већ на интер-персоналном односима произашлим из традиције (Milios, 2018:110-111).

### **Сложенији облик предкапиталистичке добитно оријентисане робне производње**

Трговачки правни уговори били су битан фактор предкапиталистичке трговачке размене. Трговина на велике раздаљине са собом је носила значајне ризике због чега су створени различити правни механизми у циљу заштите како финансијера трговачке експедиције, тако и главног вође трговачке експедиције. У различитим друштвима

настали су правни облици коју су регулисали трговину на далеко и који су по својим карактеристика били мање или више слични попут вавилонског *танутина*, атинског *хетероплуна*, римског *социјетаса*, византијске *херикоиноније*, јеврејске *иске*, арапског *кирада* и сверено-италијанске *коменде* (Milios, 2018:116).

Иако ове правне форме по својим карактеристикама нису биле у потпуности исте, имале су значајну сличност. Основни циљ ових уговора био је да се створи правни реципроцитет између финансијера трговачке експедиције и њеног главног вође. Док је финансијер улагао капитал, главни вођа је улагао сопствени рад и организационе способности. Иако подсећа на најамни рад, ова врста уговора је другачија. Осим робе коју је купио финансијер, главни вођа експедиције имао је право да понесе сопствену робу коју би продао на далеком тржишту. Чланови експедиције исто тако имали су право да продају своју робу. Стога се оваква врста уговора може дефинисати као однос између финансијеровог капитала са једне стране и радне снаге која је најамна али је истовремено и сама у индивидуалној функцији капитала (Milios, 2018:117-118).

Пошто је финансијер улагао новац, он је имао право на највеће учешће у добити, које је углавном износило  $2/3$  или  $3/4$  уложеног капитала. Са друге стране и вођа експедиције имао је одређен удео у добити који је користио за исплату посаде и као извор своје зараде. Такође, постојала је подела ризика између финансијера и вође посаде и углавном је била неједнако расподељена. Уколико би експедиција пропала финансијер би сносио  $2/3$  или  $3/4$  трошкова, док би вођа експедиције сносио остатак (Milios, 2018:118-119).

Таква врста правног и радног односа, по својим карактеристика најближа је капиталистичком односу од свих осталих врста предкапиталистичких друштвено-уговорних форми. Овде је битно да напоменемо да је Маркс транспорт робе класификовао у делатност производног, а не трговачког капитала, који остварује трговачку маржу тако што већ транспортовану робу продаје у својим радњама. Може се закључити да је предкапиталистичка трговина у себи интегрисала функције како производног капитала (транспорт), тако и трговачког капитала (откуп и продаја).

Према Милиосу, иако су различити облици робне производње оријентисане ка профиту створили битне елементе будуће капиталистичке економије капитализам није могао да се развије из пуког квантитативног раста ове друштвено-економске формације. За развитак капитализма било је неопходно настајање класе која је своје економске интересе могла да одбрани у сфери политике. Због тога, према Милиосу, први прави

капитализам развио се у Венецији у којој је по први пут класа капиталиста успела да у потпуности загосподари свим сферама друштвеног живота. У следећем делу поглавља приказаћемо на који начин је Милиос објаснио своје схватање развоја капитализма у Венецији.

### **Венеција као место настанка капитализма**

Венецијом је од њеног настанка у значајној мери владала трговачка аристократија. Њен основни вид привређивања заснивао се на различитим облицима предкапиталистичке робне производње оријентисане ка добити. Први облик робне производње оријентисане ка добити била је употреба робовског рада зарад продаје на тржишту (Milios, 2018: 108). Други облик се заснивао на транспорту и трговини различитих добара. Венеција је имала монопол у производњи и трговини сољу и дрвима и трговини робовима. Као трећи облик може се навести употреба традиционалне средњовековне еснафске организације зарад продаје на тржишту

Географски положај Венеције чинио ју је битном кариком у трговини између западне Европе и Византије. Стога, и њена спољно-политичка оријентација зависила је од њеног геополитичког положаја. У периоду између 9. и 12. века Венеција је била верни савезник Византије. То јој је омогућило да по мањим тарифама увози робу у Византију и извози робу из Византије. Иако је до 12. века, Запад био у дефициту у трговинској размени са Византијом, Венеција је због контроле битних трговачких рута у Јадрану и источном Средоземљу акумулирала значајне количине новца. Њена доминација поморских рута била је омогућена управо политичким савезништвом са Византијом (Milios, 2018:136-139).

Када је Византија почела да ствара повољне трговинске уговоре са другим италијанским градовима-државама попут Пизе и Ђенове, односи између ње и Венеције су захладнели. На ово погоршање односа утицало је и економско и политичко јачање западне Европе од 12. века. Венеција због наведених разлога од краја 12. века мења своју спољно-политичку оријентацију и окреће се сарадњи за краљевствима из западне Европе. Ова промена спољне политике је кулминирала 1204. када је Венеција подржала крсташко освајање и пљачку Константинопоља. Тај датум је значајан јер је омогућио Венецији да самостално загосподари морским рутама и да се још више обогати похаром Византије. (Milios, 2018:139-144).

Битно је да се напомене какво је било унутрашње политичко уређење Венеције. Иако је њом доживотно владао изборни дужд, реалну моћ увек је контролисао Велики

савет сачињен од око неколико стотина до 1100 најбогатијих породица (Milios, 2018: 150;168). Део Великог савета своју економску моћ заснивао је на земљишним поседима. Ипак, како је време пролазило у њој је све већу нумеричку присутност и утицај имала трговачка олигархија која је своје богатство заснивала на профитно оријентисаној робној производњи (Milios, 2018:168). Припадници Великог савета су се богатали индивидуално. Међутим, како би себи омогућили услове за богаћење, они су као колектив одређивали правац политичког и економског деловања венецијанске државе.

Током 13. и 14 века Венеција је све више улазила у сукоб са другим италијанским градовима (нарочито Ђеновом) око контроле лукративних поморских трговачких путева (Milios, 2018:166-170). Због тога су јој биле потребне све веће залихе новца, јача државна контрола производње и флоте (Milios, 2018:171). Велики савет је због ових разлога преко институција државе кроз насиље и законске одредбе почео да срозава статус сиромашних слободних грађана. Прво су отворене државне фирме, које су на рационалан начин водили државни менаџери и које су се заснивале на капиталу богатих трговаца. У њима су слободни грађани почели да раде као најамна радна снага и више није постојала еснафска организација која би могла да заштити њихова стара права. Најпознатији примери таквих државних предузећа су венецијанско бродоградилиште (Арсенал), фабрика за производњу канапа (Тена), ковачница новца (Зека) итд. (Milios, 2018:171-173). Стварање државних предузећа у којима је радила најамна радна снага пратило је и све већа појава приватних радионица, које су се такође све више заснивале на раду најамне радне снаге. Те приватне мануфактуре углавном су се бавиле производњом чаша, стакла и обрадом метала (Milios, 2018: 173).

Држава је постепено законски забранила да чланови посаде трговачких експедиција носе личну робу са циљем да је пласирају на тржиште, што је довело до пролетаризације рада морнара. Америчка историчарка Холи Грин (Holly Greene) на добар начин је описала пролетаризацију морнара:

*Венеција је напустила егалитарну и неспецијализовану организацију трговине која је била типична за Европу у раном средњовековном периоду и била је једна од првих која је превазишла профитно морепловство- где су сви чланови посаде делили профит након успешне завршене трговачке експедиције- зарад најамног морепловства, где су морнари добијали фиксну најамнину, Професионализација трговине је кренула да се развија већ током 14. века када је смањена употреба коменде (трговачки уговор типичан за италијанске градове прим. прев.) што је ишло заједно са опадајућом улогом*

*инвеститора који улаже са времена на време. Када се улога привременог инвеститора смањила, настала је и јаснија граница између трговца и нетрговца. (Greene у Milios, 2018: 175).*

Уз све ове промене Венеција је током 13. века по први пут у историји направила рационалан кредитни систем. Пошто су држави током првог рата са Ђеном била потребна значајна средства за финансирање војске, она је присилила део најбогатијих грађана да јој дају кредите. Како би адекватно контролисала свој дуг према богатим грађанима, Венеција је створила Канцеларију за обвезнице која је надзирала стање дуга и обавезала се да ће свим повериоцима на позајмљену главницу плаћати камату од 5 %. Временом, држава је почела да се задужује издајући обвезнице свим заинтересованим купцима. Ово је створило прво тржиште хартија од вредности које се заснивало на рационалним и предвидивим принципима. Систем државних обвезница је готово читав век функционисао беспрекорно. Држава је развијајући концепт државног задужења дала пример за развитак рационалног банкарског сектора и код приватних капиталиста. Током 14. века у приватном сектору развијају се различити облици кредита које су одликовала јасно прописана права и обавезе дужника и повериоца (Milios, 2018: 177-180).

Према Милиосу, Венеција од 14. века задовољава свих шест услова постојања капитализма и због тога ју је он окарактерисао као капиталистичко друштво. Пример Венеције нама је интересантан због још једног разлога. Иако је владајућа класа у Венецији настала у економској сфери, она је убрзо преузела и политичку моћ. Користећи политичку моћ како би се одбранила од интерних и екстерних опасности, владајућа класа је поступно створила капиталистичке односе на ограниченој територији венецијанске суверености. То показује да, уколико употребимо Марксову терминологију, промена не долази само из материјалне базе већ из међусобне интеракције материјалне базе и правно-политичко-идеолошке надградње.

На самом крају поглавља изложићемо нашу критику алеаторног приступа у марксизму. Иако је алеаторни приступ на одличан начин показао како се у одређеним историјским ситуацијама долази до спајања капитала и најамног рада, он занемарује екстерне услове који су омогућили то спајање. Поставља се питање, да ли би економска и политичка творевина попут Венеције била могућа у Римској империји или царској Кини. Алеаторни приступ занемарује како су карактеристике европског феудализма омогућиле да се у оквиру њега на ограниченим територијама развије капитализам

## 1.6 ПЕРИ АНДЕРСОН И ЕКЛЕКТИЧКИ ПРИСТУП У ОБЈАШЕЊУ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА

Пери Андерсон један је од најзначајнијих британских марксистичких интелектуалаца друге половине 20. века. Он је у своје две значајне књиге *Прелазак од антике до феудализма* и *Порекло апсолутне државе* на живописан начин и са мноштвом историјских примера описао развој предкапиталистичких друштвених формација и покушао да објасни настанак капитализма. Основни метод његове анализе био је еклектички приступ. Еклектички приступ је првенствено подразумевао да се одређена друштвено-економска формација посматра више попут цивилизацијске целине и тоталитета њених материјалних, политичких и духовних елемената, а не строго економистички, као што је случај у ортодоксном марксизму. Такође, једна од карактеристика еклектичког приступа била је синтеза марксистичке анализе са немарксистичким правцима попут веберијанске социологије. Пери Андерсон одбацио је уско схваћен еволуционистички приступ по којем распад и настанак различитих друштвено-економских формација морају се одвијати по једној устаљеној правилности и произилазити из деловања само једне независне варијабле (Skocpol, 1984).

### **Криза у репродукцији робовласништва и настанак феудализма**

Према Перију Андерсону, античко робовласничко друштво заснивало се на доминацији града и трговине. У оквиру града којим је владала слободна класа античког грађанства владало је поље „слободе.“ Ипак, антички град, у значајној мери, разликовао се од средњовековног. Слобода античког града заснивала се на „неслободи“ робовског рада у аграрном сектору. Слободно време које је античким грађанима омогућило да развију основе политике, филозофију и науку произишло је из бруталне експлоатације робовског аграрног рада који се заснивао на примитивним средствима за производњу. Ова дуалност између слободе и неслободе омогућавала је највишим деловима грађанском слоја да се одвоје од продуктивног рада и да на њега често гледају са презрењем (Anderson, 1974a: 21-26).

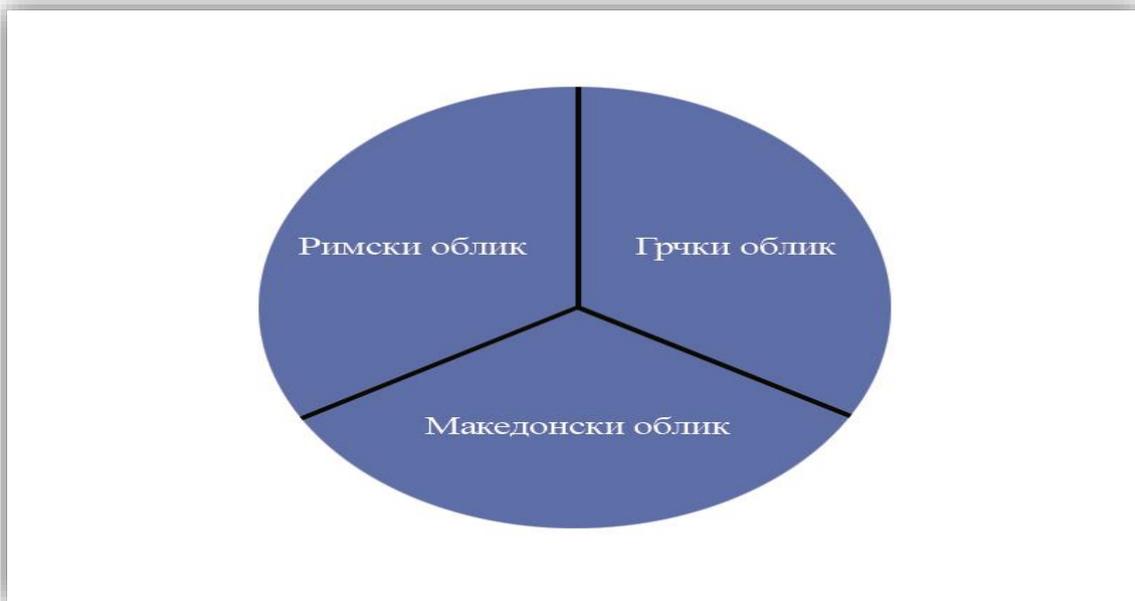
Према су се у почетним фазама развоја робовласничке друштвено-економске формације средства за производњу донекле развијала, робовласништво је уопштено карактерисао спор и стагнантан развој технологије (Anderson, 1974a:25-26). То је подразумевало да се ширење система увек заснивало на егзогеним, а не ендогеним факторима. Рат је био основно средство, како ширења територије, тако и набављања нове

робовске радне снаге и квантитативног (не и квалитативног) ширења система (Anderson, 1974a: 28).

Античко робовласништво имало је три основна облика - грчки, римски и македонски. У грчком робовласништву град-држава доминирао је околним аграрним подручјем. У Атини сваки пуноправни грађанин поседовао је земљу у околини града. Сиромашнији грађани сами су обрађивали своје њиве, али су такође користили и робове као испомоћ. Богатијим грађанима робови су обрађивали поседе, док су они уживали у слободи градског живота. За Атину била је карактеристична праведнија расподела робова. Иако су богати имали највише тог „ресурса“, сиромашни су такође имали приступ поседовању робова. У Спарти је владала колективистичка организација грађанске класе. Она је стајала као уједињена непродуктивна ратничка мањина која је бруталним методама контролисала рад робова (Anderson, 1974a: 30-44).

У Риму, нарочито у његовом позном периоду робовласнички начин производње дошао је до највишег облика развоја. Класа патриција стационирана у градовима имала је власништво над латифундијама на којима је радила огромна маса робова. Рим је такође карактерисала изражена варијанта ширења система кроз рат. Рат је био основно средство ширења територије и доласка до нових ресурса. Пошто је стопа биолошке репродукције робова на латифундијама због лоших услова живота била изузетно ниска, рат је, преко присвајања нове робовске радне снаге, био главно средство задржавања њихове популације на адекватном броју (Anderson, 1974a: 53-103).

Македонски облик робовласништва може да се дефинише као „робовласништво у нестајању“. Када су Грци под Александром Македонским освојили огромне просторе Азије и Африке суочили су се са системом у којем робовски рад није био доминантан. У друштвима попут Египта, Персије и на просторима Мале Азије, Леванта, Месопотамије и Пунцаба доминантан облик експлоатисаног рада је вековима био зависно сељаштво чији је вишак производа присвајала државна бирократија и њој подређено племство. Грци су првобитно у својим колонијама покушали да успоставе робовласништво као доминантан систем, али су се временом прилагодили старим околностима. У владајућим грчким породицама попут Птоломеја, Селеукида итд. које су замениле старе домицилне елите, робовска радна снага остала је само детаљ карактеристичан за краљевске пратње, двор и одређене делове државне администрације (Anderson, 1974a: 44-52).



Слика 4 - Различити облици робовласништва према Перију Андерсону

Пери Андерсон је истакао да је робовласничка друштвено-економска формација упала у кризу када више није могла да се шири ратом (егзогеним средствима), што је довело до кризе репродукције робовске радне снаге и опадања продуктивности (Anderson, 1974a: 93). Пошто је у западним деловима Римског царства робовласничка друштвено-економска формација била доминантна, док је исток царства преузео источњачке економске моделе, криза се пре свега манифестовала на западу. Економска криза запада условила је и његову неспособност да се одбрани од најезда германских племена, док је стабилнији исток преживео и још дуго постојао као РOMEЈСКО царство, односно Византија (Anderson, 1974a: 96-97).

Распад Западног римског царства, услед унутрашње економске кризе и германских освајачких похода, произвео је период хаоса у којем се десило спонтано мешање између германске и римске материјалне и културне цивилизације. Стога Андерсон сматра да је феудализма настао мешањем римских и германских елемената. Сада ћемо приказати неке од најбитнијих елемената који су формирали феудализам.

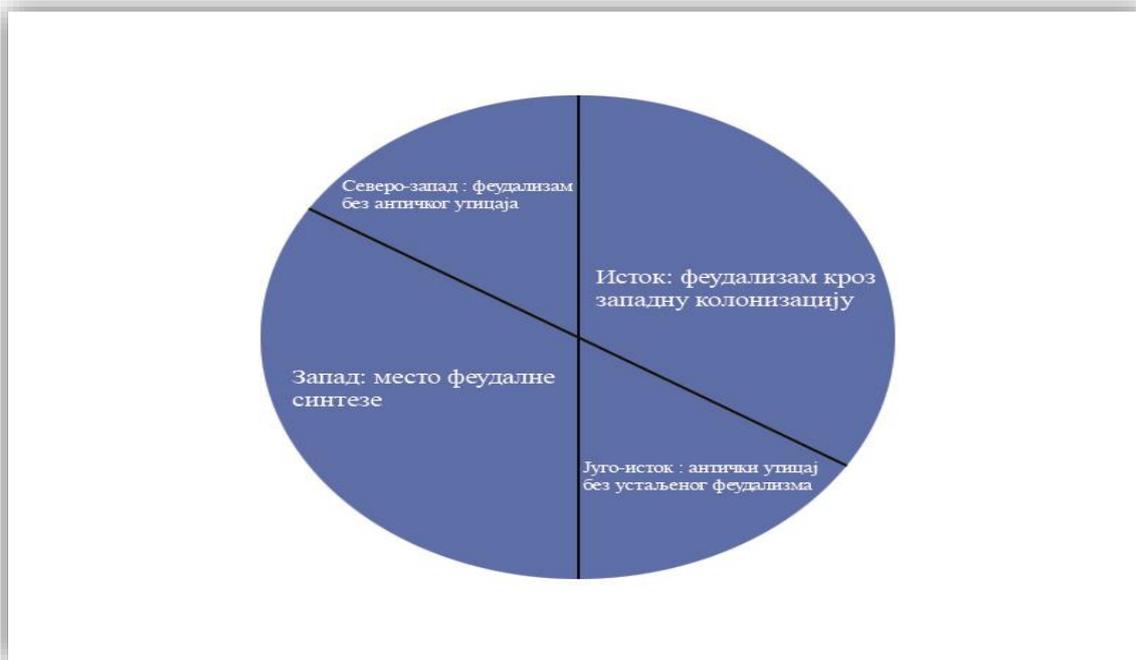
У позном периоду Римске империје, када је робовласничка друштвена-економска формација упала у кризу, почео је да се појављује посебан облик експлоатације који је доста подсећао на феудализам. Наиме, латифундију је заменила институција земљишног поседа под називом *вила*, на којој више нису радили робови, него зависни сељаци под називом *колони* (Anderson, 1974a: 94). Према Андерсону институције виле и колони један

су од битних формативних елемената феудализма. Током германских освајања римских територија долази до разградње германских племенских заједница и њиховог раслојавања. Део племена који је био у ратничкој банди искористио је свој монопол над силом да присили остале делове племена да пређу у положај зависних сељака (Anderson, 1974a: 114-115).

Одређена германска племена након освајања римских територија примила су хришћанство. Док су се Визиготи и Вандали определили за аријевску верзију хришћанства, Франци су примили хришћанство које није противречило закључцима Никејског сабора и које је прихватало пет најбитнијих архиепископија (Александријска, Антиохијска, Јерусалимска, Константинопољска и Римска). Врло рано, Франци су дошли под окриље Римске архиепископије која је била најутицајнија на западу Европе. Тај контакт Франака и Римске цркве битан је из неколико разлога. Црква је била једина институција која је преживела пад Западног римског царства и сачувала део класичног наслеђа. Она је такође успела да сачува значајан део поседа. Осим тога, развитак монастицизма у Египту и нови облици организације производње који су дошли са њим утицали су на то да црква „рационалније“ обрађује своје поседе и да њихова унутрашња организација поприми карактеристике будућег феудалног поседа. У интеракцији са црквом, Франци су усвојили нове технике организације државе и економије. Све то утицало је да се током власти Каролинга у Франачкој по први пут успостави класичан облик феудалне друштвено-економске формације (Anderson, 1974a: 134-137).

Андерсон истиче да се феудализам није уједначено развијао на тлу Европе. Центар његовог развија и ширења био је север Француске (Anderson, 1974a: 156). Норманским освајањима он се проширио и на Енглеску (Anderson, 1974a: 158). На југу Европе феудализам је био слабији и имао је више античких карактеристика (Anderson, 1974a: 156), док је на северу био по својим особинама више аутохтон (Anderson, 1974a: 157). У викиншком културном подручју споро се развијао, усталио се тек током 13. века и није у потпуности успео да искорени класу слободног сељаштва (Anderson, 1974a: 179). На истоку Европе феудализам се ширио западном колонизацијом (Anderson, 1974a: 243). На Балкану, према Андерсону, феудализам се није усталио, већ се појављивао у спорадичним облицима (Anderson, 1978: 265). Као пример највишег нивоа развоја балканског феудализма Пери Андерсон истиче Србију за време цара Душана (Anderson, 1974a: 290).

Андерсон је први међу марксистичким интелектуалцима значајније развио тезу да су у Европи постојали различити облици феудализама, а не један хомогени облик ове формације. Према њему, емпиријски феудализам који је највише био сличан идеално-типском облику био је севернофранцуски и донекле енглески, док су остали облици по различитим параметрима одступали од овог идеалног типа.



Слика 5 - Различити облици феудализма према Перију Андерсону, Извор: Skocpol Theda, 1984, *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge university press

### Основне карактеристике феудализма

Андерсон је критиковао марксисте који су феудализам дефинисали само преко институције кметства. Он је у својој дефиницији феудализма намеравао да обухвати тоталитет економских и политичких карактеристика ове друштвено-економске формације. Стога Андерсон је дефинисао феудализам преко његових различитих особина:

1. производња за задовољење потреба;
2. зависан положај сељаштва (кметство) - сељаци нису поседовали земљу коју су обрађивали и законски су били обавезани да остану на њој;
3. класа феудалаца је имала власништво над земљом - организација производње на феудалном поседу;

4. феудалац није имао самостално власништво над земљом, већ је оно било право које је произашло из сложених сизеренско-вазалских односа у којима је учествовао;
5. сизеренско-вазалска организација феудалне власти је одредила да његова главна политичка карактеристика буде парцелизација суверенитета која је утицала на децентрализовану природу владања; (Anderson, 1974a:147-148).

У својој анализи феудализма, Андерсон је такође указао на његове латентне и мање видљиве карактеристике. Прва се односила на стање права у феудализму. Иако је у начелу сељак требало да буде одвојен од власништва над земљом, у пракси он је поседовао одређене количине земље. Феудални посед био је испресецаан ситним парцелама које су држали појединачни сељаци и општинском колективном земљом на коју су право коришћења имала читава села. Такође феудалчева правна власт над одређеном територијом често се није просторно поклапала земљиштем које је поседовао. Све то утицало је на стварање стања правне неодређености, у којима су и феудалци и кметови као сталежи могли да слободније тумаче норме и на основу тога произвољно потражују одређена права (Anderson, 1974a:148-149).

Друга карактеристика била је везана за парцелизацију суверенитета. Према Андерсону, парцелизација суверенитета пресудно је утицала на развој трговине:

*Феудална парцелизација суверености произвела је феномен средњовековног града у западној Европи. Ипак, генеза урбане робне производње се не сме лоцирати у оквиру феудализма као таквог: она му наравно претходи. Али феудални начин производње је ипак био први који јој је омогућио аутономни развој у оквиру натурално-аграрне економије. Чињеница да највећи средњовековни градови никада нису приближили градовима античког или азијског царства често је заклањала истину да је њихова функција унутар друштвене формације била много напреднија. У Римском царству, са својом високом софистицираном урбаном цивилизацијом, градови су били подређени владавини племића земљопоседника који су живели у њима, али не од њих; у Кини, огромне провинцијске агломерације контролисале су мандаринске бирократе и становници одређених округа су били одвојени од свих комерцијалних активности. Супротно томе, парадигматични средњовековни градови Европе који су се бавили трговином и производњом су били самоуправне комуне и уживали корпоративну, политичку и војну независност од племства и Цркве (Anderson, 1974a:150).*

Дакле, према Андерсону, феудална парцијализација суверености била је главни узрочник високог степена робне производње у Европи. Такав закључак је интересантан и показује Андерсонов еклектицизам, јер није уобичајено за марксисту да узроке промене у економији види у политичкој надградњи.

Трећа карактеристика такође произлази из парцијализације суверености. Андерсон истиче да је власт краља у сложеној мрежи сизеренско-вазалских односа била често угрожена. Пошто је краљ имао контролу само над својим личним поседима, сваки појединачни вазал остваривао је пуну економску, политичку и војну независност. Краљ је од вазала једино могао да тражи војну помоћ током рата. Економске потребе двора и краљевске администрације морао је да задовољава кроз своје личне поседе. Политичку моћ над вазалима пројектовао је углавном кроз вид симболичке, а не реалне моћи. Једна од контрадикторности феудализма која је произашла из ове карактеристике била је тенденција племства да се што више ослободи краљеве моћи, што није било у складу са неопходношћу постојања главног сизерена за функционисање сизеренско-вазалске мреже (Anderson, 1974a:151-152).

### **Феудализам, апсолутна држава и настанак капитализма**

Андерсон је посредно учествовао у марксистичкој дебати о пореклу капитализма и заузео средњу позицију. Према њему, феудализам је почео да се распада и због развитка европске трговачке класе и због промена у односима између феудалаца и сељака на селу. Ипак, иако су ови фактори допринели разградњи феудализма и приближавању капиталистичкој економији, Андерсон сматра да они нису били једини пресудни за формирање капитализма.

Већ смо изложили Андерсоново мишљење како је парцијализација суверености утицала на настанак и развој европског трговачког капитала и робне производње. Андерсон је сматрао да је развој трговине негативно утицај на феудализам. Пре свега, зато што су европски трговачки градови били место на којем су зависни сељаци бежали од феудалне експлоатације (Anderson, 1974a: 205-206). Такође, појава мануфактуре утицала је на промену укуса феудалаца. Како би могли да задовоље растуће апетите за луксузним добрима насталим у мануфактури, европски феудалци трошили су све више сопствених прихода (Anderson, 1974a: 200). Такође, како би били у стању да купе луксузну робу на тржишту, почели су да извлаче вишак производа од сељака кроз новчану ренту и да издају делове свог поседа за новац. То је допринело још бржој монетизацији привреде и јачању тржишних односа (Anderson, 1974a: 206).

Са друге стране, Андерсон истиче да су одређене промене у производним односима између феудалаца и сељака такође довеле до слабљења феудализма. Феудализам је као и робовласништво у својој узлазној фази развијао средства за производњу. Ипак, у одређеном тренутку систем је исцрпио могућности за даљи развој средстава за производњу. То је условило да услед раста популације, сељаштво врши све већи притисак на ограничене производне капацитете феудалног поседа. Економска криза условила је учестале сељачке буне које су током 14. века довеле до раста сељачког стандарда и распада институције кметства у значајним деловима Европе.

Главна последица нестајања кметства је окретање феудалаца држави и захтевање од ње да им помогне да сељачке поново експлоатишу на ефикасан начин. Уместо тога да сваки феудалац појединачно извлачи вишак производа на свом поседу, сада је држава у име бирократије, војске, племства и цркве извлачила вишак вредности од трећег сталежа којег је сачињавао остатак популације. Са овом променом на западу Европе настала је апсолутистичка монархија (Anderson, 1974b: 19-22). На истоку Европе, настанак апсолутистичке монархије био је повезан са обрнутим процесом. Економска криза током 14. и 15. века подстакла је источне државе да током 16. века искористе апсолутизам како би преко њега свеле слободне сељачке на кметски статус и тиме оснажили феудалне односе (Anderson, 1974b: 195).

Последица стварања апсолутистичке монархије на западу била је и стварање националне државе са јединственим унутрашњим тржиштем и економском политиком меркантилизма. Унутрашње тржиште и меркантилизам омогућили су робној производњи, која се појавила још у класичном добу средњег века, да у потпуности завлада економијом и унутар ње успостави капиталистичку друштвено-економску формацију као доминантну (Anderson, 1974b: 35-36). Према Андерсону, капитализам се формирао у 14. веку и постојао заједно са феудализмом. Он је постепено јачао и потискивао феудалне односе, што је довело до његовог коначног тријумфа у 19. веку. Као главни разлози настанка и развоја капитализма у Андерсеновој теорији могу се навести:

1. развитак средњовековне трговине, произашле из феудалне парцијализације суверенитета;
2. криза феудалних производних односа, настала услед стагнације развоја средстава за производњу;
3. настанак националног тржишта, захваљујући појави апсолутистичке монархије.

Пери Андерсон покушао је да објасни настанак капитализма истичући више фактора који су допринели његовом развоју. Иако мислимо да је његова анализа брилијантна, сматрамо да из ње не може да се закључи који је од три основна фактора настанка капитализма најбитнији. Поставља се питање, да ли би слабљење феудализма и настанак апсолутистичке монархије били довољни разлози настанка капитализма уколико се пре тога није појавила развијена трговачка класа. Ми смо става да ти фактори сами за себе нису узроци настанка капитализма и да иако су допринели његовом бржем успостављању, нису били покретач његовог примарног развоја, већ је то могла бити само средњовековна неспутана трговина.

## **1.7 ДЕБАТА О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА КОД ЈАПАНСКИХ МАРКСИСТА**

Јапан је био прва неевропска земља која је током друге половине 19. века самостално досегла развијени облик капитализма заснован на развоју фабричке индустријске производње. Амерички социолог Барингтон Мур (Barrington Moore) истицао је да у Јапану, као и Прусској, ауторитарна модернизација друштва била је наметнута од стране државе. Државни апарат у Јапану, који је био под контролом савеза јаког племства и слабе буржоазије, током 19. века кроз значајно опорезивање сељака дошао је до средстава потребних за спровођење индустријализације и развијања капитализма „одозго“. Такав облик модернизације, према Барингтону, спречио је развој демократије у Јапану (Moore, 1973).

Теорије јапанских марксиста током 20-их и 30-их година значајно су се поклапале са Барингтоновим виђењем модернизације у Јапану. Највећи број јапанских марксиста сматрао је да је Меиђи рестаурација из 1868. била најзначајнији чинилац развоја капитализма. Иако су се слагали око чињенице да капитализам није постојао у Јапану пре Меиђи рестаурације, јапански марксисти поделили су се у две супротстављене групе које су на другачији начин тумачиле последице Меиђи рестаурације по развој и карактеристике јапанског капитализма (Hoston, 1990:100).

Најдоминантнија група названа Коза била је окупљена око Јапанске комунистичке партије и била је у сагласју са Коминтерним виђењем етапа у развоју јапанског друштва. Према Кози, Меиђи револуција није успоставила чист облик капитализма и буржоаске демократије у Јапану. Иако је држава агресивно наметала

капиталистичку индустријализацију, Коза је сматрала да су на селу и у државној бирократији и даље владали полу-феудални односи. То је утицало на стратешку доктрину ове групе која је подразумевала да у Јапану треба да се спроведе двојна револуција. Прва револуција требало је да буде буржоаска и као њен основни циљ постављено је укидање остатака феудалних односа оличених у царистичком режиму. Према Кози, тек након ове револуције требало је да се спроведе пролетерска револуција која би од Јапана направила социјалистичко друштво (Hoston, 1990:16;38).

Познато је да је Коминтерна увек тежила да формулише политике појединачних националних комунистичких партија како би оне одговарале ширем геополитичком усмерењу Совјетског савеза. Пошто Совјетски савез није био у добрим односима са конзервативном јапанском влашћу, очекивано је било то што је подржавао комунистичку фракцију која је све своје капацитете усмерила на рушење режима.<sup>20</sup>

Друга мањинска фракција јапанских комуниста под називом Роно одступала је од закључака Козе и Коминтерне. Према њој, буржоаско-демократска револуција се већ десила током Меиђи рестаурације и главни задатак јапанских комуниста требало је да буде стварање широког фронта радника и сељака како би се у пролетерској револуцији срушио капитализам. Роно фракција сматрала је да развијеност финансијских тржишта, империјалистичка спољна политика и развијеност корпоративне организације производње указују на високу развијеност капитализма у Јапану током друге половине 20. века (Hoston, 1990:16;49-50;97).

Без обзира на разлике Козе и Рона, фракције су сматрале да се капитализам у Јапану развио због утицаја спољнополитичких фактора, а не због „интерних“ карактеристика јапанског друштва. Према обе фракције, агресивна политика западних сила условила је јапанску елиту да убрзано реформише друштво из феудализма у капитализам како би опстала (Hoston, 1990:100). Такво становиште може се објаснити утицајем „европоцентричног“ погледа на ток формирања и развоја јапанског марксизма.

---

<sup>20</sup> У историјским анализама већ је доказано да је Совјетски савез користио појединачне комунистичке партије зарад остварења својих геополитичких циљева. Тако је на пример тежио да разбије прву Југославију као версајску творевину створену од стране западних сила чија је основна геополитичка функција била просторно ограничавање ширења комунизма. Због тога је и утицао на Комунистичку партију Југославије да створи теорију о „великосрпском шовинизму“ по којој је краљевина Југославија била тамница несрпских народа. Као логички стратешки закључак овакве теорије наметнула се идеја о разбијању Југославије, која је навела југословенске комунисте да у одређеним историјским периодима сарађују и са екстремно десним организацијама попут Усташа и ВМРО-а.

Уколико се капитализам развио једино у Европи, нужно је било да се он у Јапану појавио као увезена појава.

Ипак, одређени јапански интелектуалци приметили су да је европском феудализму, од свих светских друштвено-економских формација, најближе јапанско друштвено уређење које је настало у периоду Токугава шогуната. Та чињеница подстакла је различите интелектуалце да поставе тезу према којој се у оквиру јапанског феудализма самостално развила одређена форма капитализма или бар неки вид робне производње оријентисане ка добити који се по својим карактеристикама приближавао капитализму. Најзначајнији представник таквог погледа у јапанском марксизму био је Хатори Шисо (Hattori Shiso), који је првобитно био близак Коза фракцији, али је временом успоставио независну теоријску позицију.

### **Хаторијева теорија аутентичног развоја јапанског капитализма**

Токугава шогунат (1603-1868) по многим карактеристикама био је сличан европском феудализму. У њему су основну нижу класу чинили сељаци који су се налазили у кметском положају. Основни облик организације производње био је феудални посед који је био у власништву крупног племства (даимјо). Крупно племство на својим територијалним јурисдикцијама остваривало је економску, политичку и војну независност (Hane, 1990: 136-139). Такође, у Јапану током овог доба био је присутан сталеж трговаца који је имао посебна права и обавезе (Hane, 1990: 149-153).

Феудализам у Јапану имао је и одређене карактеристике које су га одвајале од класичног облика европског феудализма. Пре свега, у њему је постојала институција цара која сведена на претежно симболичку улогу и није имала реалну моћ (Steenstrup, 1996:110). Шогун је имао положај сличан европском краљу, али је временом на ефикаснији начин успео да умањи моћ великог племства (Hane, 1990: 136-139). Можемо да закључимо да је јапански феудализам био спој несметаног функционисања феудалне друштвено-економске формације у сфери производње са прото-апсолутистичком организацијом политичке сфере.

Хатори је, полазећи од Лењиновог одређења рудиментарног капитализма у Русији (Hoston, 1990:107), сматрао да је у јапанском феудализму, новац нагомилан у трговину постепено почео да продире у сферу производње. Ту тврдњу потврдио је исцрпним емпиријским радом који је показао да су у Токугава шогунату постојали и протомануфактурна и мануфактурна производња за тржиште, заснована на најамном раду. Хатори је приметио да су се у Јапану самостално појавили и рудиментарни облици

индустријске производње засноване на примитивним машинама. Иако је примитивна машинска производња углавном коришћена од шогуна за војне потребе, Хатори истиче приватне фабрике шећера и памука које су исто користиле машине како би производиле за тржиште (Hoston, 1990:106). Према њему, у Токугава периоду истовремено су постојале капиталистичка и феудална друштвено-економска формација. Капиталистичка друштвено-економска формација је према Хаторију крајем Токугава периода чак постала доминантна (Hoston, 1990:112).

Као конкретан пример аутентичног развоја јапанског капитализма Хатори наводи развијање домаће индустрије свиле. Током 17. века шогунат је ограничио увоз свиле из Кине. То је подстакло развијање домаће производње свиле. Она се прво заснивала на прото-мануфактурном раду полу-најамних сељака, али убрзо се трансформисала у чист облик мануфактурне производње засноване на најамном раду. Током почетка 19. века јапанска индустрија свиле задовољавала је у потпуности потребе унутрашњег тржишта. Хатори је осим овог навео доста других примера у којима се видело да капиталистичка производња постаје све доминантнија у шогунату, попут производње памука, боја итд. (Hoston, 1990:110-112). Хатори је сматрао да је главни узрок јачања капитализма и слабљења феудализма била појава мануфактурне производње. (Hoston, 1990:114). Његова аргументација о томе како је робна производња уништила феудалне односе у Јапану слична је Свизијевој. Наиме, развитком економије размене, економија потреба била је све више угрожена због процеса монетизације, уништења економске самодовољности и промене економске парадигме.

Пошто је Јапан према Хаторију још пре доласка западњака већ имао развијен аутохтони капитализам и развијено унутрашње тржиште, за њега отварање према светском тржишту није било трауматично. Меиђи рестаурација била је квалитативни скок јапанског капитализма и његово повезивање са европским капитализмом и представљала је завршетак мануфактурне фазе јапанског капитализма и његову еволуцију у индустријски капитализам (Hoston, 1990:114).

Хатори је због својих ставова био критикован и од Роно и од Козе фракције. Главну критику из Роно фракције формулисао је Цучија Такао (Tsuchiya Taкао). Према њему у Јапану је током Токугава периода доминантан облик производње био прото-мануфактура, због чега је оптуживао Хаторија да пренаглашава значај мануфактура. Цучија је истакао да је током шогуната слабо била развијена мануфактурна производња

основних средстава за производњу, због чега је изразио сумњу да је Јапан био способан за самосталну индустријску револуцију (Hoston, 1990:114-120).

Критику Коза фракције у најсложенијем облику изложио је Хирано Јошитаро (Hirano Joshitaro). Према њему, Хатори је мешао чисто приватна мануфактурна постројења са постројењима која су била у власништву вишег племства. Пошто је према Хирану јапанско племство било укључено у развој робне производње и стварање савременијег друштва, оно је первертирало капитализам у Јапану, дајући му феудалне елементе. Због тога, Хирано истиче, у Јапану се није развила буржоазија у европском смислу, већ је она била ретардирани облик који је одступао од „природног“ европског развоја. Хирано закључује да је због ових чињеница у Јапану и у 20. веку био присутан первертирани облик капитализма са феудалним примесима, који није био у стању да створи грађанску државу и демократију (Hoston, 1990:120-123).

### **Нова генерација марксиста о јапанском феудализму**

У овом поглављу приказаћемо виђење јапанског феудализма код двојице марксиста који су стварали током друге половине 20. века. Прво ћемо се позабавити ставовима Кохаширо Такахашија (Kohachiro Takahashi), учесника „Доб-Свизи“ дебате и представника савременијег облика јапанског марксизма. Потом ћемо анализирати ставове Перија Андерсона, као типичног представника западног марксизма.

Према Такахашију, феудализам у Јапану одликовала је висока рента у природи која је била наметана зависним сељацима. Та рента је уништила индивидуалну сељачку производњу за тржиште. Централизовано прикупљање ренте довело је до развоја градова и повећане комерцијализације. Комерцијализација вишка производа довела је до прото-капиталистичке мануфактурне производње, сконцентрисане на селу, коју је одликовао најамни рад. Према Такахашију власници мануфактурне производње представљали су ситне прото-капиталисте, насупротив којих су стојали велики градски трговци и финансијери, добро повезани са виском племством. Прекомерна експлоатација зависних сељака довела је до значајне беде и бројчаног пада популације. Када је притисак виших класа, оличених у високом племству и крупним трговцима, постао неиздржив, зависни сељаци и ситни мануфактурни произвођачи подигли су устанак који је довео до Меиђи рестаурације. Ипак, и након рестаурације одређени елементи феудализма преживели су и утицали на то да јапански капитализам добије специфичан карактер. Према Такахашију јапанско друштво је већ и пре контакта са Западом развило одређене друштвене елементе који су били неопходни за настанак

капитализма (Heller, 2011: 28-30). Отварање према западним силама само је убрзало процес који се већ „интерно“ одвијао у јапанском друштву. Такахашијева теорија о распаду јапанског феудализма неодољиво подсећа на генералну теорију „аграрног капитализма“ прилагођену јапанској историји. Према нама, из разлога које смо већ у раду навели, претерана експлоатација и класна борба не могу да буду неопходни услови настанка капитализма,<sup>21</sup>

Пери Андерсон је проблему развитка јапанског капитализма приступао са другачије позиције. Он је првенствено уочио огромне сличности између европског и јапанског феудализма. Такође, Андерсон је истакао да је током 17. века био присутан значајан раст продуктивности у јапанском аграрног сектору. Током 18. века није постојао толико драматичан раст продуктивности, али је била присутна повећана комерцијализација економских односа и развитак урбане класе трговаца (Anderson, 1974b: 448).

Ипак, према Андерсону, Јапан није суштински могао да се из феудализма пребаци у капитализам помоћу својих „интерних“ снага. Пошто се капитализам развија само у условима постојања међународног тржишта, главни разлог настанка капитализма у Јапану треба да се тражи у пенетрацији западног капитала у јапанске економске односе. Ми се овде не слажемо са Андерсоном и сматрамо да, иако глобално тржиште убрзава процес настанка капитализма, капитализам може да се формира и на самосталном изолованом унутрашњем тржишту (Anderson, 1974b: 454). Уколико се у појединачној предкапиталистичкој земљи услед постојања довољно најамне радне снаге и значајне потрошње виших класа створи дугорочна и саморепродукујућа унутрашња потражња која омогућава репродукцију капитала заснованог на најамном раду, могуће је постојање капитализма као посебне друштвено-економске формације.

---

<sup>21</sup> Такашијева теорија још мање пије воду уколико се узму у обзир емпиријски подаци који указују на то да јапански феудализам није прошао кроз популациону кризу која је била карактеристика европског феудализма и да се до самог краја његовог постојања феудални посед није распао и да се није одвијала значајнија класна борба између сељаштва и феудалаца.

## **2 СВЕТСКО-СИСТЕМСКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА**

Светско-системска теорија настала је током друге половине 20. века. Она може да се окарактерише као сложенији облик теорије зависности. Иако је марксизам играо огромну улогу у њеном конституисању, светско-системска теорија не може се окарактерисати као подврста марксизма. Пре свега зато што негира став класичног марксизма према којем је експлоатација могућа само у сфери производње и инсистира да експлоатација може да се одвија и у сфери трговине кроз неједнаку размену. Имануел Волерстин је амерички интелектуалац који је створио најразвијенију форму светско-системске теорије. Због тога ћемо највише пажње у овом поглављу посветити његовој теорији. Пошто се већина аутора који припадају овој школи слажу са већином Волерстинових теоријских закључака, када њих будемо анализирали, више ћемо обратити пажњу на то како су видели узроке настанка капитализма, а мање на побројавање њихових неслагања са Волерстином. Осим Волерстина, у поглављу ћемо посветити пажњу и ауторима попут Андреа Гундера Франка и Џанет Абу Лугоде. Такође, приказаћемо и рад Фернана Бродела. Он, иако званично не спада у светско-системски теоријски правац, има доста сличности са њим и може се описати као својеврсни „кум“ светско-системске теорије, због чега сматрамо да је адекватно да га ставимо у ово поглавље.

### **2.1 ВОЛЕРСТИНОВА СВЕТСКО-СИСТЕМСКА ТЕОРИЈА**

#### **2.1.1 ОСНОВНИ ЕПИСТЕМОЛОШКИ ПОСТУЛАТИ ВОЛЕРСТИНОВЕ ТЕОРИЈЕ**

Имануел Волерстин родоначелник је теорије светског система, која је један од најзначајнијих праваца савремене социологије. Волерстинова теорија светског система на плодан начин критички је преиспитала модерничка схватања произишла из просветитељства, која су била доминантна током читавог 19. и прве половине 20. века. Због тога неки аутори га називају теоретичаром који је близак постмодернизму (Поповић 1995).

Волерстин је био велики противник теорије модернизације према којој сва друштва пролазе кроз исте етапе развоја. Према њему неразвијеност одређених регија је у функцији развијености других. Питање развоја не може се анализирати на нивоу једне

земље, већ у ширем контексту глобалних процеса. Стога је Волерстин наглашавао да основна јединица у анализи друштвених наука мора да буде глобални систем, а не појединачно друштво. Осим промене простора, Волерстин је захтевао и другачије схватање времена у коме се врши анализа. Времена у којима систем настаје и у којима се развија, морала су да се другачије квалитативно проучавају, управо због њихових различитих карактеристика које их одређују (Wallerstein, 2004). Време више није занемаривано услед наводно откривених универзалних закона социјалног живота који су увек исти. Време такође није представљало прост линерани ток догађаја који су се историјски низали један за другим. Такође, дошло је до промене погледа на будућност која се више није гледала као одређена и детерминисана, већ као отворена за више могућих сценарија.

### **Волерстинов однос са марксизмом**

На Волерстина значајно је утицала теорија Карла Маркса, те се може слободно рећи да је Волерстин постмарксистички теоретичар. Он од Маркса прихвата следеће основне постулате:

1. фундаментална реалност је друштвени конфликт између материјално одређених људских група;
2. неопходно је посматрати друштвену стварности као тоталитет, односно као свеукупност људских односа;
3. друштво је по својој природи променљиво, а самим тим и теорије које се њиме баве;
4. у динамици модерних друштвених процеса главну улогу играју акумулација капитала и конкурентске класне борбе које из ње резултирају;
5. друштвено кретање се одвија кроз борбу и противуречност (Martinez-Vela, 2001).

Уз значајне сличности са Марксовом мишљу ипак се може рећи да је Волерстин превазишао неке од класичних марксистичких постулата, те чак и да је створио теоријски плоднију теорију. Пре свега, наглашавајући светски систем као своју основну јединицу анализа, Волерстин је превазишао Марксов појам капитализма који није могао да се ослободи своје европоцентричности и националне ограничености (Поповић 1995: 38). Наиме Волерстин негира став Маркса према којем је будућност Енглеске 19. века нужно била и будућност целокупног човечанства, наглашавајући да је неразвијеност и сиромаштво одређених регија услов богатства и развијености других регија. Такође,

Волерстин, за разлику од Маркса, не сматра да у капитализму постоји само један облик контроле радне снаге преко најамнине већ да се „његов мондијализовани концепт капиталистичког начина производње , изражава као и капитализам, сложено јединство, мешавину и коегзистенцију различитих ‘форми контроле рада“ (Поповић 1995: 39). За разлику од Маркса, Волерстин је сматрао да експлоатација и остваривање профита може да се оствари и у сфери размене кроз неједнаку размену, а не само у сфери производње.

### **2.1.2 ВОЛЕРСТИНОВА КЛАСИФИКАЦИЈА ИСТОРИЈСКИХ СИСТЕМА**

Најопштији појам у Волерстиновој светско-системској теорији је историјски систем, који је и основна јединица анализа. Под појмом „историјски систем“ подразумева се да су „*сви социјални системи истовремено системски (то јест, они имају трајне карактеристике које могу бити описане) и историјски (то јест, они имају трајно развојни живот и никад нису исти у различитим тренуцима)*“ (Wallerstein, 2004).

Историјски системи су у емпиријској стварности постојали у три облика: минисистем, и два облика светског система - светска империја и светска привреда. (Волерстин 2005: 37). Минисистеми могу се разумети као мале изоловане и хомогене људске групе (најчешће племена и изузетно мале етничке заједнице), које су у потпуности економско, политички и културно аутохтоне. Према Волерстину, минисистеми у савременом свету више не постоје (Wallerstein, 2004) и они никад нису били предмет озбиљније анализе у светско-системској теорији.

Осим минисистема, у људској историји појављивали су се (од Бронзаног доба па надаље) светски системи, који су по својим карактеристикама били знатно сложенији. Основна карактеристика одређеног светског система јесте да то није систем који обухвата целу планету, већ одређену просторну целину (Wallerstein, 2004). Другим речима светско-системска теорија не говори само о системима који обухватају читав свет, већ и о системима који обухватају одређени део планете (Волерстин 2005: 37). Тај битан полазни концепт даље подразумева да кад се светски системи дефинишу као просторно-временска зона која преко институција у себе интегрише велики број политичких и културних јединица. (Волерстин 2005: 37).

Светски системи подељени су на два основна облика. Први је светска империја која може да се дефинише као *„велика бирократска структура са јединственим политичким центром и поделом рада која у себи обухвата више култура* (Wallerstein, 2004). Светске империје су биле *„константна значајка светске сцене током 5000 година“* (Wallerstein, 1986: 21), те је стога у историји било много њених примера: Персија, Рим, царска Кина, Византија, арапски халифати, царства Астека и Инка, Османска империја итд. Може се рећи да је главна карактеристика светских империја њихова економска и политичка аутохтоност у односу на спољни свет, која може бити нарушена једино ратним освајањима и унутрашњом разградњом политичког и економског језгра империје.

Светске империје су своју моћ темељиле на политичкој централизованости која је гарантовала *„економске токове од периферије до центра, и то силом (данак и порез) као и монополистичким предностима у трговини“* (Wallerstein, 1986: 21). Слабост светске империје такође је политичка централизованост, јер је захтевала постојање огромне бирократије која је *„апсорбовала превише профита, особито у случајевима у којима су репресија и експлоатација потицале побуну, што је опет повећавало војне издатке“* (Wallerstein, 1986: 21). Сама економија светске империје претежно се заснивала на пољопривреди, тако да се и материјална опскрба виших класа заснивала на експлоатацији вишка производа који је потицао из рада сељачких маса.

Повећање продуктивности пољопривредне производње није доводило до сложеније поделе рада из које би могли да се појаве нови облици производње који би постали доминантни у односу на пољопривредну производњу, пре свега зато што су бирократски апарати одржавали, аграрно друштво у стању хомеостазе (Jones & Woolf у Wallerstein, 1986: 68). Због инхерентне одлике светске империје као система да дугорочно онемогућава технолошки напредак зарад стања хомеостазе и великих трошкова одржавања њене стабилности, Волерстин закључује да су политичка царства примитивно средство економске доминације (Wallerstein, 1986: 21).

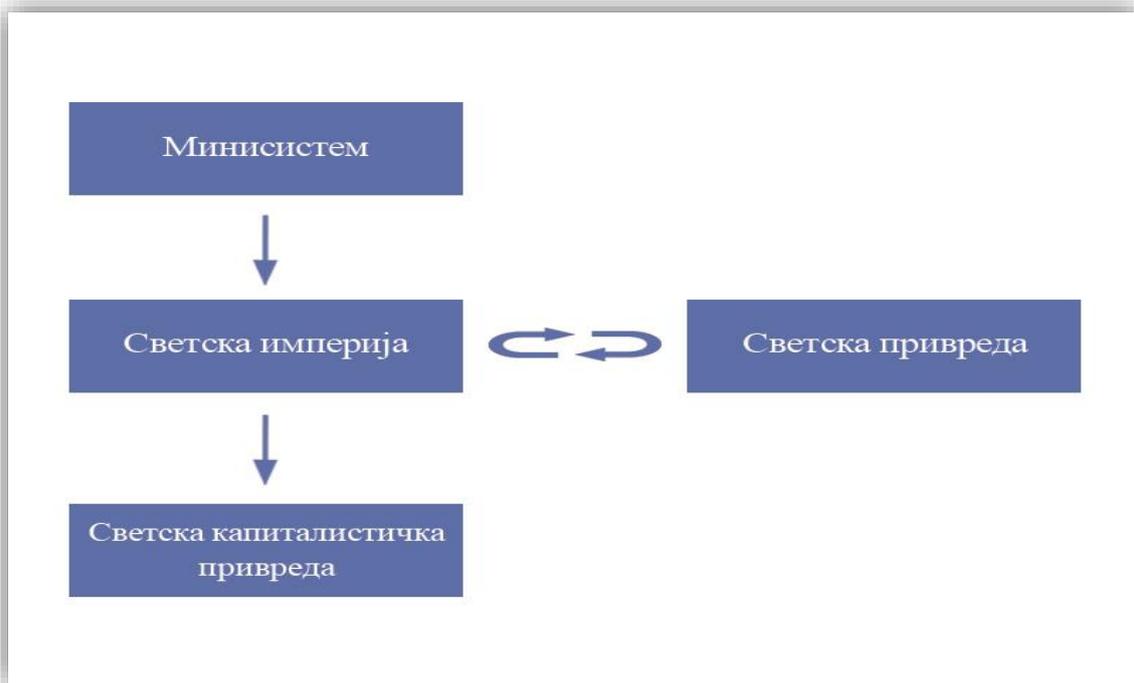
Други облик светског система назива се привреда-свет и може да се дефинише као *„огромна географска зона у оквиру које постоји подела рада и самим тим значајна количина унутрашње размене основних или есенцијалних добара као и проток капитала и рада“* (Волерстин 2005: 45). Основна особина привреде-света је да у њој не постоји само један политички центар (Волерстин 2005: 45). Из те дефиниције може да се закључи да је базична разлика између светске империје и привреде-света у томе што прва садржи

само један политички центар, док у другој постоји вишеструки број политичких центара. Још једна битна одлика привреде-света је то што она садржи разноврсне културне и религијске групе (Волерстин 2005: 45). Различите групе у оквиру привреде-света нису уједињене јединственом културом, већ јединственом глобалном поделом рада (Волерстин 2005: 45).

Иако је најчешћи став да се привреда-свет појављује по први пут као капиталистичка светска привреда, Волерстин наглашава да су се светске привреде појављивале и раније, али да су се временом претварале у светске империје (Wallerstein, 1986: 21). Светска капиталистичка привреда први је успешни пример историјског система који *производи и шири се без појаве уједињене политичке структуре* (Wallerstein, 1986: 22).

Светска капиталистичка привреда у себи поседује једну особину, која пре њеног постанка није била својствена ни једном другом историјском систему. У њој се основни *„приоритет даје бесконачној акумулацији капитала“* (Волерстин 2005: 45). Према томе она се може дефинисати као *„такво конкретно, временски и просторно ограничено, интегрисано место производних активности унутар кога је бесконачна акумулација капитала закон који управља или влада у базичној економској активности.“* (Wallerstein, 2002: 17). Бесконачна акумулација *„је доста једноставан концепт: он значи да људи и фирме акумулишу капитал с циљем да акумулишу још више капитала, што је процес који је непрекидан и бесконачан“* (Волерстин 2005: 46).

Након излагања Волерстиновог виђења историјских система, можемо да протумачимо да је према њему основна досадашња путања развоја човечанства изгледала овако:



Слика 6 - Волерстинова схема историјског развоја

### 2.1.3 ФЕУДАЛИЗАМ И НАСТАНАК СВЕТСКОГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА

Капитализам је, према Волерстину, настао током дугог 16. века (1450-1640) на подручју Европе (Wallerstein, 1986: 56). Као основни узрок настанка капитализма у дугом 16. веку Волерстин наглашава дубоку кризу европског феудализма.

Волерстин сматра да је европски феудализам настао из дезинтеграције Рима као светске империје. Ипак, истиче да у феудализму није дошло до потпуног нестанка свих елемената римске светске империје због чега он може да се окарактерише као стање делимичне разградње светске империје. Као основне особине феудализма Волерстин наводи производњу за потребе, деценетрализованост производње и експлоатацију засновану на присвајању вишка производа. Према Волерстину феудализам је погодовао развоју трговине, јер је стварао одређене неупотребљиве количине вишка производа који су пласирани на тржиште. То је довело до развоја трговачких градова. Волерстин истиче два облика трговачке класе у средњем веку:

1. *трговачке агенте племства који су понекад постали неовисни, као и сељаке средње величине који су задржали довољан вишак након плаћања племићу и продавали га на тржишту.*
2. *међуградске трговце (са сједиштем често у северним италијанским градовима-државама и касније у хансеатским градовима) који су капитализовали лошу комуникацију и стога високе разлике цена између области, нарочито када су одређене области претрпеле природне катастрофе (Wallerstein, 1986).*

Волерстин истиче да је трговина, нарочито у фази развоја феудализма, била комплементарна са феудализмом и да је поспешивала његов раст. Ипак, та трговина од феудализма никада није могла да успостави светску привреду или светску империју, већ је он више био посебна цивилизација заснована на хришћанству и римском наслеђу. Трговачка класа је у Европи успоставила две ограничене и одвојене привреде света - једну сконцентрисану у северним италијанским градовима и другу на северу Европе.

Феудализам је између 1150 - 1200. године имао период економске и популационе експанзије, након којег долази период економске и популационе кризе у периоду 1300 - 1450. Према Волерстину ту кризу условила су три основна фактора. Пре свега, криза је била последица цикличких привредних трендова. Према овом објашњењу са достигнутом оптималном тачком „експанзије с датом технологијом, уследила је контракција“ (Wallerstein, 1986: 32), односно свеопшти пад привредне активности. Криза је такође била последица миленијумског тренда. Наиме „након тисућу година присвајања према феудалном модалитету, достигнута је тачка опадајућег приноса“ (Wallerstein, 1986: 32). Пошто је продуктивност стагнирала, све бројнија владајућа класа више није имала начина на који би ефикасно истиснула вишак вредности из рада сељаштва. Трећи фактор који је довео до пада феудализма је промена метеоролошких услова која је значајно смањила продуктивност тла, те повећање епидемија које су негативно утицале на демографски раст и радне способности становништва (Wallerstein, 1986: 29-31).

Развитак капитализма био је одговор на кризу феудалног поретка и начин да се осигура континуирани економски раст и одржи и усаврши експлоатација. Капитализам се развио у Европи, а не у неким другим деловима света који су били на истом нивоу развијености, јер у Европи није постојала јака светска империја, која би била у стању да угуши успон новог начина присвајања вишка (Волерстин 2004: 47). Волерстин сматра да је нова капиталистичка класа настала од феудалне властеле, којој је нови систем

одговарао, јер јој је омогућавао да спречи губљење привилегованог материјалног положаја, угроженог урушавањем старог феудалног поретка. Стога Волерстин истиче да је постојао „*поприлично висок степен континуитета између породица које су припадале вишим слојевима у 1450. години и оних које су припадале тим слојевима у 1650. години*“ (Wallerstein, 1990: 46), те да су са развојком светског капитализма виши слојеви „*поново учврстили идеолошку и политичку владавину*“ (Wallerstein, 1990: 46), пољуљану распадом феудализма.

Иако су Волерстина теоретичари „аграрног капитализма“ оптуживали да је заједно са Свизијем починио грех „неосмитијанског“ схватања транзиције у капитализам, након ближег разматрања његовог виђења преласка из феудализма у капитализам, може да се утврди да је он најближи ставовима Роднија Хилтона. За њега је главни разлог распада феудализма и настанка капитализма исцрпљивање феудалних производних могућности, а не деловање европске трговачке класе. Такво објашњење нестанка феудализма донекле је чудно за аутора који је толико наглашавао значај трговине у капитализму.

Након анализе коју смо спровели у овом поглављу приказаћемо унапређену верзију Волерстиновог виђења развоја човечанства:



Слика 7 - Волерстинова алтернативна схема историјског развоја

## 2.1.4 ВОЛЕРСТИНОВА АНАЛИЗА СВЕТСКЕ КАПИТАЛИСТИЧКЕ ПРИВРЕДЕ

### Светско тржиште и светска подела рада

Основне институције светског капиталистичког система су *тржиште, или радије тржишта; фирме које се надмећу на тржиштима; мноштво држава, унутар међудржавног система; домаћинства; класе; и статусне групе* (Волерстин 2005: 47).

Појам тржишта може да се посматра из два угла. Пре свега, познато је да у капитализму постоји мноштво појединачних тржишта, која могу да буду мање или више слободна, односно монополистичка. Са друге стране, може се рећи да у светској капиталистичкој привреди постоји глобално светско тржиште (Волерстин 2005: 48). То свеобухватно тржиште пресудно утиче на понашања свих осталих релевантних институција у светском капиталистичкој привреди.

Светско тржиште никада није било у потпуности слободно, јер би потпуно слободно тржиште онемогућило бесконачну акумулацију капитала, која је основни циљ светске капиталистичке привреде. Под претпоставком да у стварности заиста постоји савршено слободно светско тржиште, које се обично дефинише као тржиште *на коме су сви фактори производње потпуно слободни, .. тј. оно на коме сви фактори протичу без рестрикција, у оквиру којег постоји велики број купаца и продаваца, и на којем постоје савршене информације* (Волерстин 2005: 48), капиталисти би остваривали минималне профите што би значајно негативно утицало на акумулацију капитала. Мали капиталистички профити на савршеном тржишту одређени су могућношћу купаца да утичу на снижавање цена (Волерстин 2005: 48).

За капиталисте најповољнији је монопол јер тада могу да створе значајну разлику између производних трошкова и продајне цене и тиме остваре високе профитне стопе (Волерстин 2005: 49). Међутим, стварање савршених монополистичких тржишта изузетно је тешко и готово немогуће, те капиталисти преферирају квази-монополе за које постоји више начина да се створе.

Један од најчешћих начина стварања квази-монопола заснива се на систему патената. Систем патената омогућава капиталисти да задржи право на производњу производа извесни број година (Волерстин 2005: 49). Нове производе патент чини скупим за потрошаче и изузетно профитабилним за произвођаче (Волерстин 2005: 49)

Олигополско удруживање је други начин на који капиталисти стварају квази-монополе. Олигопол подразумева сарадњу више фирми како би се смањила конкретност цена (Волерстин 2005: 49). Моћни квази-монополи такође настају кроз повезивање одређених капиталиста и државе која за њих на много начина може да омогући повећање профитне стопе. Пре свега, држава може да ограничи увоз и извоз, те кроз протекционистичке мере да штити одређене капиталисте. Даље, држава може помоћи појединим капиталистима својом политиком субвенција и пореских олакшица. Она може да реши проблем ефективне тражње, купујући на велико робу од појединачних капиталиста. Њено доношење закона који стављају додатни терет на произвођаче често уништава ситне капиталисте и тиме смањује потенцијалну конкуренцију за крупне капиталисте који тај терет могу да издрже. На крају држава може политички и војно да делује како би присилила слабије државе да се одрекну сопствених протекционистичких мера, те да се отворе за робу капиталиста који су са том државом у савезу (Волерстин 2005: 49).

Квази-монополи не могу да опстану вечно, већ је њихово трајање временски ограничено најчешће на око тридесет година. Квази-монопол који произилази из патента и на коме одређени капиталисти заснивају повећану акумулацију капитала разграђује се временом јер други капиталисти крше законе о патентима, јер је сам период трајања закона ограничен и јер други капиталисти производе продукте сличне оном заштићеном патентом (супститути), али их продају по нижој цени (Волерстин 2005: 49).

Квази-монопол који се заснива на државном интервенционизму, може да буде разграђен политичким деловањем оштећеног дела капиталистичке класе којима смета државно загарантована квази-монополска позиција њихових конкурената. Губитници државног интервенционизма покушаће да уклоне привилегован положај квази-монополиста политичком борбом и промовисањем слободе тржишта (Волерстин 2005: 50).

Иако квази-монополи нису вечни и имају инхерентна само-ликвидирајућа својства, дужина њиховог трајања омогућава капиталистима који их контролишу да акумулирају капитал на значајном нивоу (Волерстин 2005: 50), што их оспособљава да инвестирају у будуће монополистичке производе (Волерстин 2004: 50). Резултат овог процеса је *циклус водећих производа* (Волерстин 2005: 50) у којем производи не остају дуго на монополској позицији већ их мењају производу савременијих индустријских грана (Волерстин 2005: 50). Индустријске гране које су раније заузимале примарне

позиције, временом се све више удаљавају од новонасталих индустријских грана са новим примарним позицијама (Волерстин 2005: 50).

У светској капиталистичкој привреди постоји сложена осовинска подела рада која дели производе на централне производе, то јест на оне који настају у централним производним процесима под контролом квази-монопола (Волерстин 2005: 51-52) и тако имају већу тржишну цену и на периферне производе који настају у периферним производним процесима и који као конкурентски имају ниску тржишну цену (Волерстин 2005: 52). Таква светска осовинска подела рада подразумева да су конкурентски производи током размене у лошијем положају од квази-монопольских, због чега постоји константна експлоатација конкурентских периферних произвођача од стране централних (Волерстин 2005: 52).

Посебно је битна чињеница да неједнака размена између централних произвођача и периферних произвођача има своју географску последицу. Пошто је за заштиту квази-монопола неопходна државна помоћ, централни производни процеси групишу се у земљама са снажним државама које штите квази-монопольски положај домицилних капиталиста (Волерстин 2004: 52). Са друге стране, периферни производни процеси групишу се у земљама са slabим државама које немају снаге да промене осовинску поделу рада и положај који им је наметнут (Волерстин 2005: 54). На основу свега наведеног може се рећи да постоје централне и периферне земље између којих се врши неједнака размена на уштрб периферних земаља.

Између периферних и централних земаља налазе се државе које *имају уједначен микс централних и периферних производа* (Волерстин 2005: 52) те могу да се назову полу-периферијским земљама. Полу-периферијске земље су у најкомпликованијој ситуацији јер су истовремено економски угрожене од централних земаља и економски угрожавају периферијске земље (Волерстин 2005: 53-54). Због таквог положаја њихова главна тежња је да постану централне земље и да спрече срозавање свог положаја на периферијски (Волерстин 2005: 54). Како би остварили оба ова захтева, полу-периферијске земље користе више економских стратегија деловања. Пре свега оне уводе јаке протекционистичке мере, како би заштитиле своје произвођаче од конкуренције јаким фирми које долазе из центра, истовремено се трудећи да се такмиче на светском тржишту. Такође, оне врло радо прихватају премештање у своје границе бивших водећих индустријских грана, надајући се да ће на тај начин поспешити економски раст (Волерстин 2005: 53-54).

Битан је Волерстинов закључак да експлоатација у капитализму нема само класну већ и просторну компоненту. Центар, периферија и полу-периферија не отелотворују се само као економски односи већ постоје и као реалне просторне целине. Волерстин, са таквим закључцима, постаје први аутор повезан са марксистичком традицијом у ширем смислу који спаја економску анализу са геополитиком. На следећој слици приказаћемо како изгледа однос између центра, периферије и полу-периферије.



Слика 8 - Однос периферије, полу-периферије и центра, Извор: Wikipedia

Подела рада између различитих регија које сачињавају светску капиталистичку привреду условљена је, дакле, производним циклусима кроз које се квази-монополски исцрпљују. Оно што је некада био централни и скуп производ временом ће се настанком нових технолошки сложенијих производа претворити у конкурентски, периферни и јефтин производ. То подразумева да ће се снижавањем његове тржишне вредности променити и регија у којој се тај производ ствара: његова производња помераће се

временом из центра у полу-периферију, а потом и у периферију. Волерстин је дао сажет емпиријски пример овог процеса померања производње:

*„Ако је, отприлике, 1800. године производња текстила можда и била истакнути примјер централних производних процеса, године 2000. она је видно једна од најнепрофитабилнијих периферних производних процеса. 1800. ови текстили су произведени примарно у тек неколико земаља (Енглеска и неке друге земље сјеверозападне Европе); 2000. текстили се производе у готово сваком дијелу свјетског система, нарочито јефтине текстили. Овај процес је поновљен са многим другим производима. Узмите на примјер челик, или аутомобиле, или чак компјутере. Ова врста премјештања нема утицаја на структуру самог система. Године 2000. постоје други централни процеси (на примјер, производња авиона или генетски инжењеринг) који су концентрисани у неколико држава“ (Wallerstein 2004: 53).*

### **Различити облици дохотка и њихова функција за светску капиталистичку привреду**

До сада нам је већ познат став класичног марксизма да је са историјским ширењем капитализма, неминовна пролетаризација рада, те да у модерном капитализму радници у потпуности зависе од своје наднице као основног извора дохотка. Ипак, Волерстин је показао да капиталисти према процесу пролетаризације радне снаге имају амбивалентан став. Он произилази из тежње да се зарад бесконачне акумулације и повећања профита што више смање трошкови производње, у које је укључен и трошак радне снаге као једне од основних фактора производње.

Један од начина на који капиталисти могу да смање трошкове производње јесте да на што ефикаснији начин искористе радну снагу као ресурс. Како би се радна снага што ефикасније искористила неопходно је да она буде што је више могуће расположива за капитал и такође да буде што јефтинија (Wallerstein, 1991: 21).

Расположивост радне снаге подразумева да њена понуда одговара променљивим потребама капитала. Променљивост потреба капитала за радном снагом, условљена је сталном променом у потражњи за робом коју капиталиста производи. Када је потражња висока, расте и обим производње, а самим тим и потреба да се упосли више радне снаге, али и обрнуто, када је потражња ниска долази до пада производње, те и до отпуштања вишка радне снаге која представља само додатни трошак (Wallerstein, 1991: 21).

Основни начин да се радна снага учини расположивом за променљиве потребе капитала јесте да се она што је више могуће пролетаризује, односно да се створи радна

снага која је увек спремна да ради за оног ко да већу најамнину. Ипак, са пролетаризацијом радне снаге долази се на дугорочном нивоу и до повећања трошкова њеног одржавања. Пошто потпуно пролетаризовано домаћинство у потпуности зависи од најамнине коју прима, капиталиста мора да обезбеди „минимално прихватљиве најамнине“ (Wallerstein, 1991: 27), испод којих радници не би били у стању да егзистенцијално обезбеде опстанак себи и својој породици. Та нужност постојања минимално прихватљивих најамнина, без којих би егзистенција и репродукција потпуно пролетаризованих радника биле немогуће, постаје фиксни трошак за капиталисте на дуги рок.

Један од начина на који капиталисти могу да смање трошак радне снаге јесте да смање број пролетаризованих радника и повећају број полу-пролетаризованих радника које запошљавају, односно да се окрену полу-пролетаризованим домаћинствима и повећају њихов удео у целокупној радној снази коју изнајмљују.

Историјски је познато и емпиријски потврђено са мноштвом примера да се код полу-пролетаризованих *„домаћинстава догађало то да они који су стварали друге облике реалног дохотка, што значи да су производили у домаћинству за натуралну потрошњу или за продају на локалном тржишту .. стварали вишкове који су снижавали праг минимално прихватљиве најамнине. На тај начин је ненајамни рад омогућавао произвођачима да својим радницима дају нижу накнаду, смањујући тиме трошкове производње а повећавајући профит.“* (Wallerstein, 1991:27). Дакле, у полу-пролетаризованим домаћинствима, осим најамнине, постоје и други облици дохотка који се заснивају на натуралној производњи, ситној робној производњи, неплаћеном кућном раду итд. (Волерстин, 2005: 58-60). Ти други облици дохотка, омогућавају капиталистима да полу-пролетаризоване раднике плаћају знатно мање од пролетаризованих радника за чији опстанак је неопходна минимално прихватљива најамнина.

За овај рад је битно напоменути да су у светској капиталистичкој привреди различити облици рада попут пролетаризованог, полу-пролетаризованог, па чак и ропског рада различито заступљени у центру, периферији и полу-периферији. Док је за центар историјски најтипичнији био пролетаризован рад, у периферији је у знатној мери био заступљен полу-пролетаризован, па и ропски рад, за шта се може рећи да је случај и данас. Полу-периферија, која је по својим карактеристикама мешавина периферије и центра, имала је прелазне облике рада. Осим различитих облика рада у различитим

регијама светског капитализма, за тај систем карактеристично је и то да су просечне најамнине највеће у центру, најмање у периферији, а негде између у полу-периферији.

То произилази из више чињеница. Пре свега, уколико се узме у обзир да је радна снага у центру најобученија и најквалификованија, и уз то потпуно пролетаризована, може се делимично схватити зашто је она најскупља. Са друге стране, радна снага је јефтинија у полу-периферији и још јефтинија у периферији, због њене слабије тржишне вредности која је условљена њеном слабијом обученошћу и полу-пролетаризованошћу. Међутим, битно је да се напомене још један фактор који према нама утиче на различите просечне најамнине у различитим регијама. Наиме, свеобухватна експлоатација периферије и делимична експлоатација полу-периферије доноси велике профите економској елити из централних земаља, те је она у стању да купи социјални мир у сопственом „дворишту“ обезбеђујући домаћој радничкој класи најамнине које су често изнад оних минимално прихватљивих, на уштрб сиромашних широм света.

Ту је битно споменути Волерстинов став да је, кроз време, један од основних циљева ширења капитализма на нова географска подручја био *„потрага за јефтином радном снагом“*, (Wallerstein, 1991: 32), те да је тако и политика централних *„колонијалних држава (и постколонијалних) .. тако замисљена да поспеши стварање полу-пролетерских домаћинстава“* (Wallerstein 1991: 32) Историјско ширење капитализма за своју последицу имало је то да *„свака нова зона која је укључена у јединствену светску привреду уведе реалну најамнину равну оној најнижој на лествици најамнина светског система“* (Wallerstein, 2002: 32).

Из свега до сада наведеног може се извући још неколико битних карактеристика центра, полу-периферије и периферије:

- у центру је најдоминантнија најамна и пролетаризована радна снага која је високо квалификована и добија највише просечне најамнине у светском капиталистичком систему;
- у периферији је изразито заступљена јефтина и полу-пролетаризована радна снага која је ниско квалификована и добија најниже просечне најамнине у светском капиталистичком систему;
- у полу-периферији се могу наћи високо и ниско квалификована пролетаризована и полу-пролетаризована радна снага, те се може рећи да је просечни ниво најамнина у њој на средњем нивоу у односу на светски капитализам.

## Историја светске капиталистичке привреде

Три основна момента довела су до успостављања и ширења светске капиталистичке привреде - експанзија географски познатог света, развој разноврсних управљања радном снагом и стварање снажних државних структура у централним земљама (Wallerstein, 1986: 32).

Један од основних разлога ширења географских граница познатог света, осим све веће потребе за луксузним добрима, пољопривредним сировинама и металима од којих би могао да се кује новац, била је и потрага за јефтинијом и послушнијом радном снагом (Wallerstein, 1986: 36). Наиме, на феудалце је негативно утицао демографски пад становништва током кризе европског феудализма, јер он је допринео паду броја радне снаге. Смањењем њене величине, радна снага постала је ређи ресурс за којим се повећала тражња, што је сељачким масама омогућило да изборе бољу позицију у односу на племство и стекну боље егзистенцијалне услове живота (Wallerstein, 1986: 36). То побољшање сељачког положаја није трајало дуго, јер је управо ширење географских граница познатог света које је подстакнуто поморским експедицијама финансираним од виших слојева, омогућило економској елити да у другим деловима света нађе нову радну снагу која је била изузетно јефтина, а често и бесплатна.

Ширење географских граница познатог света и његово инкорпорирање, заједно са неким већ познатим деловима света, у светски капиталистички систем створили су могућност за сложену светску поделу рада на којој ће се систем заснивати у будућности. Та светска подела рада је од самог свог почетка омогућавала да се неки делови света брже развијају на уштрб других. Тако на пример, током првог века постојања система, у огромним просторима Јужне Америке, деловима Северне Америке и Африке покорене домородачке популације биле су присилом натеране да цео свој живот проведу као робови или принудни кметови. Иако на први поглед ропство и принудно кметство не могу да се сврстају у чисте капиталистичке облике радног односа, историјски они су имали значајну функцију у осигуравању позиција центра. Осим у овим деловима света и у Источној Европи је поново уведено принудно кметство (Wallerstein, 1986: 68-76).

Ропство и принудно кметство су били најјефикаснији начин организовања радне снаге за радно-интензивну производњу, која је подразумевала огромно рабљене рада робова и кметова, уз слабу или готово никакву употребу развијених средстава за производњу. Крајеви света у којима је било присутно ропство и присилно кметство, могу се одредити као периферија, јер у њима је основна привредна активност била

производња сировина попут пшенице, шећерне трске, племенитих и других метала итд. као и њихов извоз, по ниским ценама или потпуно бесплатно, у земље центра и полу-периферије. Од тих трговинских трансакција, само је мали и привилеговани део периферне популације имао користи (Wallerstein, 1986: 75), попут власника енкомиенди у Јужној и Централној Америци, робовласника у Јужној и Северној Америци и феудалних земљопоседника из Источне Европе. Ту је битно напоменути да иако су поменуте више класе из периферије на пред-капиталистички начин контролисале радну снагу, оне су на светском тржишту наступале у потпуности капиталистички продајући своје производе као робу (Wallerstein, 1986: 71).

Прилив јефтених производа у регије северозападне Европе попут Холандије, а потом Енглеске, уз унутрашње реформе у тим земљама створио је основ да се оне учврсте као центар светског капитализма. Пример Енглеске може нам указати које су биле главне карактеристике ових економско-политичких реформи.

Једна од основних реформи у овој земљи била је промена односа између сељака и великих земљопоседника. Наиме, обавезе сељака према земљопоседнику више нису обављане у натури (давање дела оног што се произведе током године, најчешће десетине), већ је њихов главни облик постао новчана рента (сељак као закупца земљопоседникове земље плаћа годишњу ренту за њено коришћење) (Halsall, 1997). Развој закупништва текао је заједно са све већим приливом племенитих метала из периферије што је проузроковало већи проток новца, те све већу монетизацију размене. Закупништво је такође омогућило да се рационализује пољопривредна производња и да се уситни посед (земљопоседник је могао да делове своје земље изда на коришћење већем броју закупца), што је подразумевало све чешће коришћење модернијих пољопривредних средстава за производњу како би се кроз већу продуктивност, што боље искористили просторно мањи делови земљишне површине. По први пут појављује се и временом постаје доминантан најамни однос у пољопривредној производњи, где су закупци према сопственим потребама запошљавали људе који нису инхерентно били везани за земљу.

Заједно са развојем закупништва, почео је и процес укидања пољопривредне комуналне и општинске својине, те протеривање сељачких маса са земље. То је условило преусмерење огромног дела површина са земљорадње на сточарство, то јест гајење оваца, што је створило основ за развијање мануфактурне производње одеће, за којом је у то време постојала огромна потражња и која је тада била централни производ. Такође,

ослобођен је огроман део радне снаге, то јест створена је резервна армија рада од које је временом, све већим развојем производње, створена прва радничка класа (Halsall, 1997).

Огроман прилив јефтених сировина из периферије омогућио је сложенију поделу рада те ослобађање знатног дела радне снаге од чисте пољопривредне производње. Тако на пример огроман прилив пшенице из Источне Европе, омогућио је да се значајан део енглеске пољопривреде оријентише на сточарство, те је допринео смањењу броја пољопривредних радника. Такође, дрво које је долазило из Источне Европе, било је преко потребан, али и изузетно јефтин ресурс, који је коришћен за развијање бродоградње која је имала пресудан значај за развијање Енглеске, а касније и Велике Британије, у светску поморску и колонијалну силу (Wallerstein, 1986: 75).

Како би централне земље појачале своју економску позицију у њима је даље поспешивана подела рада и диверзификација економске активности (Halsall, 1997). Сукоб различитих групација капиталиста око уносних послова довео је и до протеривања оних капиталистичких групација које су имале неке посебне етничке карактеристике. У Енглеској и Француској протерани су Јевреји, од којих је значајан део припадао трговачким капиталистима. Такође, протестантски трговци протеривани су из католичких земаља и обрнуто. То је довело до хомогенизације становништва, те до тога да нове групације капиталиста заузму уносне послове који су раније били вођени од стране мањинских религијских и етничких група (Halsall, 1997).

Учвршћивањем земаља центра и повећаном акумулацијом капитала, у њима су значајно оснажиле и државне структуре. Ствара се јача војна сила која се пресудно заснива на пешадији (Halsall, 1997). То је имало две битне последице. Јачањем војске, земље центра биле су у стању да лакше шире своје колоније и притискају и пљачкају периферна и полу-периферна подручја. Такође, примат пешадије подразумевао је слабљење утицаја феудалаца, који су раније као коњаници чинили основу војске, што је даље подстакло ширење утицаја централне државе и њено јачање у односу на старо племство. Модернија војска била је последица веће ефикасности у прикупљању пореза, што је било условљено стварањем модерне бирократије и јачањем моћи државе (Halsall, 1997). Јачање државе имало је и своју идеолошку конотацију у апсолутизму као идеји која је претпостављала свемоћ владара суверена над свим аспектима живота. Апсолутизам је био идеологија јер често није у потпуности представљао реалност државе, већ слику коју је она хтела о себи да представи (Halsall, 1997).

Полу-периферија, према Волерстину, током дугог шеснаестог века такође се конституисала у Европи. Њу су чиниле земље које су изгубиле трку за позицију центра, попут Шпаније, Португала и регије које су током феудализма биле најразвијеније, али су временом почеле да заостају, попут севера Италије, јужне Немачке и јужне Француске (Wallerstein, 1986: 58). У њима, државне структуре и даље нису успеле да у потпуности стекну примат над локалним земљопоседницима који су се само делимично окренули капиталистичком начину производње. Наиме, у овим земљама однос између земљопоседника и сељака заснивао се на наполици која је подразумевала да сељак због тога што од земљопоседника закупљивао земљу имао обавезу да му сваке године да део свог рода, односно да га исплати у натури (Wallerstein, 1986: 58). Потом би земљопоседник продавао сировине које је добио од сељака на тржишту. Наполица се налазила негде на пола пута између новчаног закупа типичног за центар и полу-периферијског принудног кметства, те је као облик контроле рада била најефикаснија за полу-периферију и њену руралну капиталистичку економију. Осим пољопривреде, у њој је била заступљена и ситно занатска производња која је традиционално потицала још из средњовековних времена (Halsall, 1997). Један од битних разлога полу-периферијског положаја доброг дела средоземних земаља био је губљење значаја Средоземља и његове трговачке везе са Блиским истоком, након откривања Новог света.

Полу-периферија није успела да заузме значајну позицију у међународној трговини тога доба и имала је мали удео у производњи централних добара, те немалу присутност конкурентских и јефтиних производа у својој економији. Њен значајни део је сачувао своју посебну позицију затварањем у средоземну економију рудиментарног и примитивног капитализма. Уједно, била је и експлоатисана од стране центра, али је и експлоатисала периферију, што се може видети на примеру деловања Шпаније у Јужној и Централној Америци (Halsall, 1997).

Може се рећи да је између 1650. и 1670. године у потпуности конституисана светска капиталистичка привреда која је у себи обухватала „не само сјеверозападну Европу и кришћанско Средоземље (укључујући и Пиринејско полуострво) већ и средњу Европу и балтичко подручје,.. нека подручја Америке: Нову Шпањолску, Антиле, Терр аферму, Перу, Чиле, Бразил - односно оне дијелове тих подручја који су били под контролом Шпањолаца или Португалаца“ (Wallerstein, 1986: 58). „У светску капиталистичку привреду такође можемо укључити атлантске отоке и неке енклаве на Афричком континенту“ (Wallerstein 1986: 58).

Значајни делови света у то време и даље се нису налазили у светској капиталистичкој привреди (Halsall, 1997). Велики део земаљске кугле и даље су чинила светска царства са потпуно аутохтоним привредама попут Кине, Јапана, Османског царства, великог броја оријенталних каганата, халифата и султаната итд. Такође на огромним пространима света попут азијских степа, планина и пустиња, унутрашњости Африке и Северне Америке, целокупне Аустралије итд. и даље су најприсутнији били племенски начини организовања у потпуно економски, политички и културно изоловане мини системе.

За овај рад изузетно битно је питање зашто су неке земље постале централне, а друге полу-периферне и периферне. Волерстин истиче да је на положај одређене земље утицао читав низ фактора, те да су неке од њих постале централне, а неке не, због низа структурних услова, али и изненадних историјских догађаја. Првобитне мале разлике које су услед утицаја низа фактора у средњем веку постојале између Источне и Западне Европе постале су велике, те су се временом усталиле као „трајне“. Тако на пример, осим структуралних услова попут веће развијености градова у Западној Европи, на то су утицали и неочекивани догађаји попут турско-монголске најезде у Источну Европу током касног средњег века (Wallerstein, 1986: 74).

Неједнака позиција која је постојала између центра, полу-периферије и периферије временом је још више учвршћивана и повећавана. У наредним вековима, земље центра су истраживањима и колонизовањем периферизовали готово сва подручја која су се првобитно налазила изван светског капитализма (Halsall, 1997). Огромни делови Азије, Северне Америке и Африке постају изворишта јефтине радне снаге и тржишта за производе пласиране из центра. Тако на пример Велика Британија, данас један од „светских суперхероја у заштити људских и животињских права“, у деветнаестом веку је кинеској популацији продавала опијум зарад профита. Ширење подручја периферије, омогућило је одређеним земљама попут Сједињених Америчких Држава и Немачке да се сопственим колонизаторским подухватима брзо помере из позиција полу-периферије у позиције центра (Halsall, 1997).

## Критичка анализа Волерстинове теорије

Један од најзначајнијих Волерстинових доприноса анализи капитализма јесте развијање и доказивање тезе да капитализам може у себе да интегрише не само најамни, већ и различите облике полу-најамног и ненајамног рада и да се та интеграција врши на просторном нивоу кроз постојање земаља центра, полу-периферије и периферије. Други битан Волерстинов допринос јесте његов став да се експлоатација врши не само у сфери производње, већ и у сфери размене. Трећи допринос био би у чињеници да је Волерстин приметио да се капитализам развио у друштву којем није доминирала светска империја.

Ипак, уколико Марксу можемо да замеримо да је капитализам анализирао на сувише апстрактном нивоу, што је довело до занемаривања његових битних емпиријских карактеристика, Волерстину може да се замери да је капитализам посматрао сувише емпиријски, што је довело до пренебрегавања његових фундаменталних латентних карактеристика. Када Волерстин говори о капитализму, његова пажња окренута је патентима, географским открићима, монополима, улози државе и рата у капиталистичком ширењу итд. Он пренебрегава да је оно што у суштини дефинише капитализам однос између капитала и најамног рада, без обзира на могућност капитализма да интегрише друге облике рада.

Када објашњава зашто капиталисти некада рађе запошљавају полу-најамну и ненајамну радну снагу, Волерстин се враћа у сферу производње и наглашава да то чине зарад смањења производње трошкова. Ми сматрамо да се не може објаснити зашто је у капитализму битно да значајан удео радне снаге чине најамни радници без освртања на сферу размене. Уколико не би постојала најамна радна снага, не би постојала ни агрегатна тражња за производима капиталиста (што би онемогућило континуирану реализацију вредности), јер најамни радници нису само главни извор производње добара већ и главни извор њихове потрошње. Такође, најамни рад је једина могућа опција за производњу централних квази-монополских производа јер он подразумева специфичну организацију рада неопходног за технолошки напредну производњу. Премда капиталисти могу да интегришу друге облике рада, најамни рад је како због својих производних, тако и потрошачких особина једини облик рада који са капиталом може да уђе у фундаментални класни однос. Занемаривање ове чињенице навело је Волерстина да и када објашњава настанак капитализма, истиче кризу феудализма као главни узрок тог настанка и да не покуша да пронађе историјске факторе који су допринели настанку и развоју фундаменталног класног односа на којем се заснива капитализам.

## 2.2 ФЕРНАН БРОДЕЛ И КАПИТАЛИЗАМ У ЕВРОПСКОЈ ПРИВРЕДИ-СВЕТУ

Фернан Бродел је био један од највећих светских историчара 20. века и један од оснивача и најзначајнијих припадника француске историје школе *Анала*. Та историјска школа настала је као реакција на позитивистичко схватање историје према којој историчари треба само да опишу битне догађаје везане за великане светске и националне политике. Припадници школе Анала сматрали су да је задатак историје да истражи и прикаже повест свеобухватних друштвених односа, од сфера економије, политике и културе до свакодневног живота. Због тога они су се залагали за развој *тоталне историје* која би била својеврсна краљица друштвених наука.

Фернан Бродел био је и „кум“ светско-системске теорије. Када је Имануел Волерстин писао своје најзначајније тротомно дело *Савремени светски систем*, он је значајан део идеја и концепата позајмио од Фернана Бродела. Ова двојица интелектуалаца су до Броделове смрти били у одличним односима, а након Броделове смрти, Волерстин је научни центар који је основао назвао по великану француске историје. Значајан број новијих светско-системских теоретичара такође је наводио Бродела као један од најзначајнијих утицаја на њихов научни рад.

Сада ћемо се позабавити Броделовом теоријом настанка капитализма. Према Броделу, кроз историју постојале су различите привреде-светови (Braudel, 1979: 81). Оне су биле регионално засебне целине економске активности. Бродел је навео постојање више одвојених привреда-светова попут Европе, источне Азије, Русије до владавине Петра Великог, Османске империје итд. (Braudel, 1979: 83).

Свака од ових привреда-светова имала је три основне карактеристике:

1. географску ограниченост;
2. центар економске активности оличен у најразвијенијем граду, у различитим временима и привредама-света ти центри били су Рим, Александрија, Венеција итд.;
3. свака привреда-свет подељена је у концентричне зоне, срце центра налази се у најбитнијем граду, потом долази средња зона која се налази у непосредној близини централног града и на крају периферне регије удаљене од централног града (Braudel, 1979: 81-82).

Бродел је истицао да је свака привреда-свет, као материјална цивилизација, подељена на три основна спрата. Први спрат чине све оне економске активности које служе основној биолошкој репродукцији - основна производња за потребе, примитивне технологије производње, праксе конзумације хране и пића, облачења итд. То „приземље“ економског живота најспорије је у променама технологије, навика и пракси, због чега има одлике статичности. Други спрат чини економско тржиште на којем се остварује разменска вредност. Према Броделу, економско тржиште заснивало се на реципрочној размени и само по себи није могло да буде извор капитализма. Капитализам се развио тек на трећем спрату који је чинило остваривање профита у трговини кроз употребу монопола, спекулације и насиља (Braudel, 1981b: 21-23;26,80).

Дакле, капитализам за Бродела настаје тек када одређена група успе да монополизује повлашћен положај који јој омогућава да контролише најбитније тачке трговачке мреже одређене привреде-света. Такође, Бродел истиче да ради успешног остваривања монополског положаја, одређена група мора да заузме и контролише државни апарат који се налази у центру како би могла ефикасно да користи насиље.

Бродел истиче да су се све ове одлике капитализма први пут појавиле у средњовековној Европи. Као први централни град Бродел истиче тринаестовековну Венецију. Венецију је као централни град током 16. века на кратко заменио Антверпен, а потом и Ђенова. У 17. веку примат преузима Амстердам, да би га у 18. веку заменио Лондон (Braudel, 1979: 85-86). Променљивост позиције централног града проистицала је из онога што је Бродел називао процесима децентрирања и рецентрирања. О тој теми детаљније је писао Ђовани Ариђи, чија теорија је била веома блиска Броделовој, а према којој је промена позиције центра произилазила из циклуса развитка капитализма. У првој фази циклуса одређени централни град доживљава материјалну експанзију. Када услед различитих фактора услови за материјалну експанзију постану немогући, капитал бежи у финансије и трговину финансијским инструментима. Фаза финансијске експанзије у одређеном централном граду указује на скори губитак централне позиције и материјалну експанзију у новом центру (Arrighi, 2010).

Поставља се питање зашто је капитализам успео да се одржи само у европској привреди-свету. Бродел истиче да је осталим привредама-световима постојао јак отпор према појави капитализма (Braudel, 1977: 72-73). Такође, према Броделу феудализам је био стабилнији поредак од, на пример, кинеског или исламског јер је омогућио институцију наследства имовине. Исто као што су феудалци имали право на наследство,

то право било је загарантовано и крупним трговцима. Све те карактеристике феудализма омогућиле су „мирно стање“ неопходно за настанак капитализма. Као једини систем који је сличан европском феудализму, Бродел наводи јапански феудализам. Као посебно интересантну чињеницу истиче да једино у Јапану и данас постоје капиталистичке породице који су своје богатство оствариле као трговци још у 17. веку (Braudel, 1979: 69-71).

Капитализам који је настао у Европи временом се претворио у привреду света, односно економски систем који обухвата целу планету. Према Броделу, главни процеси који су довели до тријумфа и трансформације европске привреде-света били су колонизовање нових територија и развитак националне економије. Колонизација је довела до инкорпорирања других привреда-светова у европску (Braudel, 1979: 104). Настанак националне економије довео је до настанка унутрашњег тржишта за основна добра (Braudel, 1977: 99-100). Бродел примећује да су Венеција, Ђенова и Амстердам као централни градови били јасно одвојени од средње и периферијске зоне. Уједињене провинције биле су само средња зона која је гравитирала око Амстердама у којој су били стационарани економска и политичка моћ. Једино у случају Лондона моћ није била задржана само у централном граду, већ је постала карактеристика целокупне националне државе (Уједињеног краљевства) (Braudel, 1979: 85).

Бродел сматра да капитализам никада, па чак ни у савременом свету, није једини економски систем који постоји. Уколико данас одемо на малу тржницу у Африци можемо да уочимо како је други спрат тржишне размене функционисао миленијумима (Braudel, 1977: 21). Особеност капитализма огледа се у томе што је способан да интегрише некапиталистичке економске системе у себе (Braudel, 1979: 92). Оно што је Лењин описивао као позну фазу монополистичког и империјалистичког капитализма, за Бродела је карактеристика капитализма од његовог настанка. Стога, као дефинишућу особину капитализма, Бродел одређује монополизацију трговинских процеса (Braudel, 1979: 113).

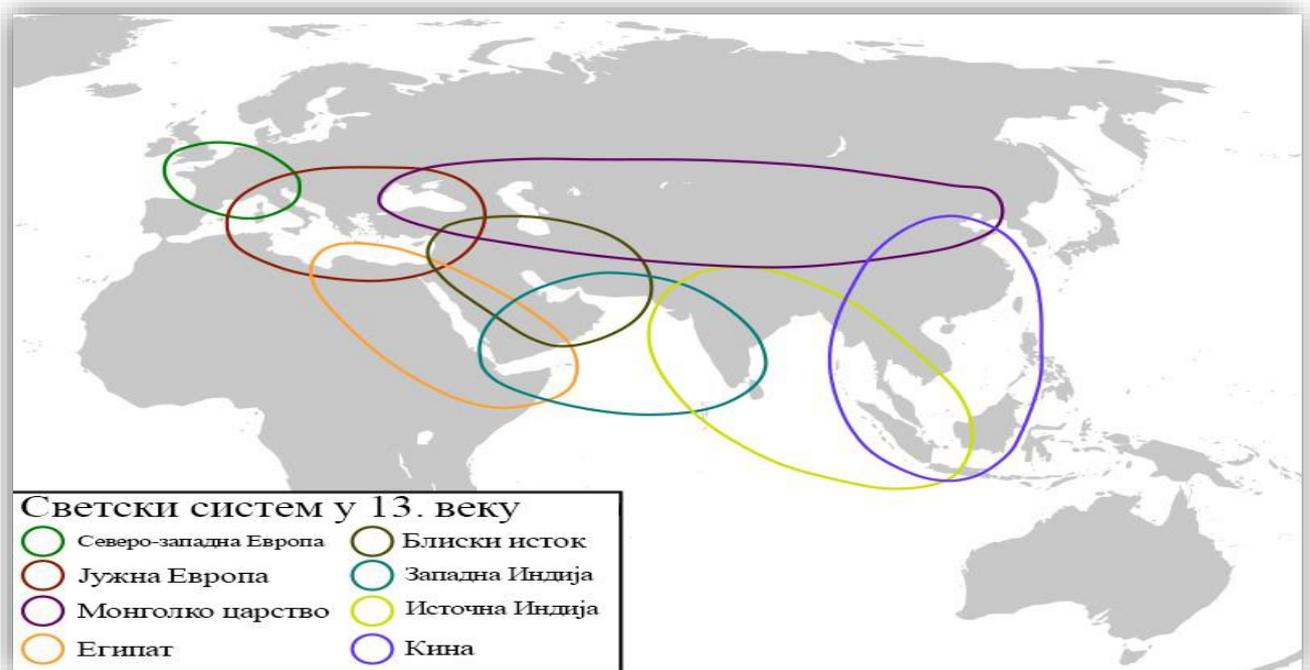
Из Броделовог становишта, може се извући закључак да су тенденције ка формирању капитализма карактеристичне за све привреде-светове, али да се капитализам развио само у Европи због карактеристика европског феудализма. Као главну ману Броделове теорије можемо да истакнемо његов потпуни фокус на сферу размене и занемаривање чињенице да је капитализам настао пре свега у сфери производње кроз фундаментални класни однос. Иако ми сматрамо да је трговачки

капитал заслужан за настанак капитализма, става смо да је тај процес био могућ тек када је новац трговаца из сфере размене продро у сферу производње, мењајући односе у њој.

### **2.3 ТРИНАЕСТОВЕКОВНА СВЕТСКА ПРИВРЕДА У ДЕЛУ ЦАНЕТ АБУ-ЛУГОДЕ**

Цанет Липман Абу-Лугода била је америчка урбана социолошкиња и једна од значајнијих припадница светско-системске теорије. Њена верзија теорије светског-система била је под значајним утицајем постколонијалних студија које су се бавиле критичким испитивањем културног наслеђа колонијализма и империјализма. Суштински се слажући са Волерстиновом теоријом о настанку светске капиталистичке привреде, Абу-Лугода му је замерила одређење простора и времена његовог настанка - Европа у дугом 16. веку (1450-1640). Према њој, став већине европских и америчким мислилаца европског порекла према којем се капитализам развио у Европи због њене идејне, политичке или економске посебности произилазио је из европоцентризма.

За разлику од Волерстина, Абу-Лугода сматра да је светски систем трговине настао још у 13. веку у оквиру светске трговинске мреже, те да њен настанак нема никакве везе са Европом. Европа је са својом привредом-светом била само један од саставних делова светске привреде уз блискоисточну и азијску привреду-свет (Abu-Lughod у Adas, 1993: 78). Штавише, Европа је била најнеразвијенија привреда-свет у оквиру шире привреде света (Abu-Lughod у Adas, 1993: 80-81). Три основне привреде-света биле су састављене од мањих привреда светова - у Европи су постојале јужноевропска и северноевропска привреда-свет, на Блиском истоку египатска и блискоисточна у ужем смислу. Азијска и блискоисточна привреде-светови спајале су се на простору мање западноиндијске привреде-света и монголске привреде-света. Саставни делови азијске привреде-света биле су кинеска, источноиндијска и монголска привреда свет. Из наведеног, може се закључити да су се привреде-светови међусобно преклапале (Abu-Lughod у Adas, 1993: 78). Приказ различитих мањих привреда-светова можете видети на следећој слици:



Слика 9 - Светски систем у 13. веку према Абу-Лугоди, Извор: Википедија

Иако је Абу-Лугода била свесна да се у 13. веку већина популације бавила производњом за потребе, сматрала је да је тада ипак постојала интегрисана привреда-свет у коју је активно био укључен мали број светске популације али која је имала значајни утицај на обликовање светске економије. У оквиру светске привреде постојала је сложена подела рада између различитих урбаних центара који су учествовали у трговини луксузним робама (углавном зачинима) на великим раздаљинама и мануфактурним производима на средњим раздаљинама (Abu-Lughod у Adas, 1993: 77-78).

Према Абу-Лаго, Европа се најкасније интегрисала у светску привреду. Након пропасти римског царства, у раним фазама феудализма, Европа је била изолована. Она се интегрисала у светску привреду тек од 11. века када је због крсташких похода направила јачу везу са Оријентом. Два главна града у јужноевропској привреди свету била су Венеција и Ђенова. Венеција је монополизовала трговину источним Медитераном и имала јаке везе са палестинским и александријским трговцима. Ђенова је представљала везу између јужноевропске и северноевропске трговачке мреже. Господарећи западним Средоземљем и Гибралтарским пролазом, она је успоставила везе са Брижом и касније са његовом напреднијом заменом, Антверпом (Abu-Lughod у Adas, 1993: 78-81).

Блискоисточну привреду-свет Абу-Лугода назвала је *хартлендом* светске трговине. Искористивши тај појам из геополитике, Абу-Лугода је хтела да укаже на велики значај Блиског истока као географске тачке спајања европске и азијске трговине. Блискоисточна привреда-свет била је средиште две битне трговачке руте. Прва је водила преко Леванта и простора централне Азије све до Кине (ова рута је традиционално позната као „пут свиле“). На њену проходност и повећање безбедности битно је утицало стварање Монголске царевине која је контролисала централну Азију и створила монголску привреду-свет. Друга рута ишла је од Леванта, преко Арабљанске пустиње до Персијског залива и потом преко Индијског мора до Индије (Abu-Lughod у Adas, 1993: 82-83).

Азијска привреда-свет почињала је од Индијског океана и завршавала се у Кини. Њене трговачке руте су водиле од западне Индије преко Малајског и Сундског мореуза до обала Кине. Према Абу-Лугоди, азијска привреда-свет била је најразвијенија због економског значаја и софистицираности царске Кине. У оквиру ње могли су се наћи трговци из различитих култура попут Хиндуса, Арапа, Персијанаца и Кинеза. Ауторка истиче да је карактер трговине у Азији био мирољубив и да већина трговачких бродова није била наоружана (Abu-Lughod у Adas, 1993: 83-84). Мирољубивост азијске трговине може се објаснити и кинеском војном надмоћи на мору коју Кина није користила за нападе на трговце из других култура, већ за стабилизовање трговачких рута.

Абу-Лугода истиче да је између 1350. и 1450. године целокупна светска привреда упала у кризу. Главни узрок ове кризе била је епидемија куге која је десетковала европску и азијску популацију. Трговачке руте које су омогућиле раст благостања читаве Евроазије биле су одговорне и за ширење куге и разградњу светске привреде. Током 15. века десио се још један битан догађај који ће одредити ток светске размене. Кинези су одлучили да се повуку из светске размене и повукли су своје трговачке бродове и ратну морнарицу из азијске привреде-света. Тај вакум моћи искористили су Европљани, првобитно Португалци, да почетком поморских открића насилно успоставе контролу над битним трговачким рутама, пре свега у азијској привреди-свету. „Мирољубиви“ азијски трговци нису имали адекватно решење португалског преузимања рута, због чега су истиснути из светске трговине. Насилни преврат је, по Абу-Лугоди, главни узрок европске доминације светском привредом и стварања светског капитализма од дугог 16. века (Abu-Lughod у Adas, 1993: 86-90).

Према ауторки, европске друштвено-економске формације нису биле различите и посебне у односу на друштвено-економске формације других цивилизација. Без емпиријског поткрепљивања, ауторка тврди да су прото-капиталистички односи у производњи могли да се нађу у различитим деловима света. Оно што је главни узрок настанка светске капиталистичке привреде је европско насиље и подређивање других цивилизација (Abu-Lughod у Adas, 1993: 90-91).

Ми сматрамо да теоријски концепт Абу-Лугоде карактеришу емпиријске погрешке и теоријска мањкавост. Поставља се питање зашто је ауторка лоцирала настанак светске привреде тек у 13. веку. Познато је да се комплексна трговачка мрежа успоставила још током 3. века пре нове ере. У том периоду, у Риму, носила се кинеска свила, а у Индији били су у оптицају римски новчићи. Осим тога, делује нелогично да се светска трговина која је била присутна током пред-капиталистичке економије поистовећује са светском привредом, за коју и Волерстин и Бродел наглашавају да по свом карактеру мора да буде капиталистичка. Такође, Абу-Лугода у потпуности занемарује како су карактеристике различитих друштвено-економских формација утицале на формирање капитализма и чињеницу да се капитализам могао развити само у сфери производње. Због свих ових разлога сматрамо да је ауторка створила занимљиву и живописну теорију која, без обзира на то, има ограничен екпликаторни потенцијал.

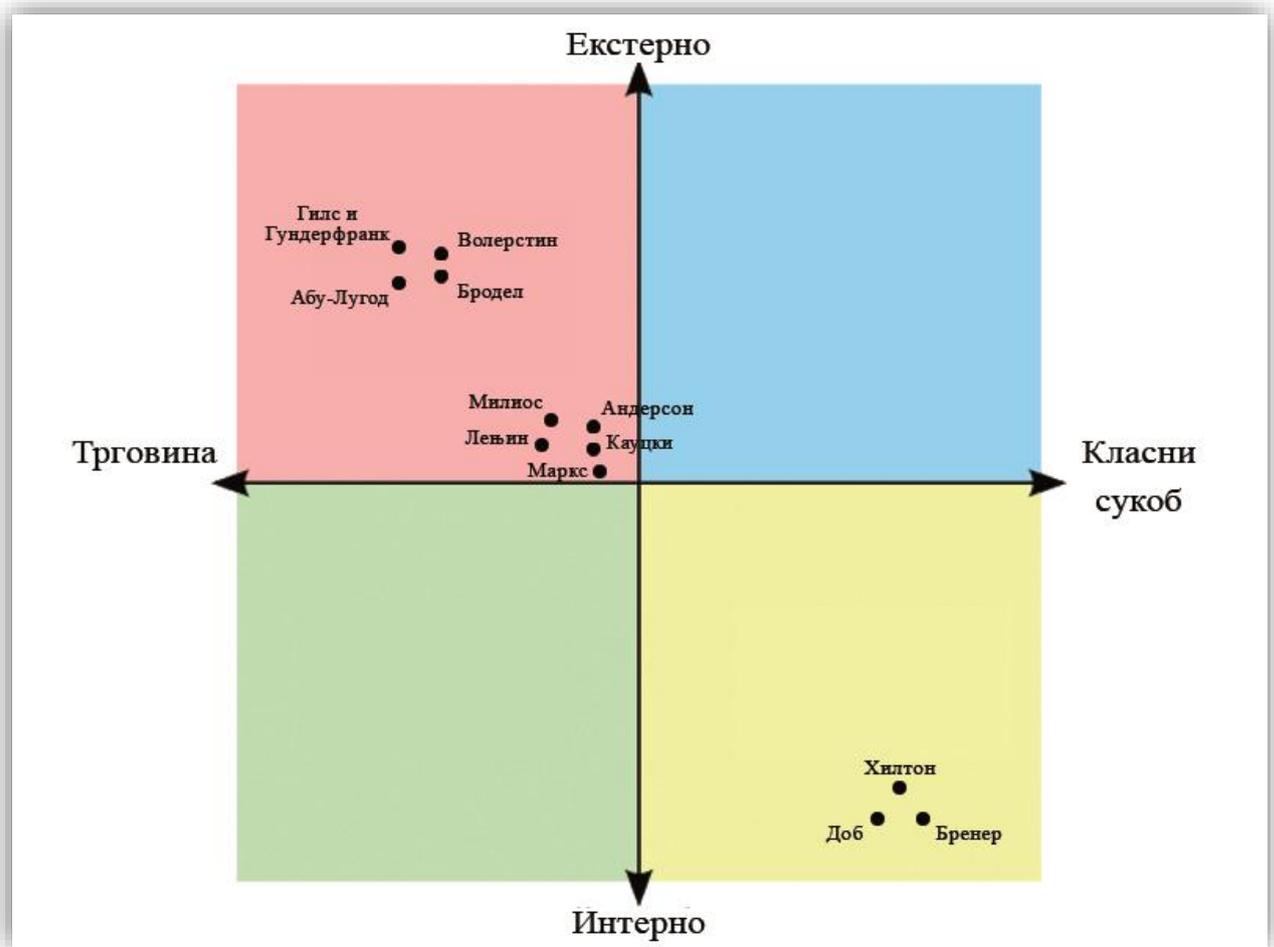
## **2.4 ГУНДЕРОВО И ГИЛСОВО СХВАТАЊЕ СВЕТскоГ КАПИТАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА КАО ИСТОРИЈСКЕ КОНСТАНТЕ**

У овом поглављу кратко ћемо се позабавити радикалном интерпретацијом светско-системске теорије Андреа Гундера Франка и Била Гилса (Barry Gills). Мислимо да њихова теорија светске капиталистичке привреде доводи светско-системски правац до потпуне логичке неконзистентности. Они су се суштински слагали са Волерстином по питању основних карактеристика светске капиталистичке привреде. Када су излагали своје схватање светског система, четири од њихових пет теоријских категорија истоветна је са Волерстиновим схватањима:

1. светска капиталистичка привреда просторно је раздвојена на централна и периферна подручја;
2. основни покретач светске капиталистичке привреде је бесконачна акумулација капитала;

3. у светској капиталистичкој привреди смењују се периоди економске и политичке хегемоније центра са периодима сукоба око централне позиције;
4. за светску капиталистичку привреду карактеристично је смењивање дугорочних циклуса економског раста и економског пада; (Gills & Gunder Frank, 1996: 3-4).
5. Ипак, пето теоријско становиште чини их радикално другачијим од осталих теоретичаре светског система. За разлику од Волерстина који је настанак светске капиталистичке привреде везивао за дуги 16. век, према њима: светска капиталистичка привреда постоји већ 5000 година (Gills & Gunder Frank, 1996: 3).

Како би могли да одрже такво екстремно теоријско становиште, аутори проширују основне теоријске појмове до граница непрепознатљивости. У капитал не спада више само новац који је акумулиран кроз експлоатацију различитих облика рада и продају на тржишту већ сваки облик експлоатације који се појављивао у историји. Тако на пример експлоатација вишка производа од кметова или робова такође постаје акумулација капитала. Када одређени робовласник или племић користити зависну радну снагу како би направио пут, замак или системе наводњавања, аутори то тумаче као инвестирање капитала. Рудиментарни облици светске размене се схватају као интегрисана светска привреда (Gills & Gunder Frank, 1996: 7). Наравно, у оквиру ове светске привреде „вештачки“ се убацују међусобно независне друштвено-економске формације на позиције центра и периферије. Према Андреу Гундеру Франку, Кина је у овој миленијумској „светској капиталистичкој привреди“ заузимала централну позицију (Gunder Frank, 1998). Ако се економска репродукција Кине миленијумима заснивала на експлоатацији сељаштва, а не на извлачењу вишка из других држава кроз неједнаку размену, поставља се питање како логички објаснити то што јој Гундер Франк даје позицију центра. Аутори су своју теорију о светској привреди као историјској константи изложили у неколико кратких полемичких чланка и нису је емпиријски поткрепили (Gills & Gunder Frank, 1996, Gunder Frank, 1990). Ми смо мишљења да толико проширивање значења основних појмова на којима се заснива њихова верзија теорије чини је хеуристички неплодном и неупотребљивом. Њихово становиште може се објаснити и као покушај, који је у друштвеним наукама чест, да се кроз несвакидашњу и шокантну теорију привуче пажња на себе и заузме бољи положај у академској заједници.



Слика 10 - Графички приказ становишта различитих марксистичких и светскосистемских аутора

### **3 НЕМАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА**

Појмом „немарксистички“ обухватили смо различите традиције друштвене мисли од којих су неке настајале из истог корена, док су друге биле потпуно одвојене једна од друге. Заснивање класификације на дихотомији марксистички/постмарксистички/немарксистички можда није најадекватнији начин за организацију поглавља о теоријама о капитализму, али ми мислимо да је за овај рад одговарајући, јер се наш теоријски оквир највише заснива на критичком преузимању идеја из марксистичке мисли, уз позајмљивање одређених концепата других теоријских праваца.

У првом делу поглавља пажњу ћемо посветити Максу Веберу и Вернеру Зомбарту, припадницима немачке историјске школе, како бисмо расветлили на који начин се у овом правцу мишљења објашњавао настанак капитализма. Потом ћемо се позабавити теоријом Хенрија Пирена, социјалног историчара који је направио самостално виђење развоја капитализма. Након тога ћемо обрадити теорију Михајла Мана, на чији рад је доста утицала веберијанска социологија, због чега се може означити као поствеберијански аутор. За наш рад биће значајно да видимо како су о настанку капитализма размишљали и припадници савремене школе историјског институционализма. У претпоследњем поглављу приказаћемо Антонићево класификацију друштвено-економских формација и његово објашњење настанка капитализма. На самом крају у посебном поглављу позабавићемо се мање битним немарксистичким теоријама настанка капитализма.

#### **3.1 ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА**

Макс Вебер био је немачки социолог, економиста и историчар, припадник немачке историјске школе и један од највећих друштвених мислилаца свих времена. Основни циљ његове социолошке теорије био је да утврди на који начин је процес рационализације довео до тога да рационално деловање постане доминантан облику деловања у савременом друштву. Како би одговорио на то питање, Вебер се упустио у детаљну и сложену историјску анализу различитих друштвених сфера попут економије, политике, права, културе, религије итд. У свом научном раду Вебер се бавио и анализом основних карактеристика капитализма и питањем његовог настанка, и у овом поглављу

приказаћемо његово мишљење везано за те теме. Ипак, пре тога, посветићемо пажњу Веберовом проучавању традиционалних облика власти, јер оно може да нам да значајне увиде у то зашто се капитализам развио у оквирима феудализма.

### **3.1.1 ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА И ФЕУДАЛИЗМА**

Према Веберу, сви облици власти заснивају се на три основна облика легитимације: харизми, традицији и рационалности. У овом поглављу посветићемо се Веберовом виђењу традиционалних облика власти - патримонијализма и феудализма. Када Вебер описује ова два типа власти он се бави њиховим идеално-типским, а не емпиријским облицима. Стога се историјски облици традиционалне власти налазе негде на континууму између чистог облика патримонијализма и чистог облика феудализма. Вебер је детаљно описао патримонијализам и феудализам у другом тому *Привреде и друштва*. Та књига једно је од најзначајнијих и најкомплекснијих Веберових дела и може се слободно окарактерисати као једно од најзначајнијих књига у социологији. Са друге стране, написана је доста тешким и густим стилем, те уколико бисмо дословно пратили Веберов редослед излагања написали бисмо веома компликовано и за лаике нечитљиво поглавље. Сходно томе, покушаћемо да аналитички што једноставније и концизније представимо суштину Веберовог схватања патримонијализма и феудализма.

#### **Патримонијализам**

Према Веберу, патримонијална власт виши је облик патријархалне власти. Патријархална власт подразумева власт господара над породицом и слугама у оквиру домаћинства. Њена легитимност произилази из традиције и она се схвата као наследно право господара. Однос господара са подређенима у оквиру породице је интерперсоналан и није прецизно правно нормиран. Једини правни извор који регулише односе господара и подређених је традиција. Господар не сме да се понаша на начин који према традиционалном моралу може да се одреди као „светогрђе“. Ипак, владар увек има могућност да прошири своју моћ произвољним тумачењем недовољно прецизних традиционалних правила (Вебер, 1976а: 178-179; 182)

Патримонијална власт настаје када господар не влада више само својим домаћинством, већ већим скупом домаћинстава. Може да се закључи да патримонијална власт подразумева власт над одређеном територијом и становништвом. Власт над територијом и становништвом може да се успостави једино када се успостави и држава.

С друге стране, држава захтева постојање војно-административног апарата. У најпримитивнијој патримонијалној власти војно-административни апарат чинили су чланови господаревог ужег домаћинства односно господарева свита. Господар је на управне положаје постављао кметове, робове, подређене чланове домаћинства итд. Уколико би био задовољан њиховим радом, њихов положај и престиж временом би се поправљали и они би добијали право да ручавају са господаром. Када би се чиновник одвојио од ужег господаревог домаћинства, финансиран је пре свега преко пребенди – ненаследних, најчешће натуралних, прихода (Вебер, 1976а: 181-182).

Осим у сфери политике, патримонијални господар тежио је да успостави централно уређење економије. Он своје потребе намирује различитим врстама натуралних дажбина и кулука (Вебер, 1976а: 188), односно експлоатацијом екстрапатримонијално подвлашћених (подређеног становништва које не припада господаревом ужем домаћинству) (Вебер, 1976б: 105). Вебер истиче да је значајан извор прихода патримонијалног господара био и монополизовање трговине. То монополизовање трговине појављује се у више облика - или је господар имао право првенства у бављењу трговином, или је искоришћава трговину других преко пореза за сигуран промет, царина итд. (Вебер, 1976 б: 181) (Bendix, 1977).

Ширењем господаревог власти на веће територије постало је неопходно успостављање сталног војно-административног апарата. Ипак, ширењем територије повећавала се децентрализација и слабила је моћ господара. Владавина над различитим културама, религијама и производним односима била је превелики административни залог за рудиментарну бирократију. Због тога би господар увео правило колективне одговорности подређених група. Главна јединица из које се извлачио вишак производа није био појединац, већ колективно организовано село, група села, читаво племе итд. Уколико би неки члан подређене колективне групе прекршио правила, кажњавана је читава група. Такође, право се није односило на права појединца већ на права група. Пракса увођења колективне одговорности за друштвене дужности био је одговор патримонијалног владара на неспособност примитивне администрације да контролише и надзире сваког појединца (Вебер, 1976б: 113-116) (Bendix, 1977).

Право у патримонијализму није била устаљена и јасна категорија. Одређивање правила зависило је, како од традиције, тако и од владаревог самовоље. Тамо где је владарево понашање било више-мање у складу са традиционалним нормама, јавља се

чисти облик патримонијализма, а тамо где је владар изражавао висок степен самовоље, јавља се подврста патримонијализма под називом султанизам (Вебер, 1976а: 181-183).

### **Војска у патримонијализму**

Војска је једна од главних организација која је владару омогућавала да прошири своју моћ и ослободи се ограничавајућих окова традиционалних норми (Вебер, 1976б: 105). Вебер наглашава да постоји пет начина војне организације карактеристичне за патримонијализам:

1. војска сачињена од зависних сељака, робова и колона,
2. војска сачињена од робова који се не баве пољопривредом - постоје историјски примери да оваква војска може да буде стабилна, али и нестабилна ако временом робови добију наследну земљу за своју службу и претворе се у ратничку аристократију која има могућност да угрози патримонијалног господара;
3. професионална војска која настаје регрутовањем и обуком дечака из редова покорених народа (јањичари су најпознатији пример);
4. најамничка војска - владар овакву војску могао је да поседује само када је имао новчани приход од трговине, производње и пореза и постојање овакве војске подразумевало је значајну монетизацију економије;
5. војска сачињена од људи који за своју службу добијају земљу - оваква војска била је стабилна уколико је чине странци који у потпуности зависе од владара за свој положај;
6. војска сачињена од господаревих поданика - у овом случају господар је војску попуњавао припадницима нижих слојева које је могао да контролише, јер је наоружавање виших слојева могло да створи потенцијалне ривале (Вебер, 1976б: 105-109).

Уколико се војска у потпуности опскрбљивала од стране господара, она је била под његовом контролом. Уколико јој се за службу давала наследна земља, она је постајала независна друштвена група и слабила је контрола над њом (Вебер, 1976б: 105-110).

У султанизму, господарево одржавања на власти зависи у великој мери од поседовања јаке војске (Вебер, 1976а: 183). Што је војска у одређеном патримонијалном поретку постајала битнији фактор његовог одржавања, то је више јачао и њен утицај на господара и повећавала се могућност да она сама заузме власт (Вебер, 1976б: 110-111).

Како би патримонијална власт била стабилна, потребан јој је био и други апарат владања - бирократија.

### Администрација у патримонијализму

Са развојем патримонијализма развија се и институција централизоване бирократије сачињене од људи у које господар има поверење. Њима је углавном управљао највиши службеник који је у различитим историјским патримонијалним системима могао да буде другачија фигура - везир, надзорник харема, главни господарев целат итд. У патримонијалној бирократији није се напредовало према јасно дефинисаним објективним правилима, већ према укусу и хтењу господара. Одређени службеник могао је у кратком времену да се попне до самог врха бирократске организације, али ако би у одређеном тренутку пао у господареву немилост, могао је да изгуби и положај и живот. На сличан начин се и патримонијална бирократија односила према подређеном становништву, понашајући се не према устаљеним нормама, већ од случаја до случаја, са основним циљем повећања продуктивности и послушности подређених (Vendix, 1977).

Према Веберу постојало је пет начина на које би патримонијални бирократа могао да прими накнаду за свој рад:

1. обедовањем за господаревим столом;
2. пребендом у натури;
3. добијањем права на изворе споредних прихода (рента, дажбина пореза);
4. добијањем права на коришћење ненаследне земље - пребенда у виду поседовања ненаследне земље - тежња поданика да се ненаследно поседовање земље трансформише у право на наследно власништво над земљом (Вебер, 1976б: 122-123).

Када би службеник био исплаћен у натури, тада би био у зависном положају у односу на господара. Када би добијао право на наследну земљу или наследну апропријацију такси, царина и ренти, власт патримонијалног господара би слабила и стварала би се независна виша класа. Дакле, као што је случај са војском, постојао сукоб интереса између владара и патримонијалне бирократије у којем је владар тежио што јачој контроли, а припадници бирократије што већој економској и консеквентно политичкој независности (Вебер, 1976б: 127-134).

Када би у овом латентном сукобу интереса победили припадници бирократије, долазило се до делимичне или потпуне разградње патримонијалног поретка. Такав сценарио десио се у великом броју историјских примера. Ипак, постојао је значајан број случајева у којима би патримонијални господар успоставио контролу над припадницима бирократије. У царској Кини, бирократе су у одређеном тренутку биле готово успешне у остваривању права на наследну апропријацију пореза, царина и других прихода (Вебер, 1976б: 137-138). Царска патримонијална власт те тенденције зауставила је на следеће начине:

1. давањем службе на кратак рок;
2. слањем бирократа на службу у провинције у којима не живе њихови сродници;
3. надзором рада бирократа коришћењем ухода (цензора);
4. увођењем квалификационих испита као неопходних за рад у служби (Вебер, 1976б: 137-138).

Иако то није у потпуности искоренило појаву апропријације државних прихода, ослабило је положај бирократа и очувало патримонијални поредак (Вебер, 1976б: 138).

## **Феудализам**

Према Веберу, основа феудализма као другог облика традиционалне власти (посебна подврста патримонијализма) је лено<sup>22</sup>. Лено (феуд) представља посед који владар даје на употребу вазалу зарад војне функције коју он обавља за владара (Вебер, 1976а: 203). Можемо да закључимо да феудализам настаје када је господару потребна војска коју не може сопственим средствима да створи и одржава. Ту војску сачињава класа слободних ратника, најчешће коњаника, који самостално долазе до опреме за ратовање (Вебер, 1976а: 167).

Однос између господара и ратника у феудализму представља однос сизерена и вазала. Иако су стране у овом односу неједнаке, обе су слободне. Господар даје право слободном ратнику на поседовање наследног поседа (лено) у замену за његово право да позове ратника у војни поход када му је то потребно. Вазалово поседовање наследне

---

<sup>22</sup> Европски феудализам према Веберу био је најчистији облик феудализма којег је он називао и „клеветничким“. Осим њега постојало је још више облика феудализма, попут „слободног феудализма“ у којем вазал не следи сизерена због права на лено, већ због осећаја лојалности, „литургијски“ у којем се нижој класи зарад војне услуге даје посебан правни статус (нпр. слободни српски Крајишници), „пребендални“ у којем вазал следи сизерена због датих права, а не због осећаја лојалности итд. (Вебер, 1976б: 161-162).

земље подразумева да он самостално обавља административне и правне послове на територији коју контролише. Осим лена, вазала за сизерена везује и посебан осећај лојалности који произилази из личног и братског карактера њиховог уговорног односа. Вазал налази посебан осећај части у служењу господару, због чега је ратничка група уједно и статусна група. Политички апарат у потпуности је замењен системом личних веза између сизерена/вазала и вазала и његових вазала (субинфеудација). У феудализму, класа ратника као организовани сталеж увек добија право на лено и на апропријацију административних и војних функција (Вебер, 1976а: 203-205).

Можемо да закључимо да је феудализам настао у оним историјским ситуацијама у којима је положај патримонијалног владара био слаб. Како би био у могућности да ефективно влада одређеном територијом, господар је морао да расподели функције владања са групом елитних ратника и да их за њихову помоћ у вођењу рата и обављању економских и политичких функција награди наследним поседом. Сам господар више није представљао неприкосновеног владоца живота и смрти, већ је био први међу једнакима у оквиру шире класе феудалаца.

Након излагања карактеристика феудализма, приказаћемо неке од основних разлика између феудализма и патримонијализма:

1. у феудализму влада класа елитних ратника, припадника феудалне класе; у патримонијализму власт се спроводи преко чиновника (Вебер, 1976b: 196).
2. у феудализму господар прави савез са вишом феудалном класом како би спроводио власт; у патримонијализму господар тежи да заобиђе вишу класу и војску и администрацију попуњава припадницима ниже класе (Вебер, 1976b: 197).
3. у патримонијализму господар не доноси правне норме које могу да ограниче њега и државну администрацију (службени акт чиновника сам по себи је већ правна норма); у феудализму господар се кроз правне уговоре одриче дела својих надлежности и даје их на обављање вазалима (Вебер, 1976b: 171).

### **Сукоби у феудализму**

За феудализам као децентрализовани облик традиционалне власти били су карактеристични стални сукоби између сизерена и вазала. Врховни владар је тежио да на различите начине ограничи независност племства. Пре свега, забраном субинфеудације - поништавањем обавезе подвазала на верност вазалу и прописивањем

обавезе целе вазалско-сизеренске мреже на верност њему. Такође, врховни владар је покушавао да смањи независност вазала увођењем опште обавезе плаћања пореза, увођењем опште судске власти и сталног управног апарата (Вебер, 1976а: 205-207).

Феудално право заснивало се на уговорима између сизерена и вазала. Оно је подразумевало да су међусобни односи краља и племства били нормирани и да је било прописано шта су права и обавезе уговорних страна. Ипак, постојала је одређена слобода у тумачењу правних обавеза која је давала и племству и краљу могућност да парцијалним тумачењем права поправе свој положај у односу на другу страну. Уколико би одређени феудалац осећао да су његова права угрожена од стране краља, могао би да са њим покрене судски спор у којем би пороту такође чинили припадници племства (Вебер, 1976б: 171-173).

У познијим фазама феудализама почео је да се губи осећај личне везе између сизерена и вазала, а самим тим и осећај дужности вазала према сизерену. То је било условљено самом природом наследног права која је подразумевала да земљу не морају да наслеђују искључиво директни потомци, већ и су то могли и људи из шире групе сродника. Уколико је сродник желео да наследи земљу, морао је да добије потврду од сизерена. Губљењем личних веза, то право на наследство могло је и да се откупи. Још један фактор допринео је губитку осећаја личне везе између сизерена и вазала. Пошто су припадници племства били слободни људи могли су да изаберу да имају више сизерена. Уколико би ти сизерени ушли у међусобни сукоб, вазал би могао слободно да бира на чију страну би стао (Вебер, 1976б: 174).

Губљење интерперсоналне везе, постојање више сизерена и сталешка организација племства фактори су који су утицали да феудализам карактеришу слаба моћ краља, децентрализованост и стално преплитање суверенитета различитих припадника сизеренско-вазалске мреже. То све утицало је на унутрашњу нестабилност поретка и немогућност да се створи трајни државни бирократски апарат. Проблеми са којима се суочавао краљ нису били својствени само њему, већ свакоме ко је заузимао позицију сизерена у сизеренско-вазалској мрежи. Веберова анализа феудализма слична је Андерсоновој и указује на то да је једна од њених основних карактеристика била перманентна парцијализација суверенитета.

## Историјска друштва између феудализма и патримонијализма

Напоменули смо већ да је Вебер користио метод идеалног типа, што значи да у анализи патримонијализма и феудализма није писао о њиховим емпиријским манифестацијама, него о њиховим чистим апстрактним облицима. Ипак, када је објашњавао чисте облике патримонијализма и феудализма, Вебер је користио прегршт примера историјских друштава који су се у континууму приближавали једном или другом облику традиционалне власти.

Историјска друштва која су била ближа есенцији патримонијализма, према Веберу, била су антички Египат, царска Кина, Асирија итд. Са друге стране, најближи есенцији феудализма био је европски феудализам, о чијим карактеристикама смо писали у ранијем делу поглавља. Одређена друштва у себи су имала елементе и једног и другог облика традиционалне власти попут различитих муслиманских друштвених формација итд. Енглеска након норманских освајања, као и јапански и муслимански феудализам представљали су форме феудализма са патримонијалним утицајем.

Најчистији пример патримонијализма Вебер је видео у старом Египту. Пољопривредна производња и комуникација у Египту у потпуности су зависили од Нила. Отуд, постојала је потреба за централизованом државом која је била у стању да укроти Нил изградњом канала. Таква држава лако је контролисала подређену популацију користећи пловност реке Нил. Целокупна држава схватана је као патријархално домаћинство фараона којим је управљала бирократија и војска под његовом контролом. Војска и бирократија биле су издржаване и опремане из фараонских силоса и радионица и никада нису стекле независност. Пошто је одређен део године становништво било ослобођено од пољопривредних радова, фараонска бирократија га је запошљавала на великим инфраструктурним пројектима у којима су поправљани путеви, канали и дизана здања у славу фараона (Вебер, 1976б: 134).

Муслиманске државе можемо окарактерисати као „хибридни“ тип. Најбољи пример који показује карактеристике ове хибридности је Османска империја. Султан је са једне стране користио елитну пешадију састављену од робова који су се звали јањичари. Са друге стране основ коњице биле су спахије, представници турског

племства<sup>23</sup>. Акинције су представљале лаку пешадију и стрелце сачињене од луталица, страних племена и сеоске сиротиње. Султан је тежио да ограничи моћ спахија тиме што је укинуо правну институцију наслеђивања земље. Уколико се појединачни спахија доказао у борби он је земљу добијао у пребенду, односно она је била у његовом власништву док је био жив. Уколико би његов син хтео да добије право на коришћење земље морао би такође да се докаже у борби. Јањичари су представљали елитну јединицу робова, из чијих највиших ешалона се попуњавала царска бирократија. Временом, султан је изгубио контролу над јањичарима који се претварају у племићки слој са правом на наслеђивање земље. Сличан процес дешавао се и са спахијама у које се временом утапају јањичари, што од 17. века доводи до појаве квази-феудалног слоја. Ми сматрамо да је Османско царство током времена успона имало изражене патримонијалне карактеристике, да би њеним падањем у кризу почело појављивање елемената феудализма. Док је царство могло да осваја нове територије, било је довољно нове земље да се задовоље потребе војног апарата. Престанком територијалног ширења, потребе огромног војног апарата задовољене су процесом квази-феудализације који је утицао на даљу децентрализацију и разградњу царства (Howard, 2017).

Јапански феудализам током Токугава шогуната према Веберу био је већински феудалан, али је имао и одређене патримонијалне карактеристике. У њему је више племство (даимјо) од цара добијало право на наследну управу над земљом, али не и на њено власништво. Ниже племство (самураји) имали су право да носе оружје и за своје ратничке услуге најчешће су добијали годишњу исплату у натура. Вебер је сматрао да пошто се у Јапану нису развиле правне институције феудализма, он се пре свега заснивао на осећају дужности међу припадницима племства (Вебер, 1976b: 164-165). Ми се овде не слажемо у потпуности са Вебером. И у европском феудализму право на наслеђивање земље начелно је произишло из одлуке сизерена и он је де јуре могао да укине то право. Ипак, у емпиријским ситуацијама, укидање овог феудалног права није било лако спроводљиво. Вебер је истицао да уколико би краљ желео да одузме земљу од одређеног племића, најчешће би морао да има подршку већег дела племства. Слична ситуација била је у Јапану. Од када је у 10. веку цар изгубио реалну моћ и свео се на обављање

---

<sup>23</sup> Вебер је истицао да је у муслиманским друштвима често био присутан „пребендални“ феудализам у којем је класа феудалних ратника сизерену била верна због обећане пребенеде, а не због осећаја части (Вебер, 1976b: 197).

симболичке функције, више племство је де факто добило право наслеђивања земље, иако га де јуре није поседовало. У одређеним периодима, више племство остваривало је и потпуну територијалну независност. То је нарочито било случај између 14. и 17. века када су феудални кланови водили ратове за доминацију у земљи (Hane, 1991).

Веберова подела патримонијализма/феудализма на много бољи начин је објаснила различита друштва него Марксова дихотомија западни феудализам/азијатски начин производње. Пошто различита азијска друштва имају другачију присутност патримонијализма и феудализма она не могу поједностављено да се класификују у исту друштвено-економску формацију. Вебер је такође на детаљнији начин описао основне карактеристике феудализма.

Ми ћемо сада да поставимо два полемичка питања. Да ли је политичка децентрализованост основни узрок настанка и опстанка европског феудализма? Са друге стране, да ли је постојање јаке државне структуре у Османском царству спречило да се феудализам у чистом облику појави током позног периода царства? На ова питања могући одговор може дати Волерстинова класификација друштвених система. Када говори о друштвеним системима који спречавају појаву капитализма, Волерстин користи синтагму „светске империје“. Светска империја као јединствена политичка структура која влада над више култура вероватно је спречавала појаву феудализма, па самим тим и настанак капитализма. Са друге стране, можемо да претпоставимо да феудализам може да се развије само када на одређеној територији не постоји централизована држава (Европа и Јапан). Тенденције развоја феудализма у светским империјама доводиле су до појаве квази-феудализма, која је била привремена, јер ју је после одређеног периода углавном замењивао поновни процес централизације и патримонијализације. Овим питањима позабавићемо се детаљније у теоријском оквиру.

### **3.1.2 ВЕБЕРОВО СХВАТАЊЕ КАПИТАЛИЗМА И УЗРОКА НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА**

#### **Веберово схватање капитализма**

Веберово објашњење настанка капитализма не може у потпуности да се разуме ако се не размотри његово схватање процеса рационализације света. Према Веберу постоје четири врсте друштвеног деловања:

1. циљно-рационално деловање у којем се за остварење циља користе рационална средства;

2. вредносно-рационално деловање у којем се свесно верује у одређену религијску, естетску, филозофску или неку другу апсолутну вредност;
3. афективно-емоционално деловање у којем је основна мотивација деловања афекат или душевно;
4. традиционално деловање према устаљеним нормама (Вебер, 1976а: 17-18).

Историја човечанства за Вебера представља трновит пут од ирационалних ка рационалним облицима деловања. Вебер је веровао да се у различитим друштвеним областима дешава спор процес рационализације или рашчаравања. Тај процес рашчаравања света није се одвијао унилинеарно и није имао само једну основну варијаблу која га покреће. Он је подразумевао ослобађање од магијског, афективног и традиционалног погледа на свет у свим сферама људске делатности. Његов крајњи резултат је модерност у којој су се по први пут јавили рационална држава, рационални економски поредак (рационални капитализам), рационално право, рационална музика итд. Основна карактеристика овог рационалног поретка је коришћење најадекватнијих средстава за остварење циљева, односно да је најчешћи облик деловања циљно-рационално деловање (Hamilton, 1997:72-74) (Bendix, 1998:33) (Petrov, 2015).

Према Веберу, капитализам у ширем смислу постојао је од почетка људске цивилизације. Он је подразумевао оријентацију ка стицању и коришћење ирационалних средстава како би се тај циљ остварио. Вебер је навео неколико облика традиционалног капитализма:

1. трговина валутама и издавање кредита;
2. богаћење преко финансирања револуција, ратова, борби партија и профитабилне економске трансакције са политичким телима
3. колонијална и фискална експлоатација коју омогућава политички ауторитет - зарада преко принудне наплате, експлоатације принудног рада, монополистичке трговине у колонијама итд (Вебер, 1976б).

Оно што разликује рационални капитализам од традиционалних облика јесте да он тежи стицању користећи рационална средства. Вебер је у делу *Општа економска историја* навео шест основних услова (Weber, 1961) (Collins, 1986) који морају да се испуне како би било могуће постојање рационалног капитализма:

1. постојање приватне апропријације свих средстава за производњу - сви фактори производње попут земље, машина и зграда морају да буду под јединственом управом и мора да постоји могућност њихове продаје и куповине на тржишту;
2. трговина на тржиштима не сме да буде ограничена ирационалним баријерама - тржиште мора да буде слободно;
3. капиталистичко рачуноводство мора да се заснива на рационалној технологији која се пре свега заснива на рачунању, како у производњи, тако и у трговини;
4. мора да постоји предвидив закон пред којим су сви актери једнаки и који штити права приватне својине, која може да буде отуђена продајом на секундарним тржиштима;
5. мора да постоји најамна радна снага која је формално слободна, али економски приморана да улази у однос са капиталом;
6. економија мора да буде комерцијализована - финансијски инструменти морају да буду главни облик којим се представља акционарско власништво у компанијама и власништво својине уопштено (Weber, 1961: 207-209).

Ове неопходне форме постојања рационалног капитализма ипак не могу да доведу до његовог настанка уколико није присутан посебан капиталистички дух који подразумева да се тежња ка стицању рационалним средствима схвата као животни позив, односно као сврха живота. Капиталистички дух може се окарактерисати као тип вредносно-рационалног деловања. Основна организациона јединица рационалног капитализма јесте рационално предузеће које обухвата свих шест неопходних услова постојања рационалног капитализма и којем је деловање прожето капиталистичким духом.

### **Веберово схватање узрока настанка капитализма**

Према Веберу, место настанка рационалног капитализма била је Европа. Вебер је сматрао да настанак европског рационалног капитализма није могао да се објасни само преко једне независне варијабле, већ преко утицаја више узрока. Када је говорио о настанку рационалне државе и рационалног капитализма, Вебер је истицао да су они настали утицајем различитих група узрока, које су се у неким аспектима преклапале. Дакле, како би се разумео настанак капитализма, неопходно је да се мрежа узрока његовог настанка издвоји од мреже узрока који су довели до настанка других појава и потом да се сложеним процесом анализе раздвоји на појединачне узроке. Како би био у

стању да издвоји „праву“ мрежу узрока настанка капитализма од „лажне“ (Collins, 1986), Вебер је прво обратио пажњу на појаве које према њему нису допринеле рођењу рационалног капитализма:

1. масовна производња за потребе рата није могла да допринесе настанку рационалног капитализма - иако је постојала у Европи током 17. века, она је била присутна и у друштвима у којима се није развио капитализам, попут царске Кине и Моголске империје (Weber, 1961: 229);
2. огромна потрошња луксузних добара на западним и оријенталним дворovima није довела до рационалног капитализма јер није била у стању да створи масовно тржиште (Weber, 1961: 229-230);
3. објашњење настанка рационалног капитализма ширењем трговине и консеквентним усложњавањем поделе рада није адекватно јер је трговина постојала још од Каменог доба, али се са њом није појавио и рационални капитализам (Weber, 1961: 232);
4. тежња ка профиту није узроковала рационални капитализам јер је у свим пред-капиталистичким друштвима била присутна без појаве рационалног капитализма (Weber, 1961: 232);
5. раст популације у Европи није могао да буде узрок настанка рационалног капитализма, јер исти раст становништва у царској Кини није довео до рационалног капитализма (Weber, 1961: 258-259);
6. револуција цена у Европи током 16. века, услед прилива латиноамеричког злата и сребра, није довела до настанка рационалног капитализма, јер се слична појава десила и у Индији са приливом римског новца, али у њој није дошло до појаве рационалног капитализма (Weber, 1961: 260);

Вебер је донекле разматрао утицај географских фактора на настанак рационалног капитализма. Европа је, за разлику од Индији и Кине, имала ниже трошкове транспорта због Средоземног мора и могућности пловидбе међусобно повезаним континенталним рекама. Ипак, Вебер одбацује ту тезу јер се капитализам није развио у антици, без обзира на њену везу са Средоземљем, већ много касније у индустријским градовима у унутрашњости континента (Weber, 1961: 260).

Од шест услова настанка рационалног капитализма, Вебер издваја постојање предвидивог закона, не само као појединачни услов, већ као предуслов који одређује

осталих пет. Осим постојања рационалног закона, Вебер сматра да је други предуслов методична недуалистичка економска етика (Collins, 1986). Ова етика нарочито је повезана са постојањем капиталистичког духа. У даљем току рада приказаћемо шта је према Веберу утицало на настанак ова два предуслова.

### **Фактори који су допринели стварању рационалног закона**

Како би рационални капитализам био могућ неопходно је постојање закона према којем су сви једнаки, који гарантује право својине и право на отуђивање својине, којим се укидају ирационалне монополистичке тржишне праксе и који универзално важи на одређеној територији. Једна од главних појава која је довела до постојања предвидивог закона је бирократска држава. Главни услови постојања бирократске државе су:

1. писмена и стручно образована администрација;
2. развијена транспортна и комуникациона технологија;
3. постојање књиговодства;
4. постојање новца - значајан ниво монетизације (Вебер, 1976а: 175-177).

Бирократска држава била је главна сила која је у Европи уништила патримонијалне и феудалне односе и утрла пут за развој националне грађанске државе. Она се појавила као успешан историјски чинилац јер је била најефикаснија у пацификацији већих територија (Collins, 1986:30).

Осим бирократске државе, институција грађанства је значајно допринела развоју предвидивог закона. Институција грађанства подразумева да су сви грађани једне политичке целине правно једнаки и да се номинално посматрају као „браћа и сестре“ без обзира на класни положај. Најзаслужнији за настанак те институције су два фактора. Први је постојање народне стајаће војске коју морају да служе сви припадници одређене политичке заједнице (Weber, 1961: 237), а други је хришћански концепт према којем су сви верници у служби једнаки без обзира на класну припадност (Weber, 1961: 238). Оба ова фактора свој највећи развој доживели су у слободном средњовековном европском граду. Слободни средњовековни европски град формирао се у оквиру европског феудализма, када су га преузела ратничка братства настала ради међусобне заштите. Такав тип града под владавином ратничког братства имао је самосталне судове, законе и њиме су управљали сами грађани града (Вебер, 1976 б: 319-321). Секуларне институције слободних градова биле су ојачане хришћанским концептом према којем је сваки грађанин био позван да равноправно учествује у религијским церемонијама

(Вебер, 1976б: 321). Вебер закључује да је средњовековни европски град први облик политичке организације који је био:

1. политички самосталан;
2. аутономан - самостално доносио законе;
3. аутокефалан - поседовао сопствене судске и административне органе;
4. економски независан;
5. порески независан;
6. посебно идентитетски одређен према феудалној залеђини и у честим класним сукобима са племством (Вебер, 1976б: 385-396).

Вебер је напомињао да су азијски градови били подељени магијским ритуалним правилима и строго контролисани од стране патримонијалне државе, што је зауставило њихово рашчаравање (Weber, 1961: 238). Дакле, предвидив закон неопходан за настанак рационалног капитализма настао је као последица утицаја бирократске државе и институције грађанства. Вебер истиче да је, иако мање битан од ова два фактора, основ предвидивог закона било и римско право које је по први пут у историји дефинисало институцију приватне својине.

### **Фактори који су допринели стварању методичне недуалистичке етике**

У свим традиционалним друштвима владала је дуалистичка етика (Weber, 1961: 232). Према њој, појединац у економским трансакцијама са припадницима властите класе, касте, племена, клана или етничке групе морао је да се понаша морално. Са друге, стране у економској трансакцији са странцима било је дозвољено варање, плачкање, зеленашење итд. Дуалистичка етика била је битан кочничар развоја рационалног капитализма јер је са једне стране спречавала комерцијализацију економског живота унутар интерне групе, а са друге стране онемогућавала стварање услова за дугорочно праведну трговину са странцима (Collins, 1986:29). Институција грађанства развијена у европском средњовековном граду утицала је на слабљење дуалистичке етике и стварање методичне недуалистичке етике, али пресудну улогу у разградњи дуалистичке етике имао је капиталистички дух.

Осим дуализма, традиционална друштва карактерисао је и економски традиционализам. Економски традиционализам је подразумевао да је основна функција рада производња за потребе и да се увек ради само онолико колико је неопходно за задовољавање потреба, уколико је то могуће. Сходно томе, економски традиционализам

утицао је на неметодичност производње јер је спречавао појаву облика производње у којем је основни циљ перманентни рад оријентисан ка стицању (Weber, 1989: 30-31).

Методична недуалистичка економска етика не би била могућа без развитка капиталистичког духа који је нарочито утицао на развијање њене методичности. Пошто се у рационалном капитализму акумулација капитала дешава кроз сталне циклусе производње и пласирања робе на тржиште и пошто у том процесу могу да се остварују и мале профитне стопе, човек који се понаша рационално капиталистички мора да буде спреман да се стрпљиво посвети тој акумулацији капитала (Collins, 1986:29). Односно, он ту акумулацију капитала мора да схвати као животни позив или сврху постојања. То је једино могуће ако је такав човек прожет капиталистичким духом.

Вебер настанак капиталистичког духа објашњава религијским факторима. Први помак у развијању методичности рада, недуалистичке етике и капиталистичког духа направљен је у јудаизму одбацивањем магије. Хришћанство је ипак било прва религија која је укинула дуалистички морал, успостављајући принцип према којем су сви пред Богом једнаки (Weber, 1961: 238). Хришћанство је такође утицало на повећање методичности рада кроз развијање монастицизма. У монашким редовима, служење цркви схватано је као позив. Један од аспеката тог позива био је и рад на увећању имовине манастира у којима су монаси живели. Такво схватање рада допринело је повећању методичности у оквиру монашких редова. Са друге стране, та методичност постојала је само у оквиру монашких редова и није се ширила на општу друштвену заједницу (Weber, 1961: 267-268).

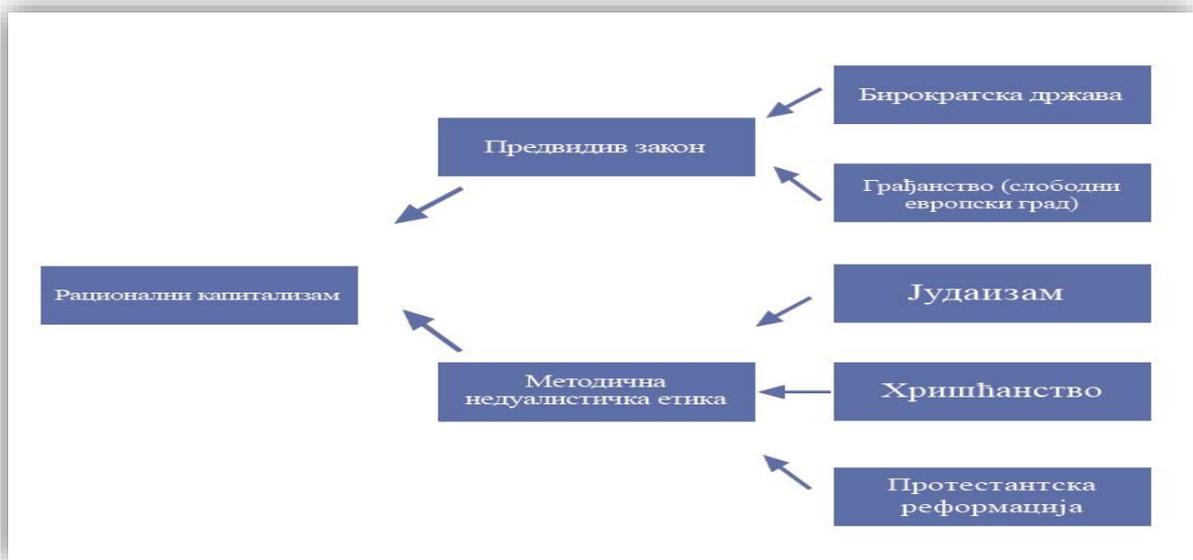
Већина религијских организација у традиционалним друштвима, укључујући и хришћански монастицизам, имала су специфично схватање аскетизма као ригорозног деловања које треба да верника одвоји од материјалног света. Верник је стога требало да се искључи из друштвеног живота и посвети методичним праксама аскезе које би му омогућиле спасење. Једино су се у оквиру протестантизма развили религијски покрети који су аскетско понашање примењивали у оквиру овог света (Weber, 1946: 325). Један од најекстремнијих облика аскезе окренуте ка овом свету развио је калвинизам.

У основи калвинизма је специфично поимање Бога. Према овој протестантској деноминацији Бог је трансцендентан, хладан, непознатљив и у потпуности одвојен од људи. Сам свет је створен како би славио величину свемоћног Бога, који исти тај свет користи као инструмент остваривања своје воље. Тај хладни Бог је још пре рођења човека, одредио да ли ће он бити међу малобројнима који су спасени и који су добили

његову милост или међу већином која је осуђена на вечне ватре пакла. Другим речима калвинистички Бог је Бог предестинације. Човек не може да се ослободи судбине коју му је Он преписао још пре рођења, нити кроз добра дела, нити кроз мистично спајање са светим, нити кроз учествовање у светим тајнама (Weber, 1989: 73-80).

Основна сврха људи у овоземаљском животу према калвинизму је да кроз свој животни позив славе Бога односно да се предано посвете испуњавању свакодневних дужности (Weber 1989: 86-87). Како веза између животног позива и предестинације може да се расветли? Многи од калвинистичких верника осећали су огроман егзистенцијални притисак питања да ли се налазе међу малобројнима које је Бог предодредио за вечно спасење. Калвинистичка доктрина је на ово питање одговарала на два начина. Пре свега, она је проглашавала за дужност човека да самог себе убеди у то да је изабран за спасење (Weber, 1989: 91). Такође, како би се добило самопоуздање у спасење неопходно је било фокусирање на позивни рад. (Weber 1989: 91). Дакле, неуморан позивни рад постао је начин којим се умањивао страх од вечног проклетства. Тај позивни рад није смео да буде спонтан и спорадичан, није смео да се заснива на појединачним добрим делима и зависио је од систематске самоконтроле. (Weber, 1989: 91). Догма аскетског протестантизма није сама по себи допринела развоју капитализма, већ је пре свега, стварајући одређене психолошке мотиве код људи утицала на то да њихово деловање престане да буде традиционално, већ постане формално-рационално. Прихватање позивног рада као животне сврхе утицало је на стварање капиталистичког духа према којем је стрпљива акумулација капитала, односно методичан рад, основни начин деловања. Временом се капиталистички дух одвојио од протестантске етике и у почетној фази капитализма постао општа друштвена норма. Када се капитализам у потпуности развио, могао је да функционише и без капиталистичког духа, али је капиталистички дух био неопходан за његов настанак јер је био пресудан за настанак методичне недуалистичке етике.

Према Веберу, предвидив закон (настао под утицајем бирократске државе и институције грађанства) и методична недуалистичка етика (настала под утицајем протестантског пуританизма, јудаизма и хришћанства) били су предуслови за могућност постојања основних 6 услова рационалног капитализма. Рационални закон Вебер није схватао само као услов репродукције капитализма већ као и основни предуслов осталих услова. Може се закључити да су према Веберу културни, политички и религијски фактори били битнији од економских у стварању услова за настанак капитализма.



Слика 11 - Наш приказ Веберових узрока капитализма који је настао прерадом Колинсовог дијаграма, Извор: Collins Randall, 1986, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge University Press: Cambridge

### **Веберово схватање утицаја патримонијализма и феудализма на настанак капитализма**

Вебер је истицао да је за стварање јаке форме патримонијализма неопходна развијена трговина, пре свега како би се финансирао владарев управно-војни апарат. Владар је имао тенденцију да строго контролише трговину на следеће начине:

1. монополизацијом трговинске размене нарочито са иностранством;
2. опорезивањем трговине преко царина и других дажбина;
3. обезбеђивањем повлашћеног положаја у трговинским трансакцијама (Вебер, 1976 б: 181).

У великом броју примера постојала је корелација између развијене трговине и патримонијализма (Вебер, 1976 б: 183). Можемо да закључимо да је за патримонијализам према Веберу било битно постојање снажне, али контролисане трговине. Без обзира на ову чињеницу, према Веберу, патримонијализам је онемогућавао настанак рационалног капитализма због следећих разлога:

1. патримонијални бирократски апарат често има тенденцију да врши апропријацију вишка вредности која је настала у производњи и да монополизује све лукративне изгледе за стицање;
2. пошто патримонијализам свој легитимитет црпи из традиције, присутан је снажан отпор иновацији;
3. нерационалност бирократског апарата не ствара могућности за стање предвидљивости које је неопходно за настанак индустријског капитализма (присутан је једино трговачки капитализам повезан са трговином на великом дистанцама) (Вебер, 1976 б: 183-186).

За разлику од патримонијализма где је приватна својина под сталном опасношћу од самовоље бирократског апарата, у феудализму услед уговорног карактера друштвених односа ствара се стабилнија привредна структура која омогућава индивидуалну расподелу имовине (Вебер, 1976 б: 186). Ипак, према Веберу, феудализам такође негативно утиче на појаву рационалног капитализма из следећих разлога:

1. у феудализму, право се заснива на сплету субјективних права, а не на објективним и апстрактним правилима - сплет субјективних права успорава несметано капиталистичко стицање; како би капиталистичко стицање било могуће, оно прво мора да се одређеном појединцу или групи додели као субјективно право или привилегија; без обзира на ирационалност оваквог поретка; Вебер истиче да је он ипак бољи за капиталистичко стицање од патримонијалне правне самовоље (Вебер, 1976 б: 188-189).
2. имобилизација отуђења власништва над феудалним поседом - немогућност постојања тржишта фактора производње (Вебер, 1976 б: 189-190);
3. претерана оптерећеност сељака наметима онемогућавала је да се од њега створи поуздан купац и тиме спречавала стварање агрегатног тржишта (Вебер, 1976 б: 190).
4. заснованост властелинских феудалних радионица на принудном раду онемогућавала је стварање најамне радне снаге; (Вебер, 1976 б: 190)
5. непријатељски став феудалног слоја према независној трговачкој класи; (Вебер, 1976 б: 191)
6. тенденција богатих скоројевића да постану феудалци како би повећали свој друштвени престиж; (Вебер, 1976 б: 191)

7. феудална идеологија била је изразито антитржишна; (Вебер, 1976 б: 195-196)

За разлику од Вебера, ми сматрамо да је феудализам погодовао развоју капитализма. Пре свега, колико год феудалци презирали слободне трговачке градове, они су се развили управо у феудализму због његове децентрализованости<sup>24</sup>. Осим тога, није постојао само један сталеж трговаца и произвођача. Ако су неки феудалци имали посебан уговорни однос са градовима којима су доминирали ирационални цехови и гилде, други су имали посебан правни однос са градовима којима је владала капиталистичка класа која је своју производњу заснивала на рационалној мануфактури и прото-мануфактури. Антитржишни карактер феудалаца учинио је неопходним постојање посебне класе трговаца која би вршила функцију размене и која би на тај начин акумулирала значајне количине новца. Такође, антитржишни карактер феудалаца значајно је утицао и на висок степен њихове луксузне потрошње чиме се омогућила адекватна тражња како за добрима, тако и за кредитима. Имобилизација имовине важила је за феудалне поседе, а не за све облике имовине, нарочито не оне у слободним трговачким градовима. Продирање тржишних односа у феудализам већ је током 13. века довело до разградње имобилности феудалног поседа и појаве закупништва у пољопривреди. Најамна радна снага била је присутна, како због бежања кметова у градове, тако и због продирања тржишних односа на село (појава најамних радника у фландријским градовима и селима током 13. века). О свим овим карактеристикама европског феудализма, писаћемо детаљније у поглављу које ће се бавити његовом емпиријском анализом.

### **Критичка анализа Веберовог схватања капитализма и његовог настанка**

Веберова дефиниција капитализма је по својим карактеристикама неокласичарска. Његово инсистирање на слободи тржишта као битном аспекту капитализма је према нама неосновано, јер сматрамо да је монополистичко и олигополистичко тржиште пре правило, него изузетак капиталистичке економије. Такође, Вебер је посветио најмање пажње настанку фундаменталног односа између капитала и најамне радне снаге. Осим тога, Вебер занемарује чињеницу да је капитализам у себе могао да интегрише и ненајамне облике рада.

---

<sup>24</sup> И сам Вебер истицао је да се слободан европски град могао развити само у Европи јер њим није владала посебна политичка група (Вебер, 1976 б: 195-196). Ми сматрамо да је узурпација градске власти од стране „братства“ била једино могућа у децентрализованом европском феудализму.

Може се тврдити да су настанак бирократске државе, рационалног закона и капиталистичког духа управо последица ранијег развоја капитализма, а не узроци тог развоја. Поставља се питање, како су капиталистички односи добили на замаху у феудалном Јапану, што детаљно доказује Хатори, иако тамо нису постојали политичко-културну фактори које Вебер види као пресудне за настанак капитализма. Чак и Вебер истиче да су се у Енглеској током 19. века капиталистички односи највише развили, иако је англо-саксонско право мање рационално од континенталног јер не проистиче из римског права.

По нашем суду, капитализам настаје када се у одређеној друштвено-економској формацији, коју схватамо као тоталитет свих друштвених односа, створе услови за спајање најамног рада и капитала. Како би потврдили нашу тезу, укратко ћемо урадити један контра-чињенични експеримент. Познато је да су, од када је субсахарска Африка укључена у светску трговинску мрежу током 8. века, настале западноафричке државе попут Гане (10-11 век н.е), Малијског (13-14 век н.е) и Сонгајског султаната (15-16 век н.е) итд. које су развиле предкапиталистичку робну производњу оријентисану ка добити. Користећи робовску радну снагу оне су извозиле слоновачу, робове и злато у муслиманске земље северне Африке преко сахарске трговачке руте. Иако су биле организоване као квази-патримонијални пореци, њихови владари користили су предкапиталистичку робну производњу оријентисану ка добити како би јачали свој економски и политички положај. Када су дошли у контакт са Европљанима, обим производње и трговине се још више повећао (Austen, 2010). Можемо да претпоставимо да би се у овим државама, да нису уништене кроз колонизацију, а њихове регије интегрисане на позицију периферије, врло вероватно развио аутохтони фундаментални однос између најамног рада и капитала, без обзира што у њима нису били присутни римско право и протестантски пуританизам. Користећи логику Маркса, можемо да закључимо да су однос капитала и најамног рада сила која најразорније и најбрже уништава дуалистичку економску етику, због чега сматрамо да је Веберово инсистирање на некономским факторима погрешно.

### 3.2 ЗОМБАРТОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ КАПИТАЛИСТИЧКОГ ДУХА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА

Вернер Зомбарт био је немачки интелектуалац и Веберов савременик. Њих двојица су били припадници интелектуалног правца под називом немачка историјска школа, који је направио отклон према позитивизму и под утицај неокантоваца био става да је главни задатак друштвених наука да пре свега разуме, а не само објашњава друштвене појаве. Као и Вебер, Зомбарт је сматрао да капитализам не може да се развије без постојања посебног духа капитализма. Ипак, он је другачије гледао на карактер капиталистичког духа и начин на који је допринео настанку капитализма.

Најзначајније дело у којем се Зомбарт бавио настанком капитализма је *Савремени капитализам* објављен 1902. године. У њему Зомбарт истиче да је историја била сукцесивни след различитих друштвених система, који нису настајали под утицај једног примарног покретача, већ су се случајно успостављали као последица деловања густе мреже различитих узрока. Зомбарт је људску историју делио на три основне епохе - аграрну, занатску и комерцијалну, односно капиталистичку. Друштвени систем у којем је настао капитализам била је занатска епоха. У оквиру занатске епохе капитализам је настао када су се спонтано спојили акумулирани новац и дух капитализма. Према Зомбарту, главни носиоци акумулираног новца били су земљопоседници, нарочито они који су имали имовину у градовима (Milios, 2018: 80-81).

Носиоци капиталистичког духа, који је Зомбарт схватао као калкулативно-спекулативно-организациони дух били су трговци и занатлије (Milios, 2018: 81). Капиталистички дух био је састављен од два основнија духа. Први дух био је дух предузетништва и њега је Зомбарт дефинисао као жеђ да се кроз активистичко и авантуристичко деловање дође до богатства. Он се манифестовао врло рано у историји у деловању освајача, гусара, шпекуланата итд. Други дух био је буржујски дух и њега је Зомбарт дефинисао као способност да се о свету размишља кроз бројке, које могу јасно да покажу потенцијалну зараду и трошкове одређеног понашања (Holton, 1985:106). Зомбартов буржујски дух веома је сличан Веберовом појму циљно-рационалног деловања и може да се разуме као стремљење ка остваривању циља коришћењем најадекватнијих рационалних средстава. Предузетнички и буржујски дух су стојали насупрот духу традиционализма који је Зомбарт дефинисао као инертно и устаљено понашање које није изискивало много менталне енергије (Holton, 1985:107).

Средњовековни трговци и занатлије су дакле били група у којој је истовремено постојање предузетничког и буржујског духа формирало капиталистички дух. Када су трговци и занатлије преко донација, женидбе, позајмице итд. дошли у контакт са акумулираним новцем земљишне аристократије, настао је капитализам, односно покренуло се формирање нове комерцијалне епохе (Milios, 2018: 80). У својим каснијим делима, Зомбарт је променио могућу друштвену групу у којој се по први пут појавио капиталистички дух. Место трговаца и занатлија потенцијално заузимају Јевреји као група у којој су по први пут били присутни и буржујски и предузетнички дух (Holton, 1985:108).

Једна од најјачих критика Зомбартове теорије дошла је од немачког историчара Јакоба Штрајдера (Jacob Straider). Он је тежећи да провери тачност Зомбартове теорије, са којом се на почетку приватно слагао, спровео емпиријско истраживање појаве буржоазije у немачком граду Аусбургу током касног средњег века. Закључак његовог истраживања био је да Зомбартова теорија на примеру Аусбурга није могла да се потврди. Емпиријско истраживање показало је да капитал крупних трговаца у Аусбургу није долазио од земљишне аристократије, већ је његов основни извор био трговина на велике раздаљине и пауперизација ситнијих трговаца и занатлија (Milios, 2018: 83).

Минхенски професор Лујо Брентано (Lujo Brentano) такође је Зомбартову тезу о настанку капитализма изложио детаљној критици која се заснивала на три основна аргумента:

1. богати трговци који су самостално акумулирали новац постојали су током читаве историје људске цивилизације и нису зависили од новца земљишне аристократије;
2. занатска епоха никада није постојала као историјска чињеница и капитализму је претходио феудализам;
3. тенденција ка акумулацији новца не проистиче из капиталистичког духа, већ је историјска константа повезана са људском природом (Milios, 2018: 83-84).

Ми се слажемо у потпуности са Штрајдеровом критичком анализом Зомбартове теорије. Такође, мислимо да је већински део Брентанове критике адекватан. Једино сматрамо да тенденција ка акумулацији новца не може да буде део људске природе, јер је људска врста постојала и пре појаве новца. Као највеће мане Зомбартовог становишта видимо његово потпуно занемаривање односа између феудализма и настанка капитализма и давање најбитније експланаторне улоге капиталистичком духу, чије

основне чиниоце (буржујски и предузетнички дух) аутор није емпиријски открио и доказао њихове деловање на настанак капитализма већ произвољно одредио као битне.

### **3.3 ПИРЕНОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ГРАДА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА**

Хенри Пирен је био белгијски социјални и економски историчар либералног и паневропског опредељења. Он је своје виђење настанка капитализма изнео у делу *Градови: њихово порекло и оживљавање трговине*. Његово дело оставило је огроман утицај на Свизијево виђење феудализма и настанка капитализма. За Пирена, европски град и трговина главни су фактори коју су довели до дезинтеграције феудализма и настанка капитализма.

Према Пирену римска цивилизација била је оријентисана ка Средоземљу које је омогућило развој сложене трговине. Германска освајања нису уништила римску цивилизацију, већ су Германи као мање културни народи били лако интегрисани у њу. Карактеристика постримског поретка у којем је и даље била доминантна римска цивилизација, била је трговинска размена. То је условило и напредак урбане културе од Марсеја до Александрије. Жива трговинска размена је просторе од Леванта до Франачког царства уједињавала у један јединствени „комонвелт“ (Pirenne, 1946: 1-25).

Све се то међа муслиманским освајањима Леванта, Северне Африке, Шпаније и битних средоземних острва. Од 9. века западна Европа бива одсечена од источног Медитерана што доводи до наглог пада у обиму трговине (Pirenne, 1946: 29-32). Економија се окреће натуралној производњи за потребе и урбани центри губе на значају. Пирен наглашава да наслеђе римске цивилизације нису уништила германска, већ муслиманска освајања (Pirenne, 1946: 25-26).

Франачко царство за време династије Каролинга у потпуности се окреће производњи за потребе и у њему се у потпуности устаљује аутархична феудална економија. Такав облик економије постаје главна карактеристика целокупне „каролиншке“ Европе (Pirenne, 1946: 40-46). Док се западна Европа нашла у самоизолацији, трговина је током 9. века и даље цветала на истоку Европе. Кијевска Русија била је земља кроз коју су пролазиле трговачке руте које су спајале Балтик са Византијом и Багдадским халифатом. Постојање битних рута утицало је да у Кијевској Русији елита буде оријентисана претежно на трговину, да се развију велики урбани

центри и да се процес феудализације одвија споро. Трговина у Кијевској Русији изгубила је на значају тек када су Печензи истерали Русе са битних трговачких рута и када се центар државе померио у Москву (Pirenne, 1946).

Од 11. века. западна Европа је почела полако да се „буди“. Пре свега, натурална економија је својим природним током развоја довела до раста популације, који је условио крчење непроходних мочвара и шума и стварање нових пољопривредних производних капацитета (Pirenne, 1946: 81). Такође, западна Европа је почела да се све оштрије сукобљава са исламском цивилизацијом, освајајући део по део старих трговачких рута које је раније изгубила. Муслиманска доминација Средоземљем завршена је протеривањем Арапа са битних тачака источног Средоземља и крсташким освајањима по Леванту (Pirenne, 1946: 90-91). Сви ти процеси били су праћени поновним оживљавањем урбаних центара у Европи. Као најбитније урбане зоне Пирен истиче фландријску и сверноиталијанску. Нови успон градова и трговине од 10. до 12. је са собом донео и једну новину. Док је за време римске цивилизације трговина била везана за Средоземље, у новој европској трговини у трговачку мрежу интегрише се и север Европе. На то су пресудно утицали ранији викиншки походи који су створили трговачке руте од Кијевске Русије до Британије. Та „северна трговина“ сада је била повезана са средоземном преко система пловних река у континенталној Европи (Pirenne, 1946: 92-97).

Поновним успостављањем трговине развила се и посебна трговачка класа. Она се бавила трговином на дуге раздаљине. Временом трговачка класа је све више јачала што јој је омогућило да из градова избаци представнике феудалног поретка. Осим трговине, окренула се и мануфактурној производњи, која је привлачила све већи број најамних радника у град. У оквиру града, трговачка класа самостално се политички организовала, стварајући институције које су јој омогућиле аутономност и аутокефалност (Pirenne, 1946: 116-126).

Развојем мануфактуре, развила су се и нова тржишта за различите производе. Феудални посед је сада на њима могао да продаје вишкове непотребних производа. То је подстакло зависне сељаке да се током времена док не раде за феудалца оријентишу на производњу за тржиште. Феудалци су такође били подстакнути да продају на тржишту и због тога су још више крчили дивљину, како би са повећањем земљишта које поседују повећали и обим производње. У овом процесу били су им неопходни сељаци који ће обрађивати нову земљу. Са циљем да привуку радну снагу феудалци су почели да дају

земљу слободним сељацима у закуп. На тај начин трговина је продрла у пољопривредне производне односе и почела да разграђује њихов феудални карактер (Pirenne, 1946: 214-217).

Продор трговачког капитала у феудалну економију променио је и начин на који се схватало богатство. Док је у класичном феудалном размишљању богатство представљало количину земље која се поседује, трговци су са собом донели ново разумевање богатства као акумулираног новца (Pirenne, 1946: 221-222). Развитком трговине и монетизацијом економије, богати трговци све су више почели да утичу на политичка дешавања у Европи кроз кредитирање најбитнијих владајућих династија (Pirenne, 1946: 222-224). Класичан облик феудализма карактерисало је одсуство сваког облика сталне администрације. За обављање административних функција сизерен је морао да се ослони на мрежу вазала у чијим рукама је била реална политичка моћ на микро нивоу. Ипак са економским оживљавањем, подстакнутим развојем трговине, европски владари дошли су до значајног новца. Акумулирана средства користили су за запошљавање балифа, образовних и стручних лица, која су им помагали у вођењу административних послова (Pirenne, 1946: 226). Довођење балифа као трајно запослених бирократа на европске дворове, створило је, према нашем мишљењу, од 13. века прве корене рационалне бирократије. Трговачка класа, како би обезбедила образовне институције на којима је могла да школује своје потомство, утицала је и на формирање првих лаичких школа у Европи (Pirenne, 1946: 231).

Према Пирену, јачање трговачке класе у Европи имало је вишеструки значај јер је она:

1. створила услове за појаву мануфактуре и најамног рада;
2. почела да уништава феудалне односе на селу;
3. створила развијен кредитни систем преко којег је посредно утицала на европску политику;
4. допринела стварању рационалне бирократије у Европи;
5. утицала на развијање лаичких образовних институција.

Пиренова детаљна анализа је на одличан начин показала како је трговина преласком из сфере размене у сферу производње почела да мења економске, политичке и културне односе у Европи. Пиренова студија указује да већ од 12. века почиње формирање капиталистичке друштвено-економске формације и да је она дугорочно

утицала на разградњу феудалних односа. Мана Пиренове теорије је у томе што је занемарила утицај самих карактеристика феудализма на настанак и развој капитализма и што је појаву капитализма уопштено везивала за трговину. Пошто је Пирен истицао да је римска цивилизација такође била трговачка, може се поставити питање зашто се капитализам није развио још раније. Можда управо због тога што је римска држава као централизован поредак заснован на робовском раду то онемогућавала, за разлику од децентрализованог феудализма.

### **3.4 МАНОВА ТЕОРИЈА О УТИЦАЈУ МРЕЖА МОЋИ НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА**

#### **Епистемолошке основе Манове теорије**

Мајкл Ман је британски социолог и професор на Калифорнијском и Оксфордском универзитету. Према њему, друштвене науке дуго су биле у епистемолошкој заблуди јер су на друштво гледале као на унитарну тоталност и емпиријску реалност. Ман сматра да друштво као једна хомогена целина не постоји и да оно што се подразумева под друштвом у суштини чине мреже моћи. Моћ се дефинише као способност за утицај на спољно окружење (Mann, 1986:2). Пошто људи имају различите функционалне потребе, постоје другачије мреже моћи. Потребу за смислом задовољава религијска мрежа моћи, потребу за биолошким опстанком економска мрежа моћи, потребу за безбедношћу војна мрежа моћи и потребу за правдом и редом политичка мрежа моћи (Mann, 1986:14) (Brenner у Hall & Shroeder, 2005).

Моћ се у мрежи моћи манифестује на два основна начина. Пре свега као колективна моћ која подразумева способност одређене групе да деловањем у мрежи моћи задовољи своје потребе. Моћ се такође манифестује и као дистрибутивна моћ. Пошто свака мрежа моћи подразумева поделу рада, у мрежи моћи јављају се одређене хијерархијске позиције чијим заузимањем могу да се контролишу процеси у оквиру ње. Они појединци који заузму хијерархијске положаје добијају способност контроле и експлоатације осталих појединаца у оквиру мреже моћи. Пошто је за подређене чланове неопходно да буду део мреже моћи како би задовољили своје основне потребе, они су приморани да остану у оквиру ње и да буду послушни у односима са доминантним појединцима. Како би сачували своје доминантне положаје, владајући чланови мреже

кроз доношење норми и закона институционализују односе у мрежи и легитимизују дистрибутивну моћ. (Mann, 1986:7).

Осим као колективна и дистрибутивна, моћ у оквиру друштвених мрежа може да се манифестује и као екстензивна и интензивна моћ. Екстензивна моћ је широко распрострањена, али је њена друштвена ефикасност слаба. Са друге стране, интензивна моћ је просторно концентрисана али је њен утицај изражен (Mann, 1986:7-8). Најбољи пример интензивне моћи је организациона структура затвора, а екстензивне моћи утицај одређене идеологије или религије. Моћ такође може да буде ауторитативна што значи да се манифестује кроз команду или дифузна што значи да се манифестује кроз сличности у навикама и обичајима (Mann, 1986:8) (Brenner у Hall & Shroeder, 2005). На емпиријском нивоу постоји више врста моћи које су настале из три основне дихотомије типова моћи (колективна/дистрибутивна, екстензивна/интензивна, ауторитарна/дифузна).

Иако су различите мреже моћи међусобно одвојене, њихова институционализација доводи до већег или мањег међусобног преклапања њихових појединачних вођстава. Ипак, посебне мреже моћи никада до краја не губе своју аутономност. Једна од основних особина мрежа моћи јесте да појединци у оквиру њих увек теже да унапреде своје организационе квалитете. То може да доведе до процеса који Ман назива „међупросторно појављивање“ у којем новине доводе до појаве нових мрежа, које због своје ефикасности, временом почињу да замењују старе (Mann, 1986:14-16). Четири основне мреже моћи се могу да се манифестују на емпиријском нивоу као много мањих мрежа моћи које се простиру на регионалним, националним и наднационалним просторима.

### **Утицај мрежа моћи на настанак „европског чуда“**

Ман истиче да је у већини предмодерних друштава постојала јака интеграција економске и политичке мреже. У тим друштвима претерана употреба екстензивне моћи оличене у централизованим државама довела је до сједињености економске и политичке мреже моћи (Mann, 1986:377). Тек у Европи, око 800. године, створили су се услови за потпуно одвајање политичке и економске мреже моћи (Mann, 1986:376). То одвајање подразумевало је појаву децентрализоване феудалне државе која је на себе преузела само политичке функције и више није залазила у сферу економије. На раздвајање економске и политичке мреже моћи пресудно је утицала појава хришћанства у оквиру религијске мреже моћи (Brenner у Hall & Shroeder, 2005) и то на следеће начине:

1. хришћанство је понудило трансцендентне вредности које су пацификовале односе на европском континенту;
2. хришћанске трансцендентне вредности осигурале су послушност подређених чланове мрежа моћи;
3. хришћанство је утицало на стварање европског идентитета који је омогућио ближу економску сарадњу појединаца из различитих култура и тиме ојачало економску мрежу моћи;
4. хришћанство је створило осећај иманентног морала код припадника феудалне елите што је повећало њихову кохезивност и утицало на стварање децентрализоване феудалне државе која није монополизувала сву политичку моћ (Mann, 1986:376-377;397).

Раздвајање политичке и економске мреже моћи и независност економске мреже моћи која је произашла из овог раздвајања створили су основе за значајан привредни раст у оквиру европског феудализма. Индивидуална и децентрализована организација производње у пољопривреди и занатству утицала је на развијање институције приватне својине и на конкуренцију између производних јединица (Mann, 1986:399;412;413). То је довело до повећања продуктивности феудалне економије. Иако је Кина у већини технологија била испред Европе, у Европи се око 1000. године нове ере појавила продуктивнија пољопривредна производња (Mann, 1986:378). Усмереност појединачних феудалаца и сељака на повећање продуктивности индивидуалних феудалних поседа довело је до настанка косог дубоког плуга, напретка система нађубривања, гајења све боље вучне стоке и развоја вунарства. Повећана продуктивност феудалне економије је условила развој градова, трговачке класе, трговинских рута и мануфактуре. Тај урбани развој је опет позитивно утицао на даљи раст пољопривредне производње. (Mann, 1986:402-406) (Brenner у Hall & Shroeder, 2005).

Промена у економској мрежи моћи је утицала и на значајне новине у политичкој мрежи моћи. Ман истиче да су од 1200. године, различите социјалне групе, нарочито трговци, тражиле да држава постане гарант њихове приватне својине (Mann, 1986:420-432). Повећана потреба трговачког капитала за безбедношћу условила је постепено централизовање европских држава и њихов развој у правцу националних држава (Mann, 1986:444-445) (Brenner у Hall & Shroeder, 2005) Иако је на ово утицала и војна мрежа моћи (све већи сукоби држава које су сличне по величини), према Ману, пресудну улогу је ипак играла економска мрежа моћи:

*Фактор који изазива овај секуларни тренд [централизовање територијалне државе и одговарајући међународни државни систем] готово увек су били фискални притисци на државу који су произашли из њених међународних војних потреба. Али основни узрок проширења државних координационих овлашћења више је лежало у проширењу класних односа на ширем географском терену преласком из шире „феудалне“ на капиталистичку економију (Mann, 1986:512).*

Дакле, према Ману, повећање продуктивности у феудалној пољопривреди довело је до настанка капитализма у урбаним центрима који је потом пресудно условио почетак процеса формирања националних држава. Ман је истицао да процес у коме је настало „европско чудо“ није био еволутивни, већ случајни процес у којем је међусобна интеракција различитих мрежа моћи довела до појаве капитализма. Сама феудална економска мрежа моћи је била састављена од мањих економских мрежи моћи. Индивидуалност, конкурентност и слобода од политичких притисака ових малих мрежа економске моћи били су главни покретачи развоја капиталистичких односа. Како напомиње сам Ман, феудална економија још пре првог миленијума била је сачињена од:

*мноштва делимично аутономних, конкурентних, локалних економских мрежа - сељачких заједница, господских властелинстава, градова, трговачких савеза и цеховских занатлија које је конкуренција сврстала у тај јединствени, универзални дифузни скуп односа приватне својине који знамо као капитализам (Mann, 1986:510).*

Према нама, Манова теорија на добар начин објашњава како је децентрализованост феудализма утицала на настанак капитализма. Ипак ми се не слажемо са његовим ставом према којем је хришћанство основни узрочник децентрализованости феудалног поретка. Децентрализованост у феудализму настала је због немогућности владара, након пропасти Римског царства услед различитих геополитичких, војних и економских фактора, да створе централизовану патримонијалну државу.

### 3.5 СХВАТАЊЕ КАПИТАЛИЗМА У ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМУ

Историјски институционализам је правац у друштвеним наукама који наглашава како друштвене институције не настају захваљујући законима историјске нужности већ случајно кроз међусобну интеракцију различитих друштвених структура и друштвених деловања. Сложена међусобна интеракција различитих друштвених појава доводи до стварања критичних историјских тачака у којима се појављују нове форме економије, државе, културе итд. У најзначајније припаднике историјског институционализма спадају аутори попут Теде Скочпол (Theda Skocpol), Чарсла Тилија (Charles Tilly), Барингтона Мура, Карла Полањиа (Karl Polanyi) итд. Према неким изворима и еклектички марксисти попут Перија Андерсона се могу сврстати у историјски институционализам.

У овом поглављу ми ћемо обрадити историјске институционалисте који су се бавили питањем настанака капитализма или који су дотакли тему капитализма на начин који је значајан за ову дисертацију. Прво ћемо приказати теорију случајног капитализма Ричарда Лахмана (Richard Lachman) . Потом ћемо се бавити Нортвом (Douglas North) и Томасовом (Robert Paul Thomas) тезом о утицају развоја институција приватне својине на капитализам. На крају поглавља приказаћемо Тилијево виђење утицаја међуодноса капитала и принуде на настанак националне државе. Иако се Тили није директно бавио настанком капитализма, уврстили смо га у поглавље јер су нека од његових запажања значајна за наш рад.

#### **Ричард Лахман о капитализму који је настао случајним деловањем елите**

Ричард Лахман је амерички историјски социолог. У својој утицајној књизи *Капиталисти упркос самим себи*. Лахман износи тезу да је капитализам настао као ненамеравана последица сукоба енглеских елита током 16. и 17. века. У Енглеској, 16. век је карактерисао сукоб круне, цркве и крупног племства. Како би дошао до средстава за финансирање ратова и успоставио потпуну контролу над црквом, Хенри VIII је покренуо реформацију у којој је национализовао сву црквену земљу. То је у Енглеској било могуће, јер је црквена аутономија још у ранијем периоду била претежно зависна од круне, за разлику од Француске у којој је бискупе контролисало крупно племство (Lachmann, 2000:101-102). Национализовано црквено земљиште, Елизабета I поклањала је племству и на тај начин оснаживала његову подршку. Ипак, у елитном рату позиција,

круна је осим шаргарепе, користила и штап. Више племство било је приморавано да укине независне племићке војске и сруши утврђења (Lachmann, 2000:107).

Када је сва црквена земља подељена, круна је почела да припадницима вишег и нижег племства даје право на наследно обављање елитиних административних послова. Високом племству давале су позиције на двору како би се одвојили од својих провинцијалних територијалних упоришта. То је довело до слабљења положаја и губљења независности високог племства (Lachmann, 2000:107-9). Круна је у својој тежњи да ограничи утицај високог племства у унутрашњости земље, локалне административне положаје давала припадницима нижег племства. Временом су се и на најбитнијим административним положајима везаним за прикупљање пореза и судске послове у већини општина нашли припадници нижег племства (Lachmann, 2000:110-112).

Ојачано ниско племство, користећи свој локални положај моћи, почело је да одузима ситни сељачки посед и протерује сељаке са земље. Пошто су према Лахману друштвени актери увек рационални у остварењу својих интереса (Lachmann, 2000: 8), ниже племство је дошло до закључка да је на новоприсвојеној земљи најрационалније да употреби најамни рад сељака беземљаша (Lachmann, 2000: 199;230). На тај начин у аграрном сектору створио се нови капиталистички фундаментални класни однос између ситног племства као нових капиталиста и сељака беземљаша као најамне радне снаге (Lachmann, 2000: 199). Покушаји круне, током владавине Стјуарта да уништи моћ ситног племства завршила су се неуспехом и ситно племство је само потврдило свој доминантан политички и економски положај током две енглеске револуције (из 1640. и 1689. године) (Lachmann, 2000: 199).

Према Лахману, енглеске револуције нису биле толико пресудни догађаји јер нису радикално промениле нове друштвене односе у земљи већ их само потврдиле. Хенријева реформација је, са друге стране, историјски процес који је довео до неочекиваног настанка капитализма и због тога Лахман истиче њену важност (Lachmann, 2000: 232). Способност енглеске круне да ослаби моћ крупног племства и цркве у Енглеској је створило хоризонтални апсолутизам - апсолутизам у којем се држава, како би контролисала крупно племство и цркву, одрекла моћи у унутрашњости земље и препустила је нижем племству. Са друге стране у Француској се развио вертикални апсолутизам у којем је држава насупрот крупног племства и цркве постављала државне службенике, што је довело до борбе за различите административне

и војне позиције, у којој ниједна група није однела одлучујућу превагу (Lachmann, 2000: 99-100).

Ми сматрамо да Лахман, иако на добар начин објашњава односе између различитих група и еру апсолутизма, не даје адекватно објашњење настанка капитализма. Уколико је главни покретач капитализма борба између елита, капитализам би требало да се појави много раније и да настане у много већем броју појединачних друштава, пошто је борба између елита карактеристика сваког класног друштва. Такође, остаје нејасно како је ситно племство могло напрасно да се окрене производњи за тржиште, уколико већ није постојало одређено развијено тржиште. Пошто се развијено европско тржиште развило већ током 13. века, пре се може рећи да је промена у карактеру енглеске пољопривредне производње била последица већ постојећег капитализма. Због свега наведеног, сматрамо да је енглеска аграрна трансформација показатељ даљег развитка капитализма, а не његовог настанка.

### **Норт и Томас о утицају приватне својине на настанак капитализма**

Даглас Норт и Роберт Пол Томас били су амерички економисти. Они су у делу *Успон западног света: Нова економска историја* покушали да на занимљив и иновативан начин објасне настанак економског развоја<sup>25</sup> Европе. Своју анализу почињу са претпоставком да су се људи и у предкапиталистичким друштвима понашали као рационални актери, то јест да су увек тежили да увећају своју добит, а смање трошкове. Ипак без обзира на ову унутрашњу „капиталистичку“ природу људи, капитализам се није појавио јер је социјални трошак рационалног деловања превазилазио приватну добит (North & Thomas, 1973: 2-3). Иако је на приватном нивоу било економски нерационално понашати се на одређени начин, такво понашање се репродуковало јер је било социјално рационално. На пример, иако је за шпанског земљопоседника било индивидуално рационално да увећава продуктивност свог поседа, он то није радио, јер је краљ сточарима омогућавао да своју стоку слободно напасају на племићким поседима. Дакле, услед ширих околности, унапређење продуктивности било је социјално нерационално. Тек када се развила приватна својина, могла је да се разреши противуречност између социјалне и приватне рационалности и омогући економски

---

<sup>25</sup> Иако они у свом делу говоре о томе шта је довело до „економског развоја“ Европе, суштински мисле на развој капитализма, због чега ћемо ми у наставку разматрања њихове теорије реч „економски развој“ заменити појмом „капитализам“.

развој. Ипак она се није дуго времена развила јер је друштвени трошак њеног формирања био већи од приватне користи (North & Thomas, 1973: 3-5).

Можемо да закључимо да је према Норту и Томасу приватна својина била главни узрочник настанака капитализма. Заснивајући своју анализу на неомалтузијанској теорији, Норт и Томас истичу да је феудализам у фази између 10. и 13. века имао значајан привредни раст који је утицао на развој трговине и градова. Развој трговине са собом је подразумевао и тржишну размену која је слабила феудализам. Ипак, највећи удар феудализму задао је пад становништва у 14. веку условљен стагнацијом феудалних производних капацитета и епидемијом куге. Демографски пад је утицао на значајно смањење ефикасности феудалне ренте и разградњу институције кметства што је значајно ослабило положај феудалаца. Утицај феудалаца је опао и услед промена у војној технологији. Док у току раног средњег века тешка коњица састављена од племића није имала такмаца на бојном пољу, позни средњи век све више карактерише развој квалитетне пешадије која је постала ефикаснија од коњице. Круна је тежила да концентрише власништво над овим новим оружаним формацијама. Ипак пошто је и она свој иметак заснивала на феудалној ренти, потенцијална средства за плаћање војске су јој се смањила. Због тога је она стимулисала право на приватну својину и развијање тржишта како би до прихода дошла на нов начин - опорезивањем тржишних размена. Тај процес се одвијао између 1500. и 1700. године и стога Норт и Томас закључују да је то време када се појавио капитализам (North & Thomas, 1973: 11-18).

Пошто се овакав развој догађаја прво одвио у Енглеској, у њој се прво развио капитализам (North & Thomas, 1973: 155-156). Шпанија која се и даље заснивала на прикупљању прореза преко феудалне ренте, каснила је са развојем капитализма (North & Thomas, 1973: 130). У Француској је било могуће продавати и куповати земљу и већина радника је била правно слободна. Ипак, пошто се држава финансирала преко унутрашњих царина није се створило компактно тржиште, већ је економија била раздељена на много засебних регионалних тржишта. Такође, уместо општег пореза, држава се финансирала продајом права на монополистичко пословање. Све то утицало да се у Француској права својине не развију у потпуности и да се капитализам само делимично успостави (North & Thomas, 1973: 127).

Норт и Томпсон су на софистициран начин објаснили развој и стагнацију феудализма. Са доста интелектуалне оштрине приказали су и како је апсолутистичка држава допринела усложњавању капитализма. Ипак, сматрамо да њихов став према

којем је капитализам настао декретом државе неисправан. Приватна својина појавила се у развијеном облику још током развоја трговачке класе између 10. и 13. века. Феудални закон био је парцијалан и није све сталеже третирао на исти начин. То је значило да иако кмет није имао право на приватну својину, трговац у оквиру аутономног града свакако јесте. Такође, круна се од 16. века одлучила за опорезивање тржишта јер је оно већ увелико постојало у међународним разменама. Још током 13. века фландријска индустрија вунених тканина је читаве делове Европе повезала у сложену поделу рада. Ограђивање земље у Енглеској и пољопривредна производња вуне за тржиште, који су такође отпочели већ у 13. веку, условљени су постојећом европском капиталистичком поделом рада, а не интерним факторима попут деловања државе или виших класа. Њихово деловање могло је само да поспеши капиталистички развој али не и да буде његов основну узрок.

### **Чарлс Тили о капиталу и принуди**

Чарлс Тили био је амерички социолог и један од највећих историјских социолога 20. века. У свом утицајном делу *Принуда, капитал и европске државе 990-1990* Тили је покушао да објасни како је међусобна интеракција принуде и капитала допринела развоју европских националних држава.

Тили истиче да су капиталисти постојали и пре капитализма. Капиталисте дефинише као људе који су се специјализовали за акумулацију, куповину и продају капитала, и који кроз експлоатацију извлаче вишкове из производње и трговине тамо где је то могуће. Акумулација и концентрација капитала коју подстичу ови „предкапиталистички капиталисти“ доводи до стварања урбаних зона и градова. Тамо где је присутна само акумулација капитала, без његове концентracије, у одређеној зони формираће се више малих градова. Тамо где је уз акумулацију капитала присутна и његова концентрација, настаће велики урбани центри. Градови су око себе производили регионалне економије. Увек је око града била распоређена зона пољопривреде и трговине која је у сталној интеракцији са њим. Када акумулацију капитала прати и концентracија капитала, тада се ствара хијерархија градова у којој доминантан урбани центар контролише мање градове (Tilly, 1990: 17-18).

Принуда исто као и капитал може да се акумулира и концентрише. Она представља стварну или потенцијалну примену радње која може да угрози живот и својину појединаца и група. Као што капитал произлази из експлоатације, принуда се заснива на доминацији. Такође, као што капитал користи средства за рад, принуда

користи средства за принуду, чији најчешћи облик је војска. Када акумулација и концентрација средстава за принуду досегне одређени ниво, неминовно се долази до стварања државе која има монопол над средствима за принуду, првенство у обављању одређених функција и јасно дефинисану територију (Tilly, 1990: 19).

Државе се дакле могу дефинисати као друштвене организације које су посвећене централизацији и акумулацији средстава за принуду. Како би могле да одржавају војни апарат државе на различите начине долазе до средстава финансирања. Начин на који финансирају своју војску одређују и карактер саме државе. Први облик држава представљају царства која присвајају данак. Она као централизоване државе средствима принуде узимају данак од подређене популације и на тај начин финансирају војску. У њима не постоји значајна акумулација средстава принуде, то јест нема много средстава ратовања, али су она потпуно централизована. Други облик држава представљају урбане конфедерације у којима има доста акумулираних средстава принуде, али она су једнако распоређена међу грађанима, односно њихова концентрација је мала (Tilly, 1990: 21-22).

Националне државе које су настале у Европи најефикаснији су облик држава јер је код њих и концентрација и акумулација средстава за принуду на завидном нивоу. Већина европских елита није имала намеру да направи овакве државе, међутим су оне настале као последица њиховог деловања. Такође, саставни делови националних држава попут судова, сталне администрације и буџета такође су се формирали случајним деловањем елита. Међусобни утицај држава у оквиру међународног система држава имао је пресудан утицај на формирање основних карактеристика националних држава. Класни односи унутар настајућих националних држава такође су одредили њихов карактер (Tilly, 1990: 25-26).

Према Тилију, као последица различитих историјских развоја настала су три облика модерних држава. Први је представљао принудно-интензивни тип државе. У њима је елита акумулирала и концентрисала средства за принудно опорезивање становништва, правећи притом огромне административне апарате задужене за екстракцију пореза. Типичан пример такве државе, према Тилију, је Русија. Други облик држава заснивао се на капитално-интензивном начину прикупљања средстава за принуду. У њима је владајућа елита кроз савезништво са капиталистима долазила до довољно средстава за финансирање најчешће плаћеничких војски и није развила огромне апарате екстракције. Као типичне примере оваквих држава Тили истиче Венецију, Ђенову и Дубровник (Tilly, 1990: 30).

Трећи облик држава представљале су капитализовано-принудне државе (чист облик националних држава) коју су своје војне потребе финансирале како из опорезивања становништва, тако и из инкорпорирања класе капиталиста у државне структуре. Такав облик држава био је најефикаснији у прикупљању средстава за војску, због чега је и постао модел према којем су се успоставиле будуће националне државе широм света. Типични представници таквих држава су Уједињено Краљевство и Француска у доба апсолутизма (Tilly, 1990: 30-31).

Тили напомиње да државе попут Русије нису могле да постану капитализовано-принудне јер у њима није постојала довољно развијена класа капиталиста, због чега су морале да се ослоне само на жестоко опорезивање становништва. Поставља се питање да ли се у принудно-интензивним државама и империјама које присвајају данак због њихове централизованости уопште могао развити капитализам. Тилијев опис ова два типа држава доста подсећа на Веберово схватање патримонијализма и Волерстиново схватање светских империја. Можда је управо политичка и економска централизованост спречила појаву капиталиста због чега такве државе нису успеле да примене француски и британски модел принудно-капитализоване државе.

### **3.6 АНТОНИЋЕВО ВИЂЕЊЕ ПРЕДКАПИТАЛИСТИЧКИХ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА И ОБЈАШЊЕЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА**

Слободан Антонић једини је српски социолог који је изнео властиту класификацију предкапиталистичких друштвено-економских формација и дао аутентично објашњење настанка капитализма у делу *Изазови историјске социологије*. Иако је Антонић био под јаким утицај марксистичких концепата у овом делу, његови шири друштвено-политички назори не могу се окарактерисати као марксистички и он је у том делу ефективно усвајао концепте из немарксистичких теорија, због чега смо његову теорију ставили у поглавље о немарксистичким теоријама. Начин на који је написано дело *Изазова историјске социологије* можда нам даје за право да га сврстамо у постмарксистичку теорију (исто као што смо окарактерисали теорију на којој се заснива ова дисертација).

Основни параметри на којима се заснивала Антонићева класификација предкапиталистичких друштвено-економских формација јесу карактер производних

односа, тип земљишне својине и облик присвајања вишка производа. Према овим параметрима, Антонић је утврдио пет идеалних типова предкапиталистичких формација:

Табела 7 - Антонићева класификација друштвено-економских формација

Друштвено-економска формација	Субјекти производних односа	Тип земљишне својине	Облик присвајања вишка
Античка	Господар-роб	Приватна	Непосредно
Феудална	Феудалац-кмет	Приватна	Рента
Трибутарна	Држава-сеоска општина-сељак	Државна	Порез
Колонатска	Држава + велепоседник-колон	Приватна	Порез + рента
Слободно сељачки	Држава-сељак	Приватна	Порез

Извор: Слободан Антонић, 1995, *Изазови историјске социологије*, Београд:

Институт за политичке студије

Антонић наводи да су друштвено-економске формације настале под утицајем различитих географских, климатских и политичких околности. Античка формација увек се конституисала у умереним географским условима са редовним падавинама. Осим тога, за њу су биле карактеристичне пољопривредна производња заснована на интензивном раду (производња маслина и вина) и лакоћа обављања трговине због близине топлог и пловног мора. Такође, античка формација развијала се у мирном и стабилном залеђу у којем нису постојали народи који би насиљем могли да је потчине (Антонић, 1995:241). Карактер интензивне пољопривредне производње условио је настанак приватног земљишног поседа на којем је услед одлика култура које су се на њему гајиле најефикасније било да се користи робовски рад (Антонић, 1995:176-177). Сви наведени фактори утицали су на значајан развој тржишне економије у оквиру античке формације (Антонић, 1995:173). Антонић поставља питање зашто се у античкој формацији тржишна економија није трансформисала у капитализам. Према Антонићу, Римско царство, као најразвијенији облик античке формације, било је светска империја

у којој се конституисала посебна привреда-свет заснована на сложеној подели рада и живој трговини између централних, полу-периферних и периферних подручја (Антонић, 1995:180;182). Ипак, позна античка привреда-свет никада није успела да се развије у посебну светску привреду због два разлога:

1. привредна ентропија:

а) развијањем привреде у полу-периферијским подручјима довело је до њихове конкурентности централним, нарушавајући баланс на којем се заснивала империјална подела рада;

б) све већа појава латифундија чинила је периферијска и полу-периферијска подручја привредно самодовољним и независним од центра (Антонић, 1995:181);

в) античко тржиште било је ограничено због искључиве оријентације на задовољавање потреба виших класа из централних зона; пауперизација плебејаца још више је утицала на смањење ефективне тражње античких тржишта (Антонић, 1995:186).

2. бирократизација царства - све већа бирократизација царства довела је до значајнијег опорезивања привреде што се негативно одразило на економску активност (Антонић, 1995:181-183).

Распад античке формације је на западу довео до пропасти царства док је систем на истоку еволуирао. У раној фази Византије настаје колонатска формација у којој земљопоседнички слој има приватно власништво над земљом. Он експлоатацијом вишка производа од зависних сељака не задовољава само своје потребе, већ и прикупља порезе за централизовану државну бирократију. У колонатској формацији, фундаментални класни однос, дакле, чине са једне стране зависно сељаштво а са друге класа земљопоседника и централизована бирократија (Антонић, 1995:258). Током 6. и 7. века колонатски систем се разграђује услед друштвене кризе која је имала спољне узроке (ратови са Персијом, словенско освајање и насељавање Балкана, арапско освајање Блиског истока итд.). Разградња колонатског система приморало је државу да војне и економске потребе задовољи у директном односу са сељаштвом. То је довело до нове слободно-сељачке формације у којој са једне стране фундаменталног класног односа имамо слободно сељаштво, а са друге стране царску бирократију, која присваја вишак производа од сељаштва преко пореза (Антонић, 1995:262-265).

Насупрот античкој формацији и дериватима који су настали из ње, по својим карактеристикама стоји трибутарна формација. Она настаје у континенталним подручјима са великим рекама које карактеришу нередовне падавине и нецивилизовано залеђе из којег долази до повремених налета освајачких народа. Пошто је у оваквим условима неопходна бирократска управа како би се кроз регулацију река омогућила пољопривредна производња, настаје централизована држава која у себе интегрише све политичке, административне, војне и економске функције (Антонић, 1995:241). Антонићева трибутарна формација је по својим карактеристикама слична Веберовом патримонијализму и Марксовом азијатском начину производње. Њу карактерише фундаментални класни однос у којем централизована држава, која је власник целокупне земље, преко пореза присваја вишак производа од неиздиференциране сеоске заједнице.

Настанак феудалне формације Антонић покушава да објасни прихватањем више хипотеза о њеној генези. Прво, распад Римског царства и узастопне варварске најезде довео је до одумирања трговине, што је условило окретање натуралној производњи на аутархичном феудалном поседу. Друго, разградња царске управе довела је до политичке дезинтеграције која је довела до децентрализације у којој је феудални посед постао главна политичко-административна јединица. Треће, промена у техници ратовања и општа небезбедност у којој се настајао феудализам условили су да феудални посед постане основна јединица војне организације која је једино способна да ефикасно опскрби ратничку класу неопходним средствима за принуду (Антонић, 1995:129-133).

Феудализам је дуго времена био мање продуктиван од античке формације и у потпуности окренут натуралној производњи. Антонић, прихватајући Веберову аргументацију, одбацује могућност да је феудализам самостално могао да изроди капитализам (Антонић, 1995:229-232). Као и Пирен, Андерсон и Свизи, Антонић истиче да је феудализам посредно омогућио „екстерни“ развој капитализма, јер због своје децентрализоване природе није био у стању да заустави комерцијализацију привреде. Заступајући „екстерну“ теорију Антонић врло ефективно побија основну аргументацију интерних теоретичара аграрног капитализма. Као три основна аргумента на којима су се заснивале теорије Доба, Бренера и Хилтона Антонић наводи:

1. *трговина и градови се морају узимати као интерни (а не само као екстерни) елементи система, јер су основни актери феудализма- племство и црква- подстицали развој трговине и оснивање градова руковођени непосредном фискалном добити коју су остваривали са повећањем промета;*

2. *нема јасне корелације између развоја тржишне привреде и разарања феудалних односа: одговор племства на развој трговине у источној Европи 17. и 18. века управо се састојао од јачања кметства и подложничких односа;*
3. *не постоји структурна принуда која би племство суочено са тржиштем присиљавала да повећа продуктивност на земљишним поседима новом организацијом рада или увођењем капиталистичких односа а не даљим „притискањем“ сељака и повећањем њихових обавеза (Антонић, 1995:141).*

Антонић три основна аргумента теоретичара аграрног капитализма побија дајући три утемељена контрааргумента:

1. *Аргумент да се градови и трговина морају узети као интерни елементи система јер су актери феудализма (племство и црква) подстицали развој и оснивање градова због непосредне фискалне добити услед повећања промета- представља класични пример пројектованих властитих вредносних ставова у друге идеолошке система. Став да се економској добити подвргавају све друштвене вредности, јесте самоочевидан у грађанском друштву, али може бити сасвим туђ у другим идеолошким системима: рецимо развој такозване мале привреде тј. економије личне иницијативе и приватног власништва, несумњиво је локалној бирократији у социјалистичким земљама отварао изгледе на значајну фискалну добит и са тог становишта се могло очекивати да је локална бирократија широко подстицала њен развој; међутим свако ко је био те среће да живи у социјалистичким друштвима одлично се сећа да је управо локална бирократија била најжилавији противник мале привреде- баш због тога што је целокупна идеолошка суперструктура била заснована на постулатима сасвим супротним приватном власништву и личној иницијативи. Исто тако ... кључни друштвени постулати феудализма имали су антитржишни и антиграђански карактер, а целовита идеолошка надградња оличена у владајућој доктрини била је ригидно антитржишна. У том смислу чак и у случајевима када властелиново драговољно давање повластица грађанима није био резултат да се једноставно озакони постојеће стање, можемо рећи да је ова појава од 13. века па надаље пре била симптом распадања феудалне структуре и слабљења феудалне идеологије него показатељ „интерног карактера“ градских енклава (Антонић, 1995:144-145).*
2. *Аргумент према коме нема јасне корелације између тржишне привреде и разарања феудалних односа такође тешко може одговорати историјској*

*стварности: тржиште и новац морају логично не само временски да претходе замени кулука новчаним давањима (одн. прелажењу за натуралне на новчану ренту) већ је хронологија ширења трговинске мреже апсолутно кореспондентна распаду феудалних односа: већ од 11. века новчана рента и земљишни закуп потискују радну обавезу дуж трговачке кичме средњовековне Европе- од Италије преко француских, немачких и низоземских земаља у сливу Рајне и Сене до Енглеске- да би је у 15. столећу скоро потпуно заменили (Антонић, 1995:145).*

3. *Коначно, ни аргумент по коме нема структуралне принуде на властелина да уместо поштаравања експлоатације подложника усвоји нову организацију производње и повећа продуктивност, не може се, као што је Свизи показао, сматрати кореспондентним историјској стварности. Пример енглеских властелинстава у 13. веку јасно показује како су управо тржишно оријентисани поседи реорганизацијом производних односа (постепеним ослобађањем подложништва повећали продуктивност, приступајући након тога даљој измени производне структуре итд (Антонић, 1995:146).*

Антонић закључује да се у феудализму у процепима између територијалних и хијерархијских чинилаца система, стварају језгра новог привредног устројства језгра тржишне привреде и грађанског живота- градови. Првенствено заснивајући своје постојање најпре на полупаразитској функцији посредника међу околним привредним системима градови временом јачају, осамостаљују се и међусобно повезују, те ће почети привредни продор и разарање околног феудалног типа, замењујући и реконструирајући део по део те структуре, што коначно доводи до ферментирајућих процеса у целини система и покретања његове структуралне измене (Антонић, 1995:147).

Антонић је дао софистицирану класификацију предкапиталистичких формација и утемељено објашњење појаве капитализма. Да су којим случајем *Изазови историјске социологије* преведени на неке од светских језика, сматрамо да би постали једно од обавезних дела за сваког из шире интернационалне интелектуалне заједнице ко би желео да се боље упозна са темама везаним за настанак капитализма. Ми се готово у потпуности слажемо са његовим објашњењем како је настао капитализам у оквиру феудализма. Ипак између нашег и Антонићевог становишта постоје одређене мање разлике које је битно напоменути:

1. За разлику од Антонића, ми сматрамо да је феудализам у својој узлазној фази постао продуктивнији од античке формације и да је та продуктивност феудализма главни узрок стварање вишкова производа и оживљавање тржишних размена и монетизације економије.
2. Према нашем мишљењу, не треба правити оштру поделу између феудализма са једне стране и екстерне трговине са друге стране. За разлику од ситно-сељачке формације у којој је функција трговања омогућена сваком појединачном сељаку или трибутарне формације у којој не постоји изражена потреба за трговином, у феудализму је услед значајнијег искључивања феудалаца и зависног сељаштва из трговине постојала потреба за стварањем посебне класе чија ће основна функција бити циркулација и редистрибуција вишка производа. Иако су феудалци гледали на трговину као на нешто „нечасно“ они су донекле и стимулисали развој трговачке класе како би били у стању да пласирају вишкове производа. Монополизација трговине од стране посебне феудалне трговачке класе је тој класи омогућила несметану акумулацију новца. Потом је децентрализованост феудализма допустила несметан продор тог акумулираног новца у феудално залеђе и политичко осамостаљивање трговачке класе. Дакле, према нама, иако је трговина у феудализму по свом карактеру била феудална и имала битну улогу у репродукцији система, она је уједно са продором акумулираног новца у производне односе почела да разграђује феудализам - феудална трговина је истовремено била и „интерна“ и „екстерна“ сила у оквиру феудалне економије.

### **3.7 ОСТАЛЕ НЕМАРКСИСТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ КАПИТАЛИЗМА**

*Настанак капитализма према класичној економској школи* - У класичној економској школи настанак капитализма објашњава се усложњавањем поделе рада. Адам Смит (Adam Smith) сматра да је капитализам настао као последица развијања и ширења тржишта, чије усложњавање је проистекло из све комплексније поделе рада (Holton, 1985:34-35). Сличног става је и Херберт Спенсер према коме се људска цивилизација путем усложњавања поделе рада креће од неиздиференциране хомогености ка издиференцираној хетерогености. Смитово инсистирање на важности тржишта за настанак капитализма искористили су марксистички теоретичари „аграрног капитализма“ да би оптужили за смитијанску јерес оне марксисте који су истицали да је

развој трговачке класе пресудан за настанак капитализма. На настанак капитализма пресудно утиче општи карактер предкапиталистичке друштвено-економске формације (производни односи, политичка и правна структура) због чега сматрамо да настанак капитализма не може да се објасни пуким усложњавањем поделе рада и појавом тржишта. Као што је Бродел показао, тржишта су била присутна од настанка цивилизације, па нису довела до настанка капитализма-

*Неомалтузијанско виђење пропасту феудализма* - Неомалтузијанско виђење било је заступљено код значајног дела европских социјалних историчара<sup>26</sup>. Иако се оно може појавити у различитим варијантама, његови основни постулати су следећи. Пошто су се у феудализму споро развијала средства за производњу, једини начин на који је обим производње могао да се прошири било је његово квантитативно ширење уз употребу технологије која се квалитативно не побољшава (или веома споро побољшава). Када су феудалци хтели да прошире производњу, крчили су дивљину како би од ње направили нове њиве и пашњаке. Повећање броја обрадивих површина повећао је и раст сељачке популације. Раст аграрне производње и становништва поспешило је развој трговине и настанак урбаних центара. У периоду квантитативног раста производње, феудални намети били су мали. У једном тренутку процес раста је заустављен јер није било више довољно нове земље на коју би производња могла да се прошири. Због тога је након периода раста популације, од 10. до 13. века, уследио период пада популације, од 14. до 16. века, који је био осим исцрпљивања феудалне производње подстакнут епидемијом куге. Пад популације условио је укидање кметства, побољшање класног положаја сељака и пад дохотка феудалне класе. Феудалци, како би дошли до нових прихода, окренули су се ограђивању земље и експропријацији сељачке земље и све више окретали су се производњи за тржиште. Сељаци су се већински трансформисали у најамну пољопривредну радну снагу, мада се део такође посветио производњи за тржиште на сопственој или закупљеној земљи. Укидање кметства омогућило је слободу кретања сељацима због чега је значајан број њих отишао у градове (Sanderson, 1994: 35-36).

Иако неомалтузијански социјални историчари нису дефинитивно тврдили да је разградња феудализма аутоматски довела до настанка капитализма, њихова истраживања искористили су теоретичари „аграрног капитализма“ како би потврдили своју теорију да је капитализам настао на селу услед класне борбе. Роберт Бренер их је,

---

<sup>26</sup> Постан, Лаудрим, Боас итд. (Aston & Philpin, 2002).

без обзира што се позивао на њихове податке, оптужио за малтузијански догматизам. То је довело до „Бренер дебате“ у којој су Постман, Боас и Лодри инсистирали да је на пропаст феудализма утицало исцрпљивање феудалне производње, док је Бренер инсистирао на класним сукобима као основном узроку (Aston & Philpin, 2002).

Ми сматрамо да су неомалтузијански историчари адекватно описали цикличну природу феудализма као предкапиталистичке економије. Ипак, производна криза феудализма не може да буде основни узрок настанка капитализма. И остала предкапиталистичка друштва пролазила су кроз цикличне фазе раста и пада производње/становништва, али у њима се није развио капитализам. Према нашем мишљењу, у феудализму се током његовог успона (10-13. век) већ развио ембрион капитализма. Криза феудализма (14-16. век) погодовала је даљем развоју капитализма, али није била његов узрок. Да се у феудализму није развио капитализам, он би након периода кризе понове ушао у процес нове рефеудализације или патримонијализације. У огромној већини предкапиталистичких друштава, постојање потпуно независних сељака који самостално производе за своје потребе није могла да траје дугорочно, јер би их кад-тад одређена група са акумулираним средствима за принуду свела на статус подређености. Промене у енглеској аграрној производњи током 16. века стога могу да буду само последица капитализма насталог из европске трговачке класе, а не и његов узрок.

*Мекфларенова теза о утицају англо-саксонског духа на настанак капитализма*— Алан Макфарлејн (Alan Macfarlane) је био енглески историчар. Према њему англо-саксонски дух индивидуализма главни је узрочник настанка капитализма. У англо-саксонској култури био је присутан германски систем апсолутне приватне својине. То је према Мекфларену утицало на појаву индивидуализма и капитализма у Енглеској, још у 13. веку. Са друге стране, доминација римског закона у континенталној Европи је, ојачавајући институцију примогенитуре, одржала феудалне односе и спречила развој капитализма (Holton, 1985:43). Ми смо става да се настанак капитализма не може објаснити постојањем појединачних правних институција или специфичног духа, због чега сматрамо да је Мекфларенова теза о настанку капитализма нетачна.

*Ростовљева анализа технолошког напретка* - Америчког економисту Волта Витмана Ростова (Walt Withman Rostow) није занимало шта је довело до преласка из феудализма у капитализам, већ који фактор је узроковао настанак савременог технолошког друштва. Како би одговорио на питање, он је покушао да докаже или

оповргне неколико хипотеза. Прва хипотеза, према којој је велика понуда јефтиног рада спречила технолошки напредак у традиционалним друштвима, није тачна, јер не постоје никакви емпиријски докази који би осветлили везу између понуде радне снаге и напретка технологије. Друга хипотеза, према којој се технологија није развила у традиционалним друштвима јер није било довољно капитала, према Ростову такође је нетачна, јер је у већини традиционалних друштава акумулација капитала била на завидном нивоу. Трговина такође није могла да буде извор деветнаестовековног технолошког бума, јер иако се њен обим повећао током средњег и новог века, она је само донекле повећала просечан стандард у предмодерним друштвима и не може да се повеже са наглим технолошким скоком везаним за индустријску револуцију. Према Ростову, једино што може да доведе до развитка технологије јесте креативна употреба много руку и мозга - то би се савременијим речником могло означити као хумани капитал. Ростов закључује да је једино Велика Британија имала довољно хуманог капитала да покрене индустријску револуцију и преобрази сва друштва света у савремена технолошка друштва (Holton, 1985:47-49).

Сматрамо да се модерна технологија развила управо због капиталистичких производних односа који подразумевају константно унапређење средстава за производњу како би се смањили трошкови производње. Генеа парне машине не може да се разуме уколико се не размотре карактеристике мануфактура које су и довеле до њеног настанка. Интересантан је податак да је прву парну машину 1712. развио енглески ситни капиталиста и гвожђар, Томас Њукомен (Thomas Newcomen) (Џејмс Вот је унапређену верзију парне машине патентирао 1775. године). Током свог пословања са корнволским власницима рудника калаја, уочио је да су мануелне пумпе које су користили за извлачење воде из рудника неефикасне. То га је навело да изуми прву модерну парну машину (BBC, 2014). Разумљиво је да се парна машина појавила у Великој Британији која је у то доба била централна земља светског капитализма и предњачила у технолошкој развијености.

Према нашем мишљењу, виђења попут Мекфарлејновог и Ростовљевог у којима се културна изузетност одређеног народа виде као главни узрочник капитализма нису адекватна јер произилазе из редукционистичког разумевања настанка и развоја друштвено-економских формација. Штавише, сматрамо да су таква објашњења последица арогантног размишљања карактеристичног за интелектуалце централних земаља. Уколико је германска или британска култура толико изузетна, поставља се

питање зашто није довела до појаве капитализма у дугом времену када су Англи, Саси, Франци и остали Германи „чамии“ по северноевропским шумама.

#### 4 ТЕОРИЈСКО-КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР

У овом поглављу изложићемо, прво, идеју нове класификације друштвено-економских формација. Потом ћемо описати најчешће историјске манифестације друштвено-економских формација. Након дефинисања капитализма и услова неопходних за настанак капитализма позабавићемо се питањем на који начин су патримонијализам и феудализам утицали на неразвитак или развитак капитализма. Пошто је основна претпоставка овог рада да су европски и јапански феудализам позитивно утицали на настанак феудализма, а кинески царски патримонијализам негативно, покушаћемо да створимо основну теоријску структуру која би могла да поткрепи ту тезу. На крају поглавља изложићемо димензије и индикаторе и метод истраживања.

Теоријски оквир заснован је на критичком преиспитивању различитих теорија које смо изложили у претходним поглављима. Наше виђење преласка из феудализма у капитализам у значајној мери обликовано је утицајима аутора попут Маркса, Свизија, Лењина, Кауцког, Андерсона, Милиоса, Хаторија, Волерстина, Бродела, Вебера, Антонића, Пирена, Тилија, Мана итд. Стога сматрамо да наша теорија није у потпуности нови правац размишљања, већ да проистиче из елемената који су изграђени у теоријским размишљањима ранијих великана друштвене мисли. Од Маркса ћемо преузети концепте друштвено-економских формација<sup>27</sup> и капитализма и критички их обрадити. Од Свизија, Лењина, Антонића, Милиоса, Мана и Пирена преузећемо став да је трговина претежно допринела развитку капитализма. Веберова подела традиционалних друштва на патримонијализам и феудализам представљаће једну од битнијих основа наше класификације предкапиталистичких друштвено-економских формација. Волерстинова и Броделова идеја о просторној организацији капитализма и о могућности да се профит оствари и у сфери размене, а не само производње такође ће битно утицати на наше дефинисање основних теоријских појмова. Током дефинисања феудализма преузећемо и Андерсонов закључак о парцијализацији суверенитета у феудализму. Одређене концепте узећемо и од Чарлса Тилија.

Због претежног утицаја марксистичких аутора, нарочито, на формирање нашег теоријско-концептуалног оквира, нашу теорију одредићемо као постмарксизам односно

---

<sup>27</sup> На нашу класификацију предкапиталистичких друштвено-економских формација битно је утицао и Антонић.

немарксистички марксизам. Синтагмом немарксистички марксизам желимо да укажемо, да иако смо под јаким утицајем тог мисаоног правца, себе не можемо да назовемо марксистима, јер одбацујемо марксистички поглед на човека, религију, нацију и будућност друштва, то јест јер се уопштено идеолошки не слажемо са битним постулатима марксизма. Коришћењем појма еклектички желимо да покажемо да смо у нашем приступу, осим марксизма, били инспирисани и другим значајним немарксистичким школама мишљења и да се нећемо стидети да одређене корисне концепте позајмимо од њих.

#### **4.1 ПРЕДКАПИТАЛИСТИЧКЕ ДРУШТВЕНО ЕКОНОМСКЕ ФОРМАЦИЈЕ**

За разлику од класичне марксистичке дефиниције, друштвено-економску формацију дефинисаћемо као тоталитет свих друштвених односа - производних, правних, политичких односа - који на битан начин доприносе њеној репродукцији. Сматрамо да производни односи у највећој мери одређују карактер одређене формације, а да потом следе правно-политички.

Производне односе схватамо као фундаментални класни однос између главне експлоататорске и главне експлоатисане друштвене групе. Саставни делови производних односа су власништво, контрола и употреба средстава за производњу. Правни односи могу се разумети као нормативна манифестација производних односа. Политички односи могу се разумети као друштвени односи који проистичу из производних односа, а заснивају се на поседовању или непоседовању средстава за принуду и средстава за администрирање. Правно-политички односи иако проистичу из производних односа могу да имају повратни утицај на њих.

Религија, филозофија и идеологија јесу донекле условљене производним односима, али су у значајној мери и аутономне. Док је основна функција производно-правно-политичка базе друштвено-економске формације да створи услове за биолошку и економску репродукцију, основни циљ религијско-филозофско-идеолошке матрице давање је смисла људском деловању. Са једне стране та производња смисла може да се искористи за идеолошко оправдавање производно-правно-политичких односа на којима се заснива нека формација, са друге стране религијско-филозофско-идеолошке матрица има и један општији циљ - да одговори на универзалне егзистенцијалне проблеме са којима се суочава сваки човек. Због те карактеристике, не слажемо се са Марксовим

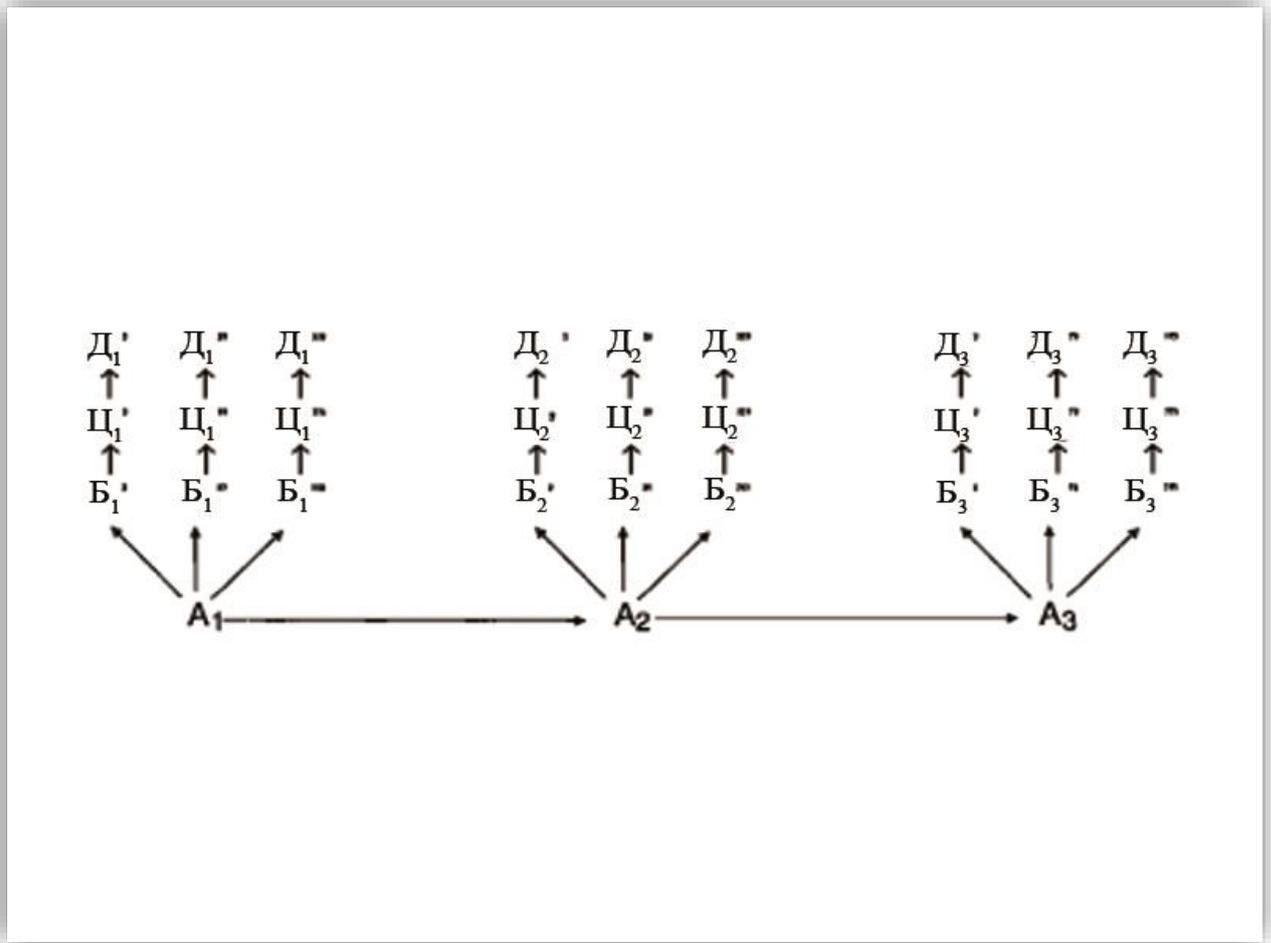
редукционистичким ставом да су идеје само фетишизовани одраз производних односа (Маркс, 1974:80-81).

Утицај религијско-филозофско-идеолошке матрице био је јак само у оним друштвима где је она имала битну правну функцију услед непостојања развијеног правног система. У Индији религија је правно нормирала положај и односе међу основним кастама. То је одговарало слабом облику хибридног поретка јер је кастинска организација подразумевала да се опорезују појединачне касте као колективна тела, а не појединци (Weber, 1958: 78-82;123-133). У исламским хибридним формацијама неједнак правни статус других монотеистичких припадника књиге (каура или димија) омогућавао је држави њихово веће опорезивање (Stillman, 1979:28), док су институција цихада и право да се убијају припадници немонотеистичких религија омогућавали нормирање ширења државног поретка кроз рат.<sup>28</sup>

Производне снаге схватамо као латентну структуру која омогућава одређеним формацијама да се појаве као емпиријска стварност. Уколико друштвено-економску формацију прикажемо као дрво, производне снаге су дубоко корење из којег то дрво извире. Ипак, сматрамо да на истом нивоу производних снага услед других фактора могу да се развију различите друштвено-економске формације, те да производне снаге не представљају наддетерминанту карактера одређене формације. Након открића пољопривреде, производне снаге су се до појаве парне машине развијале споро и нису могле да буду једини узрочник емпиријске шареноликости предкапиталистичких друштвено-економских формација.

---

<sup>28</sup> Неприхватање немонотеистичких религија према шеријату био је „casus belli“ за туркијско освајање северозападне Индије током 12. века и 13. века и искорењивање будизма и хиндуизма са ширег подручја данашњег Авганистана и Пакистана (Wink, 1990).



Слика 12 - Антонићева „поправка“ марксистичког схватања друштвене промене- из производних снага исте развијености (A123) могу настати другачије друштвено-економске формације (БЦД123), Извор: Извор: Слободан Антонић, 1995, Изазови историјске социологије, Београд: Институт за политичке студије

### Предлог основа за нову класификацију предкапиталистичких друштвено-економских

Сада ћемо да предложимо основе за нови класификацијски оквир према којем могу да се разврстају различите предкапиталистичке формације који се заснива на четири дихотомије:

1. **Производња за потребе/производња за тржиште** - прва дихотомија према којој предкапиталистичке друштвено-економске формације могу међусобно да се разликују одговара на питање да ли је доминантан облик производње у оквиру одређене друштвено-економске формације производња за потребе или производња за тржиште.

2. **Експлоатација робовске радне снаге/експлоатација зависног или слободног сељаштва** - друга дихотомија нам указује на то који је облик предкапиталистичке подређене класе у одређеној формацији доминантан - робови или зависни/слободни сељаци.
- а) У друштвима која се заснивају на експлоатацији робовске радне снаге, због лоших услова живота, биолошка репродукција робова је ниска. То условљава таква друштва да се ратом екстензивно шире, како би задовољила потребу за радном снагом.
- б) У друштвима која се заснивају на експлоатацији рада зависних или слободних сељака, репродукција становништва је стабилна јер је нижој класи омогућена стабилна институција породице. Та друштва шире се интензивно преко крчења дивљине, проширивања производних капацитета и раста популације. Када раст популације премаши продуктивност, долази се до друштвене кризе која условљава пад популације и враћање на старије нивое продуктивности. Природни циклуси раста и пада популације/производње и спор напредак производних снага могу да створе погрешан утисак да су ова друштва у сталној цикличној хомеостази.
3. **Централизованост/децентрализованост** - ова дихотомија указује на то да ли у одређеној предкапиталистичкој формацији постоји централизовани државни апарат који преко бирократије експлоатише рад подређене класе или се та експлоатација врши преко мрежно повезане више класе у којој сваки поједини члан има економску и административну независност. У централизованим формацијама војна функција такође је везана за државни апарат, док је у децентрализованим формацијама војна функција слабо концентрисана и њу обављају сви припадници више класе. Централизована формација даје јаке државне структуре, док децентрализована даје слабе.
4. **Доминантна/минорна** - када истовремено постоје две друштвено-економске формације, једна од њих се налази на доминантној, а друга на мањинској позицији. Њихови односи се могу заснивати на међусобној допуни и сарадњи, неутралном суживоту или на сукобу.

## **Идеално-типска класификација емпијских манифестација предкапиталистичких друштвено-економских формација**

У историји су се појављивали различити облици друштвено-економских формација, које могу да се класификују у осам идеално-типских врста. Иако се никада у емпијској стварности нису појављивали у потпуности чисти облици ових осам друштвено-економских формација, већина емпијских формација се по својим карактеристикама значајно приближавала једној од чистих врста формација. Сада ћемо приказати пет доминантних и три минорна идеално-типска облика предкапиталистичких формација.

### *Доминантне:*

*Децентрализовано робовласништво* - ову друштвено-економску формацију карактерише експлоатација робовског рада зарад производње за потребе. Децентрализованост подразумева да је власништво робова дисперзовано и да је карактеристика како виших тако и нижих грађанских класа. Више класе само су власнишвом повезане са робовима и не теже контроли и употреби средстава за производњу. Ниже класе користе робове као испомоћ на пољопривредним газдинствима и укључене су у процес контроле и употребе средстава за производњу. Пошто је основни начин ширења робовласничке друштвено-економске формације насиље, више класе које имају монопол над средствима за принуду покушаће да изврше апропријацију целокупне робовске радне снаге. Та тенденција виших класа, децентрализовано робовласништво нужно води до прерастања у централизовано робовласништво. Историјско друштво које се највише приближило идеалном типу децентрализованог робовласништва јесте Атина, у њеним раним фазама развоја (Anderson, 1974a).

*Централизовано робовласништво* - Централизовано робовласништво такође се заснива на производњи за потребе. У њему одређена друштвена група поседује највећи број робовске радне снаге. У зависности на који начин се организује то поседовање робова организује, централизовано робовласништво може да има два типа. У првом, класа грађана као колективно ратничко тело заједнички поседује робове. Средства за принуду једнако су расподељена међу грађанима и њихову дистрибуцију и употребу надзире држава. Историјско друштво које је најближе таквом типу централизованог робовласништва јесте Спарта (Anderson, 1974a). У другом типу, међу грађанима направила се класна диференцијација која је довела до тога да више класе (патрицији) поседују највећи број робова, док се ниже класе (плебејци) пауперизују и своде на статус

градске сиротиње. Виша класа користи рад робова на централизованим земљишним поседима (латифундијама), док административне функције обавља у урбаним центрима. Историјско друштво које је најближе другом типу централизованог робовласништва јесте позно Римско царство (Anderson, 1974a). И у првом и у другом типу централизованог власништва, виша класа је одвојена од процеса употреба и контроле средстава за производњу. Једини облик контроле средстава за производњу у који се виша класа упушта је посредна контрола робова употребом апарата силе, права и администрације. Пошто робовласнички систем може да се шири једино ратом, када се те опција исцрпи, он упада у кризу која произилази из неадекватне биолошке репродукције робовске радне снаге. Централизовано робовласништво римског типа са собом носи и патримонијалне карактеристике државе.

*Патримонијализам* - у овој друштвено-економској формацији експлоатише се рад зависних или слободних сељака зарад производње за потребе употребом државе у којој су централизована средства за администрацију и за принуду. Основне карактеристике ове формације су:

1. постојање сталне државне бирократије и професионалне државне војске;
2. задовољавање потреба бирократије и војске из државно контролисаних силоса и радионица и гарантовањем ненаследних права (пребенди);
3. државна концентрација административних, правних и војних функција;
4. битна улога институције врховног владара (цара, шаха, султана итд.);
5. права и обавезе поданика везују се за колективно тело којима припада - за преступ једног припадника, кажњава се целокупна колективна група;

У оквиру патримонијалне формације постоје два основна подтипа:

1. Трибутарни патримонијализам - у њему је доминантан фундаментални класни однос између централизоване царске бирократије и неиздиференцираног села:
  - а) Земља је у номиналном власништву владара, док њом на терену располаже и управља неиздиференцирана сеоска заједница;
  - б) Порез се прикупља од колективних тела поданика попут клана, племена, касте, класе итд;
  - в) Не постоји развијени облик институције приватне земљишне својине;

2. Ситно-сељачки патримонијализам - у њему је доминантан класни однос између централизоване царске бирократије и слободног сељаштва:
  - а) Земља је у ситном власништву слободних сељака;
  - б) Порез може да се прикупља од појединачних сеоских домаћинстава или од административних јединица састављених од више сеоских домаћинстава;
  - в) Услед доминације ситног сељачког поседа у пољопривреди делимично је развијен концепт приватне својине.

Историјска друштва која су се по својим карактеристика највише приближила патримонијализму јесу стари Египат и Кина (Вебер, 1976а). Египат је, према нама, био пример трибутарног патримонијализма док је друштво које се највише приближило ситно-сељачком патримонијализму царска Кина.

**Феудализам** - у овој друштвено-економској формацији експлоатише се рад зависних сељака зарад производње за потребе употребом присиле децентрализоване више племићке класе. Основне карактеристике феудализма су:

1. основна економска производна јединица је аутархични наследни феудални посед на којем је присвајање вишка било право племића који га поседује (економска независност појединачних припадника више класе);
2. владар делегира овлашћења припадницима племићке више класе како би могао ефективно да влада територијом - политичка и административна независност појединачних племића на територији коју контролишу;
3. однос између владара и припадника више класе регулише се кроз правне уговоре - уговорни карактер односа у вишој класи ствара основе за сложени систем правних односа и развитак институције приватне својине;
4. дисперзија средстава за принуду међу припадницима више класе - виша класа представља елитну војну статусну групу;
5. стварање комплексне сизеренско-вазалске мреже у којој је владар државе само први међу једнакима - владар државе има право да врши директну политичку-правну функцију и присваја вишак само на сопственом поседу;
6. парцијализација и преклапање суверенита и компликовани правни односи утичу на децентрализованост, нестабилност и слабост државних структура;

7. уколико је нека неплемићка друштвена група довољно јака, она може да избори посебан правни положај уговором са сувереном.

Историјски примери друштава која су се највише приближила феудалном идеалном типу су Европа између 9. и 15. века (Anderson, 1974a) и Јапан између 12. и 19. века (Hane, 1991).

**Хибридна друштвено-економска формација** - Хибридна друштвено-економска формација представља систем у којем су присутне и патримонијалне и феудалне карактеристике. У емпиријским случајевима, такав систем обично настаје када одређени делови патримонијалног државног апарата изборе економску и политичку независност у односу на патримонијалног господара - та независност огледа се у добијању права на потпуно или делимично наслеђивање земље или административне функције. Без обзира на појаву квази-феудалних особина, у овој друштвеној формацији су, уколико се не дође до дезинтеграције државног центра, и даље доминантни патримонијални елементи. Ипак, постојање квази-феудалних елемената спречава да се патримонијализам у потпуности отелотвори, али такође патримонијални елементи спречавају развој пуног феудализма. Историјски примери друштва који су најближи овом идеалном типу јесу колонатски систем у раној Византији (Антонић, 1995) и различита муслиманска друштва од којих нарочито треба истаћи позно Османско царство (Howard, 2017).

#### **Мањинске:**

**Ситна натурална производња** - у овој друштвено-економској формацији, појединачни пољопривредни произвођач самостално производи како би задовољио сопствене потребе. Ситна натурална производња била је присутна у свим доминантним формацијама. Робови и зависни или слободни сељаци одређени део радног времена увек су посвећивали производњи за властите потребе. Такође, и у робовласништву и у феудализму, увек је постојао мањински слој сељаштва који је независно производио на властитом поседу. Та друштвено-економска формација ретко је кад постојала самостално, јер су групе са акумулираним и концентрисаним средствима за принуду коришћењем насиља лако подређивале сељаштво. У одређеним специјалним историјским ситуацијама, уговори сељака са државом или вишом класом омогућавали су дуготрајније постојање ове друштвено-економске формације. Српски сељаци су од аустријског цара у замену за учествовање у ратовима које је водила Хабзбуршка монархија добили право на ситни сељачки посед и то право одржавали су неколико векова (Кулаузов, 2008). Такође, у кинеском и византијском ситно-сељачком

патримонијализму ситна натурална производња била је веома изражена. Слободни сељаци ниси директно били сужњи цара, већ су посредно подређени преко обавезе плаћања пореза и служења војске (Антонић, 1995; Deng, 1999).

**Ситна робна производња** - ова друштвено-економска формација заснива се на производњи зарад продаје на тржишту, како би се дошло до средстава која могу да задовоље индивидуалне потрошачке потребе (P-H-P). Она је била присутна у свим облицима предкапиталистичких формација и у њој су главни актери били како припадници виших класа (продаја вишкова производа) тако и припадници нижих класа (продаја добара која су произведена када се не ради за вишу класу). Та друштвено-економска формација може да буде основ за развијање економије размене из које се потенцијално може развити и капитализам, нарочито у растућим фазама популационо/производног циклуса децентрализоване формације, када се производи више непотребних вишкова производа који се пласирају на тржиште.

**Робна производња усмерена ка добити** - ова друштвено-економска формација заснива се на производњи зарад продаје на тржишту, како би се акумулирао новац (H-P-H\*). Она је била присутна у већини емпиријских предкапиталистичких друштвених формација. Представља најпосебнији облик предкапиталистичке формације јер се једина заснива на производњи чији је основни циљ акумулација новца. Постоји више начина на које је новац могао да се акумулира у овој друштвено-економској формацији:

1. трговина и транспорт робе на великим дистанцама;
2. шпекулације и зеленашење;
3. производња за тржиште експлоатацијом робовског рада;
4. производња за тржиште експлоатацијом рада зависних сељака;
5. производња за тржиште привременом експлоатацијом најамног рада - у овом случају експлоатација је спорадична и не доводи до капитализма, јер се не ствара дугорочни фундаментални однос између најамног рада и капитала и дуготрајно стабилно тржиште на којем би могла да се континуирано пласира роба.

Робна производња оријентисана ка добити може да постоји само у оним доминантним друштвено-економским формацијама у којима је економија била монетизована до нивоа који би омогућио акумулацију новца. У робној производњи оријентисаној ка добити створио се битан елемент неопходан за постојање капитализма - акумулирани новац који се могао искористити у функцији капитала.

## **Фактори који су могли да утичу на настанак и особености појединачних доминантних друштвено-економских формација**

Сада ћемо се позабавити факторима који имају потенцијал да утичу на настанак и основне особине друштвено-економских формација.

*Производне снаге* - Друштвено-економске формације, као класне формације, нису могле да се развију док друштва нису била у стању да произведу вишак производа који би виша класа могла да присвоји. Технолошко откриће пољопривреде стога је један од основних фактора који је довео до емпиријске појаве различитих друштвено-економских формација. Промене у технологији ратовања такође су могле да допринесу настанку одређених специфичних друштвених формација.

Рат у феудализму заснивао се на употреби коњице, за разлику од робовласништва и патримонијализма где је пешадија била доминантна. Феудална тешка коњица није могла да се развије без открића стремена или узенгија (White, 1966). Пошто је коњица као основно средство за принуду била скупа, може се закључити да је то донекле довело до децентрализације војне функције у оквиру више феудалне класе, јер држава није била у стању да самостално финансира њено одржавање. Узенгије или стремена стога су били један од фактора који је могуће допринео настанку феудализма у Европи. Са друге стране, тај технолошки фактор не може се гледати као пресудан јер се феудализам развио у Јапану без његовог утицаја.

*Географија* - Ранији аутори већ су уочили да може да постоји потенцијална узрочна веза између географије и врсте доминантне друштвено-економске формације (Антонић, 1995; Вебер, 1976а). Патримонијализам је имао већу шансу да се појави на оним географским просторима где је централизована држава била једина институција која је могла да створи инфраструктурне и организационе услове неопходне за несметано одвијање пољопривредне производње. У Месопотамији, царској Кини и старом Египту држава је имала пресудни значај за изградњу иригационих система наводњавања и одржавање плодности река и без њене интервенције била би немогућа значајнија продуктивност у пољопривреди, што донекле објашњава зашто се у овим друштвима развио патримонијализам. Са друге стране, европска географија омогућила је постојање независног феудалног поседа који је могао самостално да производи и без помоћи државе. Исто тако робовласништво је често настајало на подручјима у којима је карактер пољопривредне производње омогућавао да интензиван рад робова буде економски ефикасан (Антонић, 1995).

*Евроазијска трговинска мрежа* - Трговинска мрежа која је још од другог миленијума пре нове ере почела да се формира на просторима Евроазије и Северне Африке, а свој развијен облик добила још током првог века пре нове ере. Она је један од могућих узрочника настанка појединачних друштвено-економских формација. Евроазијска трговинска мрежа омогућила је трговину између Европе, Азије и Северне Африке, а временом су у њу укључени и простори Африке. Укључивање нових афричких простора утицало је на то да се у њима друштва реорганизују и да племенско уређење замене државним (Малијски и Сонгајски султанат итд.) (Austen, 2010). Тај процес нам указује на битност трговачке мреже за ширење технолошких открића, производно-правно-политичких односа и религијских идеја које су имале утицај на формирање друштвено-економских формација тамо где раније нису постојале. Такође уколико је одређена територија заузимала битан положај у оквиру светске трговинске мреже постојала је већа шанса да се у њој појави развијена робна производња оријентисана ка добити.

*Сукоби унутар политичке, економске и војне елите* - када смо у прошлом поглављу приказивали Веберово схватање патримонијализма и феудализма напоменули смо да сукоби у оквиру владалачких структура могу да промене карактер друштвено-економске формације. Уколико се у оквиру патримонијализма припадници бирократије и војног апарата изборе за право на наследну земљу и наследне положаје, доћи ће до процеса феудализације друштва што може да доведе до стварања хибридне (делимична феудализација) или феудалне друштвено-економске формације (потпуна феудализација). Исто тако, уколико у оквиру феудализма владар успе да створи стални војни и административни апарат, доћи ће до процеса делимичне или потпуне патримонијализације друштвено-економске формације.

### **Фактори који доводе до нестанка предкапиталистичке друштвено-економске формације**

Сукоби унутар политичке, економске и војне елите не морају искључиво да буду узрок настанка друштвено-економских формација, већ могу да буду и узрок њиховог нестанка. Осим њих, предкапиталистичке друштвено-економске формације могу да се распадне када екстерно или интерно квантитативно ширење продуктивности досегне границе, што доводи до кризе основне економске репродукције. Пошто је квалитативни напредак производних снага у предкапиталистичким друштвима био спор, она су своју

продуктивност углавном ширила на квантитативне начине. То је доводило до два начина на које су улазиле у кризу и потенцијални нестанак:

1. ***Криза екстерног ширења*** - Иако су све предкапиталистичке друштвено-економске формације шириле своју продуктивност преко освајања, екстерно ширење нарочито је било карактеристично за робовске формације. На тај начин империјални Рим је долазио до ресурса који му је био најнеопходнији за друштвену репродукцију - робовске радне снаге. Када Рим више није могао да осваја нове територије и да долази до нових извора робовске радне снаге и када се број робова који је поседовао смањивао због ниског фертилитета, он је запао у кризу продуктивности. Криза продуктивности нарочито је била присутна на западу царства јер је тамо робовласничка друштвено-економска формација била најзаступљенија, док је исток био мање погођен јер су у њему доминантан облик подређеног рада били зависни сељаци. Када су германски народи почели да врше притисак на царство, западни Рим због кризе продуктивности није могао да се одбрани и пропао је, а заједно са њим је пропала и централизована робовласничка друштвено-економска формација (Anderson, 1974a).
2. ***Криза интерног ширења*** - Када одређена друштвено-економска формација повећава своју продуктивност све већим коришћењем природних ресурса може упасти у кризу на два начина:
  - а) *Криза условљена исцрпљивањем природних ресурса* - Ова криза обично води формацију у пропаст јер постаје неспособна за даљу производњу што прекида биолошку репродукцију друштва. Тај случај је нарочито изражен у оним друштвима која су у потпуности изолована, где је немогуће напустити услове настале исцрпљивањем ресурса. Неки од познатих примера нестанка друштвених формација због исцрпљивања ресурса јесу случај патримонијалне власти на Ускршњим острвима и нестанак викиншке ситне натуралне производње на Гренланду (Reacock, 2008).
  - б) *Криза условљена растом популације* - Када се црпљењем природних ресурса дође до нивоа раста популације која јако тешко може да се биолошки репродукује на постојећем нивоу производних снага и природних ресурса, предкапиталистичка друштвено-економска формација упада у кризу. Такве кризе биле су карактеристичне за многе предкапиталистичке формације и по правилу доводиле су до повећања друштвених сукоба. Криза се разрешавала на два начина

- или се кроз постепени пад популације смањио притисак на постојеће производне снаге и природне ресурсе или се кроз реконфигурацију друштвено-економске формације стварала нова формација. Први пример разрешавања интерне кризе може се пронаћи у царској Кини (Deng, 1999). Када год би популација превазилазила производне капацитете, патримонијални кинески поредак је упадао у кризу која је некад попримала и облике привремене квази-феудализације. Ипак са смањењем становништва долазило се до поновног успостављања стабилности патримонијалног поретка. Други пример разрешавања кризе можемо такође наћи у Кини када је популациона криза током 18. и 19. века била један од главних узрока распада патримонијализма и отпочињана процеса феудализације и децентрализације у којој су све већу улогу имали провинционални господари рата (Moore, 1973).

Предкапиталистичке формације могле су да упадну у кризу и нестану и услед катастрофичних догађаја попут ратних освајања, природних катастрофа и епидемија. Другоразредни утицај на стварање кризе у оквиру формација имала је класна борба између фундаменталних класа (робови/робовласници; зависни сељаци/патримонијална држава или феудалци) јер су ниже класе у предкапиталистичким друштвима карактерисали стагнантност и традиционалистичко размишљање због чега оне нису могле да буду носиоци нових производних односа. Фундаментални класни сукоб био је најизраженији када је формација била у екстерној или интерној кризи репродукције и био је њена последица, а не узрок. Уколико би ниже класе успеле да се изборе за већу присутност ситне натуралне и робне производње, та присутност би често врло брзо била умањена деловањем реорганизованих старих или нових виших класа које су поседовале средства за принуду.

## 4.2 ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ РАНОГ КАПИТАЛИЗМА

Капитализам се у најширем смислу може дефинисати као друштвено-економска формација у којој је бесконачна акумулација капитала основни циљ. Ипак, осим те основне карактеристике, он је у својој раној фази развоја имао још неколико карактеристика, од које су већина присутне и у савременом капитализму:

1. фундаментални класни однос на коме се заснивала капиталистичка формација био је однос између најамног рада и капитала; фундаментални класни однос омогућавао је две битне ствари:
  - а) употреба најамног рада створила је услове за континуирану производњу технолошки најсофистициранијих производа;
  - б) значајан удео најамне радне снаге омогућио да се створи стално тржиште добара неопходних за репродукцију најамног рада;
2. ненајамна и полунајамна радна снага употребљавала се у производњи технолошки мање захтевних производа;
3. подела рада између ненајамне и најамне радне снаге просторно се манифестовала кроз постојање географског центра, полу-периферије и периферије. Просторна организација капитализма у различитим ситуацијама могла је да се манифестује и на малој и на великој територији. Када је капитализам у себе интегрисао значајне делове планете, тада је постао светска капиталистичка привреда;
4. на њему су емпиријска тржишта углавном била монополистички и олигополистички организована;
5. основ профита у сфери производње заснивао се на експлоатацији вишка вредности свих облика радне снаге, док се у сфери размене заснивао на неједнакој размени између централних и нецентралних регија;
6. због циља сваког појединачног капиталисте да смањи трошкове производње, нарочито трошкове рада, и оствари монополистичку производњу технолошки најсофистициранијих производа била је присутна стална тежња ка унапређењу средстава за производњу. Та карактеристика капитализма довела је до наглог технолошког напретка који је створио основе за савремено технолошко друштво.

Пошто је капитализам пре свега друштвено-економска формација, ми сматрамо да се он емпиријски јавља када се успоставе основни услови његове економске

репродукције. Развијање моћи у политичко-правним односима и стварање комплексније религијско-филозофско-идеолошке матрице одликују развијенију фазу капитализма. Такође стварање светске капиталистичке привреде може се повезати са његовом вишом фазом, јер основних шест карактеристика капитализма може да се развије и у просторно ограниченијој економији.

Према нашем мишљењу постоје четири фазе у развоју капитализма:

1. *Капитализам као самостална минорна друштвено-економска формација* која је у стању да се економски репродукује у оквиру доминантне формације - у том облику капитализма подела рада врши се на ограниченом регионалном простору и постоји рудиментарни развитак капиталистичких правно-политичких односа и религијско-филозофско-идеолошке матрице. У такву форму капитализма би могао да се сврста рудиментарни јапански капитализам о којем је писао Хатори (Hoston, 1990).
2. *Капитализам у којем се виша класа организује као владајућа политичка група на одређеној територији.* У таквом облику капитализма појављује се по први пут капиталистичка централна држава најчешће у облику града-државе што доводи до значајнијег развоја правно-политичких односа и религијско-филозофско-идеолошке матрице. Централни град-држава ефикасније интегрише полу-периферна и периферна подручја у просторну поделу рада и капиталистичка привреда шири се на значајнији географски простор. Такав облик капитализма у одређеним ситуацијама може да уђе у отворени сукоб са доминантном формацијом. У такву форму капитализам би могао да се сврста венецијански капитализам о којем је писао Милиос (Milios, 2018).
3. *Капитализам као светска капиталистичка привреда.* Када се у капитализам интегришу значајне планетарне географске целине долази до настанка светске капиталистичке привреде. У оквиру ње јасно је дефинисана подела између централних, полу-периферних и периферних подручја и она се дугорочно репродукује. Такође, правно-политички односи и религијско-филозофско-идеолошка матрица доживљавају пун развој. Могућа је интеграција некапиталистичке друштвено-економских формација заснованих на раду робова и зависних сељака у периферним и полу-периферним подручјима. Развој светске капиталистичке привреде детаљно је описао Волерстин (Wallerstain, 1986), и ми

ћемо у дисертацији прихватити његово виђење светске капиталистичке привреде и нећемо се детаљнији бавити њеним описом и анализом.

4. *Савремена глобализована светска капиталистичка привреда* - у овој фази се налази капитализам данашњице. Карактерише га интеграција свих делова планете у светску привреду, готово потпуна пролетаризација рада, доминација финансијског капитала, стварање наднационалних политичких организација итд. Ми се у овом раду нећемо бавити његовом анализом.

У оквиру све четири фазе капитализма постојала је могућност промене позиције центра. Различити фактори попут гео-политичких промена, технолошке стагнације центра и наглог технолошког напретка на полу-периферији могу да утичу на то да се централне регије спусте на полу-периферијске положаје и одређене полу-периферијске регије постану нови центар.

Капитализам је током развоја имао тенденцију да развија облике производње које може да извршава само најамни рад и да ширећи најамни рад ствара и нову тржишну потражњу. То је утицало да се у њему временом пролетаризује већина рада. Процес пролетаризације рада довео је до другачије просторне поделе рада у савременом капитализму у односу на рани капитализам. Приказ те промене може се видети у следећој табели:

Табела 8 - Облици рада у раном и савременом капитализму

	Рани капитализам	Савремени капитализам
Центар	Најамни рад	Високо-квалификовани најамни рад
Полу-периферија	Полу-најамни, најамни и ненајамни рад	Средње-квалификовани најамни рад
Периферија	Ненајамни рад	Ниско-квалификовани најамни рад

Капиталистичкој светској привреди, како би била могућа просторна подела рада, био је неопходан међународни систем у којем је постојало мноштво политичких субјеката. Ипак, у земљама центра били су сконцентрисани такав вид средстава за администрање и принуду који им је омогућавао да утичу на политичке и економске процесе у полу-периферним и периферним земљама. Током прве фазе развитка,

капитализам није могао да утиче на карактер међународног поретка. Друга фаза капитализма карактерише концентрацију средстава за администрирање и принуду у руке капиталистичке класе која влада одређеном државом, али се и даље не развија посебан међународни систем.

Правни односи светске капиталистичке привреде заснивали су се на концепцији неotuђивости приватне својине. Њих је пратило и нормирање искључивања из политичког живота нижих класа које нису остваривале имовински цензус и принудно држање огромних маса периферије и полу-периферије у стању политичке инертности. У раном капитализму правни односи својине проистицали су из правних традиција доминантне формације у којој је он настао. Друга фаза била је пресудна за развитак како неotuђивости приватне својине тако и искључење нижих класа из политичког одлучивања.

Идеолошка средства оправдавања система у светској капиталистичкој привреди развила су се значајније него у ранијим предкапиталистичким формацијама и имала су јачи утицај на стање свести у полу-периферним и периферним земљама. Иако се идеологија центра манифестовала у различитим формама (протестантски и католички прозелитизам, либерално просветитељство, социјал-дарвинистички расизам итд.) основни став који им је био заједнички је тај да се нецентралне земље нису развиле зато што нису прихватиле централне моделе понашања услед културне, религијске и расне заосталости. У првој фази капитализма, идеологија се заснивала на стварању осећаја посебности капиталистичке класе у односу на доминантну предкапиталистичку формацију и на стварању осећаја гађења према њеним основним економским карактеристикама - производњи за потребе и зависном раду. У другој фази, капиталистичка класа ствара посебну лаичку и урбану културу коју одликује уздицање појма слободе, меценство слободних интелектуалаца, интересовање за науку и езотерију итд<sup>29</sup>. У тој фази стварају се сви елементи неопходни за осећај „изузетности“ центра који је присутан у трећој фази.

У следећој табели приказаћемо начине на који се у различитим сферама репродуковала моћ развијене капиталистичке класе у фази капиталистичке светске привреде:

---

<sup>29</sup> У овом дисертацији нећемо анализирати идеолошку моћ у оквиру капитализма, већ ћемо пажњу усмерити пре свега на манифестовање његове моћи у производним односима и донекле на манифестовање његове моћи у правним и политичким односима.

Табела 9 - Облици моћи у светској капиталистичкој привреди

Моћ у производним односима	Просторно организована експлоатација свих облика рада
Моћ у правним односима	Неоугуђивост приватне својине и правно искључивање нижих класа из политичког живота
Моћ у политичким односима	Коришћење таквог вида административних и принудних средстава која омогућују геополитичку пенетрацију у нецентралне земље
Идеолошка моћ	Концепт религијске, расне, културне изузетности централних земаља

#### 4.3 НЕОПХОДНИ И ДОВОЉНИ УСЛОВИ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА

Свако научно објашњење тежи да открије неопходне и довољне услове који доводе до настанка одређене појаве. Како би боље разумели који неопходни и довољни услови морају да постоје да би настао капитализам, прво морамо да дефинишемо шта представљају појмови неопходног и довољног услова:

*A је неопходан услов појаве B, ако се B никада не дешава, а да се претходно или истовремено није појавило A.*

*A је довољан услов појаве B, ако се B увек јавља када се појави A (Милић, 1965: 240).*

*Идеално научно објашњење је оно у којем се открије услов A који је и неопходан и довољан услов појаве B, ако се B никада не појављује, а да се претходно или истовремено није појавило A и истовремено се увек јавља када се јави A (Милић, 1965: 240).*

Сада ћемо навести неопходне услове настанка капитализма:

1. Да би капитализам настао, неопходно је постојање економије која је довољно монетизиована;
2. Да би капитализам настао, неопходно је постојање акумулираног новца проистеклог из развијене робне производње оријентисане ка добити;

3. Да би капитализам настао, неопходно је постојање сложеног кредитног система проистеклог из развијене робне производње оријентисане ка добити;
4. *Да би капитализам настао неопходно је постојање децентрализованог облика предкапиталистичке друштвено-економске формације у којој је могућа акумулација новца и продор акумулираног новца у сферу производње што доводи до стварања основног фундаменталног односа између најамног рада и капитала и просторне капиталистичке поделе рада.*

Дакле, постоје четири неопходна услова настанка капитализма. За четврти услов ми сматрамо да није само неопходан већ и довољан услов настанка капитализма и стога ћемо га дефинисати као главни узрок настанка капитализма.

Одређени теоретичари погрешно су гледали на услове који су убрзавали процес развитка већ насталог капитализма као на узроке настанка капитализма. Стога је битно да наведемо који су то „лажни услови“ и да образложимо зашто они не могу да буду основни узрочници настанка капитализма, већ само фактори који су убрзали његов развитак:

1. *Криза интерног ширења* - овај облик продукционо/популационе кризе био је карактеристичан за готово сва предкапиталистичка друштва, али није га пратило ширење капитализма. Криза интерног ширења европског феудализма могао је да буде фактор убрзања настанка капитализма, али није могао да га узрокује. Без постојања капиталистичке формације, криза феудализма би са стабилизовањем бројности становништва само довела до поновне рефеудализације или патримонијализације поретка. Класна борба између феудалаца и кметова карактеристична за европски позни средњи век проистекла је из кризе интерног ширења. Иако су сељаци из ње у одређеним регијама изашли као победници, ситна робна и натурална сељачка производња, без постојања капитализма, била би дугорочно угушена од стране аристократске више класе или патримонијалне државе са концентрацијом и акумулацијом средстава за принуду. Због свега наведеног мишљења смо да су Добова, Хилтонова и Бренерова теорија настанка капитализма нетачна.
2. *Апсолутистичка монархија и сукоби између елита* - стварање апсолутистичке монархије суштински је био процес патримонијализације феудалних односа. Без капитализма, апсолутистичка монархија неминовно би довела до пуног патримонијализма. Пошто се формирање апсолутистичке монархије одвијало

кроз сукоб круне и племства, става смо да ни сукоби предкапиталистичких елита не могу да узрокују настанак капитализма. Због тога теорију Ричарда Лахмана сматрамо нетачном и не слажемо се са Андерсоновим давањем пресудног узрочног утицаја апсолутистичкој монархији на стварање капитализма.

3. *Утицај религијско-филозофско-идеолошке матрице* - производни односи у предкапиталистичким друштвима репродуковали су се првенствено преко средстава за принуду. Иако је хришћанство давало идеолошке елементе којим би могао да се оспори феудални поредак, он је и даље опстајао због потенцијалног и стварног насиља које је у стању била да спроводи виша феудална класа. Прекршај кастинских правила у Индији са собом увек је носио опасност од насилне казне. У Индији врло рано су се појавили хетеродоксни покрети који су негирали касте, попут будизма, који је у периоду између четвртог века пре нове ере и првог века нове ере замало успео да замени хиндуизам као главну религију потконтинента. Ипак, када су припадници виших ратничких класа зарад очувања својих интереса ушли у савез са ортодоксним браманским хиндуизмом и присилом га поново успоставили као доминантну религију, систем каста је опстао (Weber, 1956). Са друге стране, законима феудалног Јапана из периода Токугава шогуната заснованим на религијским традицијама конфучијанства трговци су окарактерисани као најнижа друштвена група. Ипак, пошто није примењивана адекватна присила којом би се њихово деловање оријентисано ка стицању спречило, трговци су временом постали једна од најмоћнијих група, иако су идеолошки и даље сматрани најнижом (Hane, 1991). Сви ови примери указују да религијско-филозофско-идеолошка матрица не може да буде основни узрок настанка ниједне друштвено-економске формације, укључујући и капитализам.

Одређени теоретичари у дефинисању капитализма правили су логичку грешку аналогиче. Пошто је основни мотив деловања и у капитализму и у предкапиталистичкој светској трговинској мрежи стицање новца, аутори попут Андреа Гундер Франка и донекле Џанет Абу-Лагуде, појам светске трговинске мреже поистовећивали су са појмом капитализма. Без обзира што је и у капитализму и у предкапиталистичкој светској трговинској мрежи стицање основни мотив, оно се одвија на потпуно другачије начине, због чега они не могу да се аутоматски поистовете.

#### 4.4 УТИЦАЈ РАЗЛИЧИТИХ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИХ ФОРМАЦИЈА НА НАСТАНАК ИЛИ НЕНАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА

У овом поглављу размотрићемо утицај различитих друштвено-економских формација на настанак или ненастанак капитализма.

*Робовласништво* - према нашем мишљењу капитализам није могао да настане у робовласничкој друштвено-економској формацији. Неминовна концентрација власништва над робовима у рукама виших класа и пауперизације нижих грађанских класа довела је до немогућности стварања адекватног тржишта. У позној фази Римског царства, ниже класе је углавном сачињавала градска сиротиња. Како би очувала социјални мир, виша класа је на себе преузела улогу опскрбљивања значајних делова сиромашног грађанства. Чак и када је постојала производња за добит, из ње није могао да настане капитализам јер због економске пауперизације нижег грађанства није постојало довољно велико и поуздано тржиште на које би могло дугорочно да се пласира роба и остварује профит. Такође, већински облик робне производње оријентисане ка добити био је заснован на робовском раду, што је довело до мале потражње за најамним радом нижих класа. У централизованом робовласништву држава је имала патримонијалне карактеристике што је такође спречавало развитак капитализма.

*Патримонијализам* - патримонијална друштвено-економска формација онемогућавала је појаву капитализма. Тенденција државе да има контролу над свим економским процесима и њен страх од развијања независних класа спречавао је економско и политичко осамостаљивање трговачке класе и онемогућавао је ефикасну независну акумулацију новца и пребацивање акумулираног новца из сфере трговине у сферу капиталистичке производње засноване на најамном раду. Патримонијална држава је на неколико начина спречавала развој аутономне трговачке класе:

1. онемогућавањем несметане новчане акумулације и неподстицањем развоја самосталне трговачке класе (или се трговином у ситно-сељачком патримонијализму бавило слободно сељаштво и/или држава или у трибутарном патримонијализму претежно држава);
2. државном монополизацијом лукративних видова трговине и производње;
3. спречавањем економског и политичког осамостаљивања трговачке класе:

- а) трговачки градови не настају самостално, већ их подижу и контролишу патримонијални владари;
- б) право на бављење трговином даје се припадницима патримонијалне бирократије у које владар има поверење; из трговине се законом и принудом искључују значајни делови популације или је право на бављење трговином подједнако дато свим поданицима што спречава формирање посебне класе трговаца;
- в) концентрисање средстава за принуду и администрирање од стране патримонијалне бирократске државе доводи до немогућности настанка политички аутокефалне и правно аутономне трговачке класе - трговачка класа се не формира као посебни друштвени сталеж;
- г) арбитарност патримонијалног правног система доводи до недовољног развитка приватне својине.

*Хибридна друштвено-економска формација* - у овој формацији положај трговине сличан је као у патримонијализму. Осамостаљивање делова бирократског и војног апарата и стварање квази-феудалног слоја може утицати да држава губитак прихода надомести још јачом контролом трговине.

*Феудализам* - феудална друштвено-економска формација утицала је повољно на развитак капитализма. Децентрализованост и слабост државе омогућила је економско осамостаљивање трговачке класе што је довело до процеса у којем се акумулирани новац пребацио из сфере трговине у сферу капиталистичке производње засноване на најамном раду. У европском феудализму економско осамостаљивање капиталистичке класе пратила је и њена политичка еманципација. У јапанском феудализму капиталистичка класа је остварила само економску независност. Феудални поредак је на неколико начина омогућио развој аутономне трговачке класе и консеквентно капитализма:

1. у феудализму опорезивање трговине било је спорадично и ниско;
2. феудална држава и појединачни феудалци тешко су монополизovali трговину и често су подстицали развитак самосталне трговачке класе како би омогућили несметану размену вишкова производа;
3. децентрализованост феудалног поретка омогућила је економску, а у случају европског феудализма и политичку независност трговачке класе:

- а) трговина се развија спонтано и трговачки градови настају самостално;

б) трговином се баве појединци који се не налазе у фундаменталном феудалном класном односу; временом они се формирају као посебна класа са специфичним интересима и засебним идентитетом;

в) децентрализација средства за принуду и администрирање у оквиру европског феудалног поретка доводи до немогућности да се силом спречи настанак политички аутокефалне и правно аутономне трговачке класе; у Јапану концентрисање трговаца у специјализованим трговачким градовима доводи до развитка аутентичне културе и идеологије везане за овај слој, али не и до политичког осамостаљивања;

4. децентрализованост феудалног поретка омогућава акумулираном новцу трговачког капитала да пролетаризује делове руралног и урбаног рада.

#### **4.5 УТИЦАЈ ЈАПАНСКОГ И ЕВРОПСКОГ ФЕУДАЛИЗМА И КИНЕСКОГ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА**

Феудализам се у свом најпунијем облику развио у Европи (9.-15. век) и Јапану (12.-19. век). Опште је познато да се у Европи по први пут развила капиталистичка друштвено-економска формација. Ми смо става да је првенствени узрок настанака европског капитализма децентрализовани европски феудализам. Бројни интелектуалци су приметили да се у оквиру јапанског феудализма развила значајна робна производња оријентисана ка добити. Ми сматрамо да су јапански феудални услови омогућили да се из развијене робне производње оријентисане ка добити развије рудиментарни капитализам. Док је европски капитализам прошао кроз три фазе развоја, јапански је досегао само прву фазу развоја. То је проистекло из три основна разлога:

1. европски капитализам се развијао у просторно већем облику феудализма где је парцијализација суверенитета омогућила да се у „пукотинама“ система створе значајније територијалне целине у којима су капиталисти могли да осим економске остваре и политичку моћ;
2. веће тржиште у оквиру којег се развијао европски капитализам омогућило је да центар, полу-периферија и периферија обухвате шире географске целине што је убрзало стварање светске капиталистичке привреде;
3. савез капиталиста са апсолутном државом довео је до географског ширења капитализма кроз колонизацију неевропских регија.

У Јапану капитализам прве фазе остварио се због два основна услова, мада је јапански капитализам испуњавао и остала четири услова постојања капитализма којим смо се бавили у поглављу о капитализму:

1. стварање фундаменталног класног односа између капитала и најамног рада;
2. стварања дуготрајног тржишта на који су произведена добра могла да реализују вредност, што је омогућило несметан процес акумулације капитала.

И у Европи и у Јапану капитализам је постојао заједно са феудалном формацијом. Европски капитализам је временом почео да се интегрише у феудалне процесе производње, а потом и да их у потпуности уништава када су почели да представљају кочницу његовог даљег развоја. Постојање капитализма унутар јапанског феудалног поретка омогућило је Јапану да буде једина неевропска земља која је била интегрисана у светску капиталистичку привреду проистеклу из европског капитализма и том приликом заузела је централни, а не периферијски или полу-периферијски положај. Европски капитализам се први пут јавио током 13. века у мрежи европских градова, а јапански капитализам током 17. века у Токугава шогунату. Сада ћемо шематски приказати нашу претпоставку развоја европског и капитализма:

У раду ћемо анализирати и како је патримонијализам спречио појаву капитализма у царској Кини. Царску Кину одабрали смо као јединицу анализе из два основна разлога. Првенствено јер она може да се узме као класичан пример развијеног патримонијализма. Такође, јер Кина је од свог настанка до 18. века била технолошки најразвијеније друштво и донела је највећи број технолошких открића. Ипак, у њој се није развио капитализам, према нама пре свега због развијености патримонијализма. Пример Кине нарочито је интересантан јер побија тезу ортодоксних марксиста према којој је главни узрок настанка капитализма био степен развоја производних снага. Иако је Кина имала најразвијеније производне снаге од свих предкапиталистичких друштава, карактер производно-правно-политичких односа био је пресудан да се у њој појави капитализам.

#### **4.6 ДИМЕНЗИЈЕ И ИНДИКАТОРИ**

Димензије преко којих ћемо посматрати да ли је у наведеним друштвима дошло до појаве капитализма засниваће се на три неопходна услова, једном неопходном и довољном услову за настанак капитализма и шест карактеристика капитализма.

1. Монетизација економије:
  - а) постојање развијених валута;
  - б) обављање значајног дела економских трансакција коришћењем новца;
2. Присутност акумулираног новца који би могао да се искористи у функцији капитала:
  - а) развијеност робне производње оријентисане ка добити;
  - б) постојање процеса акумулације и концентрације новца код ограниченог броја људи;
3. Развијен банкарски сектор:
  - а) постојање развијених облика кредита и акција;
4. Утицај централизованости или децентрализованости предкапиталистичке формације на продор акумулираног новца у сферу производње и на стварање фундаменталног капиталистичког класног односа;
5. Постојање основних шест карактеристика капиталистичке производње у оквиру доминантне пред-капиталистичке друштвено-економске формације:
  - а) постојање фундаменталног капиталистичког односа;
  - б) постојање стабилних тржишта која омогућавају реализацију вредности производа;
  - в) интеграције ненајамне радне снаге у капиталистичку производњу;
  - г) просторна подела рада - постојање центра, полу-периферије и периферије;
  - д) постојање монополистичких и олигополистичких тржишта;
  - ђ) остваривање профита кроз експлоатацију најамног рада и неједнаку размену;
  - е) константно унапређење средстава за производњу.

#### **4.7 МЕТОД ДИСЕРТАЦИЈЕ**

За разлику од просветитељског и класично-модернистичког става према којем се коришћењем науке може доћи до апсолутне истине, ми сматрамо да то није могуће. Са друге стране, не слажемо се ни са постмодернистичким релативистичким ставом према којем истина не постоји. Ограниченост људског спознајног апарата подразумева да је

досезање апсолутне истине немогуће, али то не значи да човек коришћењем рационалног метода не може да спозна битне делове истине. Стога се слажемо са ставом српског социолога Војина Милића да наука треба да тежи *откривању детерминистичких односа између појава, а пре свега оних односа за које се с довољно разлога може претпоставити да су узрочног карактера* (Милић 1965: 659).

Пошто је основна тежња нашег истраживања да утврдимо који је основни узрок настанка капитализма, а претпоставка да су децентрализованост европског и јапанског феудализма условила настанак капитализма, док је централизованост кинеског патримонијалног поретка спречила појаву капитализма, ми ћемо поредити основне карактеристике јапанског и европског феудализма са кинеским патримонијализмом. Због тога ће основни метод рада бити упоредни метод. Упоредни метод може да се дефинише као *настојање да се одређена друштвена појава или друштво у неком свом комплексном облику проучавају у свим својим или бар у што многобројнијим, различитим облицима, који настају услед различитих друштвено-историјских и природних услова* (Милић 1965: 657). Његове две основне функције су описивање и објашњавање (Милић, 1965: 657). Описна функција подразумева поређење различитих појава, те њихово класификовање и груписање према својствима које поседују. Са друге стране када се упоредни метод користи за објашњавање његов основни циљ је *проналажење утврђених веза које постоје ради откривања њихових општих услова и узрока, као и специфичних узрока услед којих се одређена појава јавља у својим посебним квалитативним облицима и различитим интензитетима* (Милић, 1965: 659).

Поређењем форми друштва које се значајно разликују (феудализам и патримонијализам) моћи ћемо да боље искористимо хеуристички потенцијал упоредног метода. То истиче и Војин Милић:

*Тамо где су контрасти у погледу постојања квалитета или интензитета одређене појаве највећи, поређење може највероватније открити њене опште и специфичне узроке. Поређење екстремних или антиподних ситуација се приближава схеми тражења неопходних и довољних услова* (Милић 1965: 660).

Пошто ћемо у овом раду покушати да откријемо шта узрокује капитализам, користићемо његову објашњавајућу функцију. Основни извор података биће нам секундарни подаци како квалитативног, тако и квантитативног карактера. Тамо где можемо да своје тврдње поткрепимо бројчаним показатељима трудићемо се да користимо квантитативне податке. За разлику од социјалних историчара нама циљ неће

бити да на живописан начин опишемо одређену друштвено-економску формацију у свим њеним комплексним манифестација. Наш начин проучавања назваћемо структуралном историјским упоредним методом у којем ћемо покушати да из птичије перспективе, што сажетије напишемо основне структуралне карактеристике европског и јапанског феудализма и кинеског патримонијализма и утврдимо на који начин су оне допринеле настанку или одсуству настанка капитализма. Опсежна поглавља о ранијим теоретичарима који су се бавили питањем настанка капитализма и детаљан теоријско-концептуални оквир имали су за циљ да се у првом делу дисертације размотре сва битна теоријска питања како би се она дефинитивно разрешила пре следећег дела дисертације у којем ћемо извршити емпиријску анализу коју ћемо покушати да организујемо на такав начин да излагање аргументације буде кратко, концизно и јасно. Ипак, тежићемо да концизност излагања не доведе до искључивања веома важних података којима потенцијално можемо да потврдимо или оповргнемо наше основне хипотезе.

## 5 УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ И ЈАПАНСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА

Бројни аутори истицали су да су се средњовековна европска и нововековна јапанска предкапиталистичка формација највише приближиле чистом облику феудализма. Ми смо сагласни са том тврдњом и према нашој класификацији средњовековна Европа и нововековни Јапан готово се поклапају са идеалним типом феудализма који смо изнели у концептуалном-теоријским оквиру. Од седам карактеристика у средњовековној Европи, према нашем мишљењу, постоје све, док је у нововековном Јапану постоји њих шест, а седма је делимично присутна, што може прегледније да се уочи у следећој табели:

Табела 10 - Карактеристике европског и јапанског феудализма

	средњовековна Европа	нововековни Јапан
политичка и административна независност појединачних племића на територији коју контролишу - непостојање сталне државне бирократије и професионалне државне војске	испуњено	испуњено
аутархични наследни феудални поседи као основна економска производна јединица	испуњено	испуњено
регулација односа владара и више класе кроз правне уговоре	испуњено	испуњено
дисперзија средстава за принуду међу припадницима више класе	испуњено	испуњено
постојање комплексне сизеренско-вазалске мреже	испуњено	испуњено

парцијализација суверенита, компликовани правни и слабост државних структура	испуњено	испуњено
посебни правни статус неплемићких друштвених група	испуњено	делимично испуњено

У даљем току рада приказаћемо основне карактеристике европског и јапанског феудализма и начин на који су они, према нама, утицали на настанак капитализма. Пошто наша анализа произилази из перспективе историјске социологије, а не социјалне историје, пажњу ћемо пре свега усмерити на опште карактеристике ових друштвено-економских формација, а не на мноштво примера њихових емпиријских манифестација. Емпиријске примере користићемо онда када могу на битан начин да укажу на основне карактеристике европског и јапанског феудализма или када доводе до доказивања или оповргавања наших основних хипотеза.

## **5.1 УТИЦАЈ ЕВРОПСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА**

### **Узроци настанка европског феудализма**

У друштвеним наукама постојао је читав низ објашњења настанка европског феудализма. Ми ћемо заступати екстремнију верзију Андерсоновог аргумента (Anderson, 1974a). Сматрамо да је европски феудализам настао као последица распада римског централизованог робовласништва. Пошто у западној Европи није постојала могућност да се створи адекватна централистичка или патримонијална алтернатива римском робовласништву, економске, политичке, административне функције почели су да извршавају независни земљишни поседи, што је довело до настанка децентрализоване феудалистичке економије. Питање да ли је у конституисању европске феудалне друштвено-економске формације већу улогу имало германско обичајно право или римско право, мање је битно, јер би се основна историјска тенденција децентрализације свакако десила, без обзира на то који је правни систем доминантан. Пошто у Источном римском царству, услед веће присутности зависног сељаштва, није дошло до кризе репродукције система, царски бирократски апарат је опстао, те је спречен процес

феудализације система чиме је сачувана хибридна колонатска друштвено-економска формација (Anderson 1974a; Антонић, 1995).

Иако је основни узрок настанка феудализма на западу Европе био распад патримонијалног бирократског државног апарата услед кризе економске репродукције, одређени споредни процеси, о којима су писали бројни аутори такође су убрзали процес рефеудализације. Велика сеоба народа утицала је на хронично одсуство сигурности, што је приморало становништво да се зарад заштите безбедности, повинује вољи појединачних господара рата, чиме се убрзало формирање зависног сељаштва и племства као фундаменталних класа<sup>30</sup>. Све већи значај тешке коњице, која је настала услед отпочињања коришћења узенгија или стремена, условио је настанак елитних војних формација и ратничке аристократије чија је основна делатност била ратовање и чије потребе су опскрбљиване експлоатацијом рада зависних сељака.<sup>31</sup> Искључивање Европе из светске трговинске мреже повећало је потребу за самодовољношћу чији је главни гарант био самостални феудални посед, о чему је детаљно писао Пирен (Pirenne, 1946).

Епицентар развитка европског феудализма било је Франачко царство, поготово његово државотворно језгро које се налазило на северозападу данашње Француске. Феудални поредак се из свог епицентра концентрично ширио и у себе преко сизеренско-вазалске мреже интегрисао просторе за које је била карактеристична нефеудална или делимично феудална производња. Шареноликост манифестација европског феудализма међу првима је прегледно описао Пери Андерсон, према коме је емпиријски европски феудализам увек представљао скуп различитих феудализама (Anderson, 1974a). Разлике у карактеристикама емпиријских манифестација европског феудализма подстакле су

---

<sup>30</sup> О небезбедном залеђу као битном чиниоцу који је одредио карактер формирајућег феудализма писали су аутори попут Блоха, Нортонa и Томаса (Bloch, 2004, North & Thomas, 1977).

<sup>31</sup> Према историчару Лојду Вајту отпочињање употребе стремена и узенгије битно је утицало на настанак феудализма. Стремени или узенгија у Европи кренули су шире да се користе током власти франачког краља Карла Мартела. То је довело до појаве тешке коњице чије одржавање је било веома скупо због чега тешку коњицу франачка држава није могла да приушти, већ је створен систем у којем су тешки коњаници добијањем поседа сами себе опскрбљивали ратничком опремом (коњима, мачевима, оклопом). Као последица настанка тешке коњице долази и снажно социјално раслојавање на оне који су себи могли да приуште да се опреме и обуче како би постали елитни коњаници (будући феудалци) и оне који то нису били у стању (будуће зависно сељаштво) (White, 1966). Антонић истиче да су трибутарна царства променом намене пореза у своје војне редове лако уврстила тешку коњицу, те да стога стремеи или узенгија не могу бити главни покретач настанка феудализма. Само у случају Франачког царства, које је још од свог настанка имало слаб управни апарат, тешка коњица је убрзала процес феудализације (Антонић, 1995). Ми се слажемо са Антонићем и сматрамо да тешка коњица није могла да буде основни узрок настанка феудализма, али да је могла да убрза процес феудализације у европским условима.

америчку историчарку Елизабет А. Р. Браун (A. R. Brown) да у чланку *Тиранаја конструкта* тврди како европски феудализам као јединствени систем заправо никада није ни постојао (Brown, 1974). Ми се не слажемо са њеном тврдњом због два основна разлога:

1. феудална друштвено-економска формација је преко европске међународне сизеренско-вазалске мреже и освајања у себе посредно укључивала и нефеудална подручја (Anderson, 1974a);
2. протоком времена, нефеудална подручја постајала су феудална - ако је током 8. века феудализам био карактеристика језгра Франачке државе, током 14. века био је доминантна формација на простору од Шпаније до Балтика (Anderson, 1974a).

### **Кратко разматрање структуралне историје европског феудализма**

Као и свака друга друштвено-економска формација, феудализам је прошао кроз фазе настанка, развоја и пуне зрелости. За његов почетак (8. век) карактеристична је изолованост феудалног поседа или групе феудалних поседа у мору хаоса насталог услед померања племена и вакуума моћи насталог услед пропасти Западног римског царства. У периоду развоја (9.-13. век) феудални посед као основна економска јединица шири се на већа подручја и добија се компактнија структура економског живота сачињена од мноштва међусобно интегрисаних феудалних поседа. Ову економску интеграцију појединачних феудалних поседа прати и стварање сложене сизеренско-вазалске мреже, која постаје основ за политичко деловање више класе. За период развоја феудализма карактеристичан је и пораст производње до којег се дошло како због технолошког напретка, нарочито у пољопривреди, тако и због интерног и екстерног ширења економске активности (ширење кроз крчење дивљине и освајање и интеграције нових простора) (Mann, 1986; Pirenne, 1946).

Битно је напоменути да се производња у феудализму углавном повећавала кроз интерно економско ширење. Иако је у феудализму био присутан развитак средстава за производњу (Mann, 1986), нарочито у периоду ширења и развоја феудалне формације, тај развитак није био толико значајан да би могао да постане главни ослонац повећања продуктивности<sup>32</sup> Екстерно ширење економске активности било је такође ограничено

---

<sup>32</sup> Према британском историчару Мајклу Постану феудализам је имао лимите продуктивности, пре свега због неадекватног коришћења ђубрива. Недовољан број пашњака значио је да није постојала довољна количина сточног измета богатог азотом због чега технике ђубрења нису у значајној мери повећавале пољопривредни аутпут (Campbell, 1992: 4).

јер се феудализам од 13. века освајањем успешно проширио само на ограничене просторе Балтика и делове Источне Европе (Anderson, 1974a). Шира феудализација Источне Европе током дугог 16. века не може да се посматра као оригинални пример екстерног ширења европског феудализма јер је она настала под утицајем потреба светске капиталистичке привреде која се тада већ налазила у процесу формирања (Wallerstain,1986).

Немогућност адекватног ширења продуктивности преко убрзаног развоја средстава за производњу или континуираног екстерног ширења условила је кризу феудалне економске формације када је она у потпуности исцрпела све могућности интерног ширења. Велики број социјалних историчара темељно је доказао да када је досегао своје производне капацитете током прве половине 14. века, феудализам се нашао у структуралној кризи (Sanderson, 1994). Ту структуралну кризу током 14. века продубили су још више спољни фактори попут епидемије куге и климатских шокова. Унутрашња криза феудализма временом је почела да разара и феудални посед као његову основну економску јединицу и довела до оштре класне борбе између феудалаца и зависног сељаштва, која је утицала на дезинтеграцију институције кметства. Од друге половине 14. века у значајним деловима Европе слободно сељаштво почиње да се појављује као значајан друштвени слој. (Anderson, 1974a; North & Thomas,1977; Sanderson 1994). Ипак, ми сматрамо да би се без утицаја већ формираног капитализма на историјска кретања, распарчавање феудализма, без обзира на тренутну појаву слободног сељаштва као значајне друштвене силе, завршило патримонијализацијом економског и политичког живота. Као значајни показатељ таквог алтернативног пута кретања европске историје без постојања капитализма може се узети и јачање апсолутистичке државе чија је појава уско повезана са распадом феудализма.

### **Основне карактеристике европског феудализма**

Сада ћемо се детаљније позабавити основним карактеристикама европског феудализма.

1. *Аутархични наследни феудални посед као основна економска јединица* - Још од 8. века почиње да се правно уоквирава институција наследног феудалног поседа (Anderson, 1974a: 139-140). Чарлс Мател је први франачки владар који је институционализовао давање наследне земље својим поданицима (White,1966: 2-14). До 10. века наследни феудални посед постаје основна економска јединица значајног дела западне Европе (северне Француске, Ломбардије, западне

Немачке) (Anderson, 1974a: 156). Ширење наследног феудалног поседа до 12. века било је подстакнуто следећим процесима:

а) укореењивање феудалног поседа било је спешено освајачким и пљачкашким походима Арапа, Викинга и Мађара током 9. и 10. века који су довели до даљег устаљивања хроничне децентрализације (Anderson, 1974a, Bloch, 2004).

б) нормански освајачки походи 11. и 12. века (освајање Енглеске, Сицилије, јужне Италије, Леванта) довели су до даљег екстензивног ширења феудализма (Anderson, 1974a:).

Основни фундаментални однос на којем се заснивао феудални посед био је однос између феудалца као власника земље и зависног сељаштва које је било приморано правом и средствима принуде да обрађује земљу у оквиру феудалног поседа на којем је живело. Феудални посед стога осим основне производне јединице представљао је и основну јединицу присвајања вишка на којој се заснивао феудални поредак. Током дугог времена постојања феудализма, феудални посед био је економски самодовољан, односно он је омогућавао појединачном феудалцу да све потребе двора задовољи економском активношћу властитог поседа (Anderson, 1974a, 147-148).

- 2. Политичка и административно-правна независност појединачних племића на територији коју контролишу* - Економска самодовољност феудалног поседа условила је и политичку и административно-правну независност појединачног феудалца. Политичка независност огледала се у томе што је одређеног феудалца за његовог сизерена (надређеног феудалца у хијерархији) везивала само заклетва лојалности и војна снага сизерена. У тренуцима када сизерен није био у стању да снагом сопствене војске контролише вазала, вазал је без већих последица могао да му откаже послушност. Значајна независност појединачних феудалаца довела је до честих примера побуна против сизерена и самосталног политичког деловања.<sup>33</sup> Правна независност појединачног феудалца значила је да је он био једини овлашћен и углавном једини фактички способан да на својој територији директно или индиректно (преко рудиментарног управног апарата) спроводи закон. Правна независност појединачних феудалаца доводила је до честе појаве

---

<sup>33</sup> Самовоља српских феудалаца након смрти цара Душана (Ћирковић, 2004) и покушај преузимања енглеског трона од стране Јована без земље када је краљ Енглеске Ричард Лавље срце био одсутан због учешћа у крсташким походима (Warren, 1991) добри су примери феудалне политичке анархичности.

да су у истој земљи у различитим крајевима били на снази различити закони.<sup>34</sup> Када је у оквиру одређене државе, краљ или цар као врховни сизерен успео да створи јединствени правни систем, он није био у стању да га спроводи директно преко сопственог управног апарата, већ индиректно преко управе појединачних феудалаца.<sup>35</sup>

3. *Регулација односа владара и више класе кроз правне уговоре* - Феудални однос је увек представљао правни уговор између сизерена и вазала који се заснивао на исказивању обостране лојалности и нормирању права и обавеза које су се односиле на обе уговорне стране. Вазал је зарад права на наследну земљу и на учешће у посебним сталешким телима био обавезан да сизерену обезбеди војну помоћ када је овом то било неопходно. Сизерени су покушавали да прошире обавезе вазала тако да оне у себе укључе и плаћање пореза у натури или новцу. Ипак, током значајног дела историје феудализма то „подјармљивање“ нижих феудалаца одвијало се споро јер су они преко сталешких тела активно бранили своја стечена права. Најпознатији пример у којем је племство успешно одбранило и учврстило своја права у односу на врховне сизерене је Магна карта либертатум (*Magna Carta Libertatum*) настала у Енглеској током 13. века (Turner, 2003).
4. *Дисперзија средстава за принуду међу припадницима више класе* - Економска, политичка и правно-административна независност појединачних феудалаца била је уско повезана и са њиховом војном независношћу. Сваки феудалац имао је директну контролу над сопственим војним снагама које је самостално опремао и којима је директно располагао. Војска карактеристична за појединачни посед била је сачињена од елитног дела тешке коњице у којој су могли да се налазе искључиво припадници феудалног слоја, од тешке пешадије која је била мешовитог социјалног састава и од лаке пешадије и стрелаца чије редове су попуњавали регрутовани зависни сељаци (Keen et al, 1994). Неприкосновеност тешке коњице на бојном пољу, према нашем мишљењу, дуговремено је онемогућавала зависно сељаштво да спроведе успешну побуну против феудалаца. Другим речима, тешка коњица била је главно средство присиле које

---

<sup>34</sup> У Светом римском царству свако војводство имало је сопствене законе који нису били међусобно усаглашени (Norsoft, 1999: 189).

<sup>35</sup> У Душановом законнику царске судије су могле да суде само на ограниченим територијама. Феудалцима и цркви дато је право на обављање судске функције на територијама под њиховом управом. Такође, градови су имали посебне судије (Мирковић, 2017).

су феудалци користили како би репродуковали фундаментални класни однос. Одвајање феудалаца од директног учешћа у производњи је од њих направило посебни елитни ратнички сталеж који је користио доколицу како би усавршио своје ратничке технике. Од 12. века, коришћење пешадије постаје све чешће. Првенствено због повећање тактичких капацитета војске, али и због мањих трошкова њеног формирања и одржавања. Са променама у технологији ратовања, пешадија током 15. века постаје ефикаснија од тешке коњице, што је довело до урушавања моћи феудалаца (Keen et al, 1994).

5. *Постојање комплексне сизеренско-вазалске мреже* - Сви до сада наведени фактори утицали су на стварање комплексне мреже која је регулисала односе у оквиру владајуће класе. У њој није био редак случај да вазал истовремено служи два сукобљена сизерена, да је одређени вазал сизерен сопственом сизерену, или да више сизерена истовремено потпуно правно регуларно полажу право на одређену територију.
6. *Парцијализација суверенитета и слабост државних структура* - Комплексност сизеренско-вазалских односа утицала је на парцијализацију суверенитета. Она се огледала пре свега у томе што су постојале значајне територије над којима није било јасно ко заправо има суверенитет. Најпознатији пример тога је вишевековно полагање права на север Италије које су истовремено прокламовали и Папска држава и Свето римско царство (Anderson, 1974a: 164-165). Децентрализација моћи довела је до хроничне слабости државе. Најбољи пример слабости државе може се видети у Светом римском царству у којем је власт цара над појединачним кнежевинама била фиктивна јер добар део њих није морао да цару даје ни војну помоћ када би му она била неопходна. За Свето римско царство била је карактеристична и вишевековна пракса да племство на посебним скупштинама бира цара (Whaley, 2018:41-42). У таквој државној структури реална власт цара је проистицала само из поседа који су били у његовом директном власништву, а моћ над осталим племством била симболична и готово непостојећа. Чак и у државама попут Енглеске, у којима је централизација била успешније спроведена, постојала је стална тензија између врховног сизерене и вишег племства која је доводила до честих сукоба и дестабилизације државе (Turner, 2003).
7. *Посебни правни статус неплемићких друштвених група* - Прва организација која се још у периоду раног феудализма изборила за то да постане посебни сталеж

јесте Католичка црква. Њу можемо да дефинишемо као корпоративно тело које је као правно лице представљало првог „интернационалног“ феудалца. Као и остатак феудалне класе католичка црква је држала феудалне поседе. Ипак њени феудални поседи су се простирали територијом читаве Европе и одржавање власништва над њима није се репродуковало кроз институцију наследства већ кроз одржавање многогенерацијске бирократске структуре. Један од главних разлога зашто је католичка црква забранила прокреацију свештенства била је намера спречавања појаве институције наследног права за које би се индивидуални свештеници залагали уколико би имали децу. У оквиру Католичке цркве су се појављивали посебни аутономни монашки редови од којих су највећу независност у деловању имали они ратничког карактера. У име ширење вере они су ширили поседе цркве на новоосвојеним територијама, често вршећи злочине над домицилним становништвом и на тај начин доприносили екстензивном ширењу феудализма. Неки од најпознатијих ратничких редова оваквог типа били су Тевтонски и Ливонски ред који су имали пресудну улогу у покрштавању паганских Словена и Балта и њихову интеграцију у феудални поредак (Anderson, 1974a ). Други облици ратничких редова попут Темплара представљали су прве европске међународне банкарске картеле и имали су огромну неформалну моћ (Weatherford, 1997). Иако су де јуре ови редови били под управом цркве, може се рећи да су они де факто били посебан европски квази-сталеж.

Осим цркве, слободни европски градови настали у пукотинама феудалног суверенитета изборили су се за посебан статус у оквиру тадашњег европског поретка. У њима се формирао посебан трговачки лаички staleж и/или квази-staleж, којим ћемо се детаљније позабавити у даљем току поглавља.

## Разматрање утицаја карактеристика европског феудализма на настанак капитализма

У овом поглављу покушаћемо да утврдимо да ли је децентрализованост европског феудализма стварала већу могућност за акумулацију новца који би потенцијално могао да добије функцију капитала. Стога ћемо размотрити да ли су феудална сталешка организација и феудални монетарни и порески систем били погодни за стварање предуслова неопходних за настанак капитализма.

1. *Сталешко уређење Европе* подразумевало је да се односи између свих друштвених група организују преко уговорних односа којима се потврђивала сизеренско-вазалска веза између подређеног и доминантног сталежа. Међу социјалним историчарима постоји дебата да ли у сталеже треба да се уврсте само више друштвене групе или и зависне сељачке. Према Блоковом (Marc Bloch) мишљењу, са којим се ми слажемо, зависни сељаци, без обзира на то што су били најнижа друштвена група, такође су конституисали сталеж, јер пред њих нису стављане само обавезе, већ им је рад за феудалца омогућавао и одређена права, колико год она била минимална (Bloch, 2004). Трговци сконцентрисани у урбаним срединама за себе су још у раним фазама феудализма успели да изборе посебан правни статус. Кроз уговоре са сизеренима изборили су се да уз плаћање адекватног пореза добију ексклузивно право на транспорт и продају различитих роба на територијама сизерена. Правни однос између трговца и сизерена подразумевао је да сизерен није лако могао да арбитрарно мења ставке уговора који је имао са трговцима. Сталност уговорних права и обавеза омогућила је предвидљивост у пословању што је имало позитиван утицај на трговачку акумулацију новца (Adams, 2001: 143-148). У одређеним феудалним друштвима попут Шкотске (Records of the Parliaments of Scotland) трговци су прихватани као посебан правни сталеж. У другим друштвима, попут Француске (Peltz, 2016) сврставани су заједно са сељаштвом у трећи сталеж. Ипак и у случајевима када нису сматрани за посебни сталеж, трговци су имали посебна права која су проистицала из уговора сизерена са трговачким градовима (слободни краљевски градови у средњовековној Мађарској или градови са посебним статусом у Светом римском царству). Све то указује на чињеницу да су трговци де факто чинили посебан сталеж, без обзира на другачија правна уређења њиховог статуса у различитим друштвима феудалне Европе. Иако је виши феудални слој гледао на

трговину као на нечасно занимање, неопходност постојања посебне трговачке класе која би омогућила циркулацију вишка довела је до прегршт емпиријских примера у којима су феудалци стимулисали развој трговачке класе.

2. *Феудални европски монетарни систем* у раним фазама феудализма готово да није ни постојао. Пропаст Западног римског царства и окретање производњи у оквиру аутархичног феудалног поседа смањили су потребу за разменом што се негативно одразило на производњу новца, којег је било врло мало у оптицају (Weatherford, 1997: 62-63). Ипак развојем феудализма, феудални посед услед повећања продуктивности почиње да производи вишкове производа што је повећало потребу за разменом. Појава све учесталије размене условила је феудалне господаре на различитим степенима феудалне хијерархије да почну са ковањем новца. Као и у свакој другој друштвеној сфери, у феудализму је постојала жестока борба, између феудалаца различитог ранга, ко има право да кује новац. У временима када би одређена династија успела да успостави релативну контролу над државом, ковање новца било би њено ексклузивно право. У временима дезинтеграције феудалне државе, сваки обласни владар ковао је сопствени новац (Dereyrot у Battilosi et al, 2020: 133). Непостојање дуготрајно устаљеног монопола одређене инстанце над стварањем новца, довела је до стања у којем су на једној територији у оптицају биле најразноврсније валуте.<sup>36</sup>

У периоду између 7. и 12. века у Европи се претежно ковао сребрни и бакарни новац. Од 13. века појављују се златници и сребрњаци већег квалитета (Feliu, 2019: 26-29). За различитим валутама постојао је различит ниво тражње. Потражња за одређеном валутом била је у вези са економском јачином државе која ју је ковала (Feliu, 2019: 22). Растом производње, популације и размене између 10. и 13. века, повећала се потражња за новцем (Dereyrot у Battilosi et al, 2020: 133) За тај период карактеристично је и померање читаве феудалне економије ка употреби новца као основног инструмента којим се обављају економске трансакције, од трговинских трансакција до експлоатације зависног сељаштва (замена пореза у природи новчаним порезом) (Anderson, 1974а, 205-205). Може се закључити да се са развојем феудализма, развио и комплексан

---

<sup>36</sup> Разноврсност валута у оптицају је остала карактеристика Светог Римског царства и у Новом веку. Током 16. века у оптицају је било 187 типова златних и 134 типова сребрних валута (Volckart у Battilosssi et al, 2020: 185).

монетарни систем који је живу тржишну размену и акумулацију новца учинио могућом.

3. *Феудални европски порески систем* пре свега био је одређен уговорним карактером феудалних односа. Уколико би сизерен са одређеном друштвеном групом уговорио да плаћа порез толике и толике висине сматрало би се незаконитим и неморалним да арбитрарно повећава висину пореза. Уговори у феудализму нису се сматрали само стварју тренутног господара и поданика већ су се поимали као вишегенерацијски договор којег је било јако тешко мењати. У феудалним изворима као најнеморалнији владари одређивани су они који су својевољно повећавали порезе. Велики број оваквих владара је због своје самовоље неславно завршило (Adams, 2001: 143-148). Иако су трговци били обавезни да за безбедан пролаз кроз територију одређеног сизерена плаћају уговорени порез, они су у већини ситуација могли да буду сигурни да се тај порез неће изненадно мењати што им је омогућавало сигурност пословања и несметану акумулацију новца. Како би остварили веће порезе и омогућили вршење размене, феудалци су често стимулисали развој трговачке класе давањем пореских олакшица и специјалних права трговачкој класи.<sup>37</sup>

Дакле, феудализам као децентрализована друштвено-економска формација, омогућио је трговцима да врше акумулацију новца пре свега учешћем у робној производњи оријентисаној ка добити:

1. *Трговина и транспорт робе на великим дистанцама* - најзначајнији облик трговачке акумулације новца била је трговина на велике раздаљине, у којој се добит заснивала на великим трговачким маржама које су трговци остваривали. Такав вид акумулације новца постао је нарочито значајан након интеграције европске трговачке мреже у евроазијску трговачку мрежу услед крсташких похода. У трговини на велике дистанце најчешће су учествовали појединци из значајних трговачких градова попут Венеције, Ђенове, Брижа итд.
2. *Шпекулације и зеленашење* - давање кредита са виском каматама, без обзира на црквену осуду таквог посла, постало је учестала пракса још током 12. века. Кредити су најчешће давани феудалцима различитих рангова чији су се поседи

---

<sup>37</sup> Такође, трговци у приморским градовима увек су имали отворено море које феудалци као телурократски слој нису контролисали.

налазили у производној кризи или којима су била потребна новчана средства за финансирање луксузне потрошње и ратова. Током 13. века значајан део највишег европског племства био је веома високо задужен. Дугови француског краља Филипа Лепог према Темпларима били су главни разлог његовог бруталног обрачунавања са њима и апропријације њихове имовине (Weatherford, 1997: 68-70). Убрзо након уништења Темплара, Филип Лепи је почео да узима зајмове од фирентинских банкара како би финансирао своје ратне потребе (Torre у Burgtorf et al , 2010: 61).

3. *Производња за тржиште експлоатацијом робовског рада* - овај вид робне производње оријентисане ка добити није био нарочито чест у феудализму, али је био карактеристичан за понашање венецијанских трговаца (експлоатација робова на Криту) (Milios, 2018).
4. *Производња за тржиште експлоатацијом рада зависних сељака* - трговци и трговачки редови нису имали право да располажу феудалним поседима јер нису припадали феудалном сталежу. Ипак од 12. века све је већа појава самих феудалаца који почињу да производе за тржиште (Pirenne, 1946). Такође није био редак случај да јако трговачки градови стекну контролу над околним феудалним залеђем и да у њему преоријентишу пољопривреду ка производњи за тржиште (Dijkman, 2011).

Трговачка активност је нарочито допринела развоју банкарског сектора и може се слободно рећи да су најбогатије банкарске породице често своје корене имале у трговини, или су се и даље бавиле трговином на велико. Развој трговине утицао је на стварање сложених финансијских инструмената којим су финансиране трговачке експедиције. Један од најпознатијих била је меница - појединачни трговци су се задуживали како би финансирани своје експедиције, а након успешно завршене експедиције, враћали би банкарима главнину уз камату. Тај уговорни однос подразумевао је потписивање документа између повериоца и дужника који је омогућавао повериоцу да потражује дужникову имовину уколико дужник не исплати главнину новца са каматом до тачно уговореног временског рока. Уз развитак сложених финансијских инструмената све већа повезаност трговине и банкарства довела је и до развитака рачуноводства у којем је најзначајнија новина била појава дупле рачуноводствене књиге у којој су детаљно праћене актива и пасива одређеног привредног тела (Weatherford, 1997: 74).

Развој трговине и банкарства током 12. и 13. века довело је до појаве неколико значајних породица које су поседовале значајан удео монетарног богатства Европе тога доба. Неке од најбогатијих биле су фирентинске породице попут Бардија, Перуција, Акиолија, а од 14. века Медичија. Највећи дужници фирентинских породица крајем 13. и 14. века били су најзначајнији европских краљеви тога доба попут енглеског Едварда I и француског Филипа Лепог (Weatherford, 1997: 76). Ти подаци указују на значајну чињеницу да је акумулирани новац током 12. и 13. века почео да продира у све битне друштвене сфере европског феудализма. Такође, они показују један процес, којег је као значајног истицао Чарлс Тили, а који смо ми донекле занемарили у концептуалном оквиру. Учесталост ратова, која је као правилност била повезана са унутрашњим карактеристикама феудализма, утицала је на повећање финансијских издатака европских владара што их је подстакло да се задужују код центара који су акумулирали новац. Ова зависност више феудалне класе од трговачког новца значајно је убрзала кризу феудализма и настанак капитализма. Можемо да закључимо да су основне карактеристике европског феудализма утицале на несметану акумулацију новца, те да су омогућиле појаву основних предуслова за настанак капитализма:

1. монетизација економије;
2. присутност акумулираног новца који би могао да се искористи у функцији капитала;
3. развијен банкарски сектор;
4. развијену предкапиталистичку производњу оријентисану ка добити.

### **Три фазе развоја европског капитализма**

У овом поглављу приказаћемо како је акумулирани новац трговачке класе ушао у производне односе током 12. и 13. века, што је довело до настанка капитализма у оквиру европског феудализма односно до прве фазе капиталистичког развоја. Потом ћемо приказати како је капитал постао политички доминантан на територијама вакуума феудалне суверености што је довело до друге фазе капиталистичког развоја.

Трговачки акумулирани новац је од 12. и 13. века почео да продира у производњу. Регија у којој се првенствено појавила устаљена производња заснована на експлоатацији најмног капитала била је Фландрија. У више градова, који су имали посебан правни статус у оквиру Фландријског војводства (номинално под влашћу француских краљева), а од којих су најзначајнији Бриж и Гент, од друге половине 12. века усталила се

мануфактурна производња одевних предмета од вуне.<sup>38</sup> Устаљивање мануфактурне производње пратила је разградња старог еснафског уређења производње и стварање најамне радне снаге од градске сиротиње чији рад је експлоатисала виша класа трговаца која је имала де факто контролу над градом.<sup>39</sup> Дакле током друге половине 12. века на ширем подручју Фландрије успоставио се фундаментални капиталистички однос. Као један од првих историјских примера класног сукоба капиталиста са радницима могу се узети раднички штрајкови у Фландрији током четрдесетих и педесетих година 13. века.<sup>40</sup> Током 13. века мануфактура заснована на експлоатацији најамног рада постаје карактеристика ширег европског простора. У Венецији настаје капиталистичка производња стакла и бродова, а по трговачким градовима Светог римског царства настаје распрострањена капиталистичка мрежа индустрије пива, док се на ширим деловима севера Европе који су били увезани у Ханзеатску лигу појављује капиталистичка производња ужади.

Стварање фундаменталног класног односа прати стварање стабилних тржишта на којима је била могућа реализација вредности производа. Стабилна тржишта су се манифестовала у облику учесталих трговачких сајмова од којих су до 14. века највећи били у Француској, да би примат у њиховом организовању од 15. века преузела Ђенова (Braudel, 1986б:92). Основни извор ефективне агрегатне тражње представљали су виша феудална класа и феудални посед. Виша феудална класа преко тржишта је пре свега задовољавала своју потребу за луксузном потрошњом и квалитетним средствима за ратовање. Феудални посед је на тржишту почео да купује она добра која је мануфактура производила ефикасније, а самим тим и јефтиније од њега.<sup>41</sup> Овај продор капиталистичких производа у феудални посед је, према нашем мишљењу, уз кризу интерног ширења, значајно допринео стварању услова за кризу феудализма која је отпочела 14. века. Разградња феудализма у оним деловима Европе где је капиталистичка активност била најживља довела је и до све присутније појаве слободног сељаштва које

---

<sup>38</sup> Развој тржишне економије је почео да разграђује феудалне односе, тако да је већ 1232. године у Фландрији укинута кметство (Nicholas 2013: 106).

<sup>39</sup> Ткачки радници у фландријским градовима нису припадали еснафским организацијама и били су у потпуности пролетаризована радна снага (Nicholas 2013: 131).

<sup>40</sup> У 1248. години забележена је побуна најамних радника у Дуеу док су раднички штрајкови захватили Гент 1252. године. Побуњени радници су 1272. напустили Гент и затим им је капиталистичка класа која је владала градом забранила улаз у град. (Nicholas 2013: 132).

<sup>41</sup> Домаћинство енглеске племкиње Еме Катесби у просеку је годишње приходовало 150 фунти. Од тога се 1392. године 18 фунти потрошило на куповину луксузне одеће. Преко 10 % буџета домаћинство је потрошило само на једну ставку луксузне потрошње. Исто тако 1315. добростојећи племић потрошио је чак 100 фунти на луксузну одећу (Dyer у Dodds et al., 2011:222).

је своје потребе задовољавало не само натуралном производњом већ и куповином на тржишту.<sup>42</sup> Сви ови процеси су довели до стварања тржишта са сталном адекватном агрегатном тражњом.

Капитализам је од свог почетка почео да интегрише просторне целине на позицијама центра, периферије и полу-периферије. Ово се може видети на примеру фландријске производње вуне. У њој су централну позицију заузимали највећи и најзначајнији градови попут Брижа и Гента. На полу-периферији налазили су се мањи ханзеатски градови, док је рурално залеђе постало периферија. Потребе индустрије вуне довеле су до тога да сељаци почињу да се окрећу производњи за тржиште, што је довело до интеграције ненајамне радне снаге у капиталистичку производњу.<sup>43</sup> Још током 13. века Енглеска постаје периферијско подручје које Фландрију опскрбљује вуном и другим пољопривредним производима.<sup>44</sup> Иако емпиријска тржишта никада нису била у потпуности монополистичка, она су се значајно приближавала идеалном типу монополистичког тржишта што се такође може видети на примеру Фландрије. Производњу најквалитетнијих добара од вуне за читаво европско тржиште контролисала је мала клика људи што је омогућавало значајан утицај на висину цена.<sup>45</sup> Такође, како би се остварила што већа продуктивност производње, почела је да се појављује тежња за сталном технолошком иновацијом.<sup>46</sup> То може да се види на примеру северне Италије. Иако су северноиталијански градови значајан део технологија наследили од Арапа и Византије, они су готово у свакој сфери њих унапредили и даље развили. Тако на пример у Италији се појављују технолошке иновације у банкарству, бродоградњи, стакларству,

---

<sup>42</sup> 1500. године БДП по глави становника најразвијенијих делова Европе био је три до пет пута већи од дохотка неопходног за пуко преживљавање и износио 400 долара по константним ценама (Persson у Neal & Williamson, 2014:225). Овај податак указује да је у Европи почетком 16. века постојала адекватна агрегатна тражња. Такође, може посредно да укаже на то да је агрегатна потражња становништва била висока и у ранијим вековима.

<sup>43</sup> У 14. веку значајан део пољопривреде био је оријентисан ка производњи за тржиште. Процењује се да је чак 20 % сељаштва у ширем подручју Низоземске било укључено у непољопривредне производњу (Dijkman, 2011:330).

<sup>44</sup> У Енглеској током 13. века све је више присутна и пољопривредна производња која је оријентисана ка тржишту. Тако на пример 1208. године на Винчестерском имању је продато 48,1 % произведене пшенице, 27,9 % ражи, 38,9 % овса, 17 % махунастих производа и чак 90 % острижане вуне. (Hall у Антонић, 1995: 134). Ови подаци још јаче потврђују нашу тезу да је Енглеска током 13. века била периферијско подручје капитализма.

<sup>45</sup> Током 13. века седам градова Ханзе је производило различите типове вунене одеће док су производњу и продају луксузне вунене одеће у потпуности монополизовали фландријски градови попут Гента, Дуеа, Камбреа, Ипера и Шалона (Nicholas, 2013: 176).

<sup>46</sup> Током 12. и 13. века на подручју Фландрије забележено је неколико технолошких скокова у преради вуне и производњи вунене одеће (Hunt & Murray, 1999: 40).

производњи сладоледа итд.<sup>47</sup> Можемо закључити да се на ширем подручју Европе од друге половине 12. века до прве половине 13. века формирала капиталистичка економија<sup>48</sup> која је имала следеће карактеристике:

- а) постојање фундаменталног капиталистичког односа;
- б) постојање стабилних тржишта која омогућавају реализацију вредности производа;
- в) интеграције ненајамне радне снаге у капиталистичку производњу;
- г) просторна подела рада - постојање центра, полу-периферије и периферије;
- д) постојање монополистичких и олигополистичких тржишта;
- ђ) остваривање профита кроз експлоатацију најамног рада и неједнаку размену;
- е) константно унапређење средстава за производњу.

Прву фазу настанка капиталистичке економије у оним условима где је то било могуће пратила је и друга фаза развоја капитализма за коју је било карактеристично остваривање капиталистичке политичке моћи на ограниченој територији. То се десило само на оним подручјима на којима је постојао вакуум феудалног суверенитета, пре свега на северу Италије и удаљенијим деловима северне Европе. Током периода између прве половине 12. и друге половине 13. века за најзначајније северноиталијанске градове била је карактеристична политичка борба у којој је нова капиталистичка класа преотела политичку моћ од старог племства и почела суверено да господари ограниченим територијалним целинама.<sup>49</sup> То је такође био случај за савез градова Ханзеатске лиге у којој је капиталистичка класа имала политички примат који је потврдила победом над Данском 1370. године. У одређеним случајевима значајни трговачки и мануфактурни градови попут Брижа, Гента,<sup>50</sup> Тулуза, Франкфурта итд. без обзира на значајан степен

---

<sup>47</sup> Интересантан податак је да је у Венецији 1474. године донесен први пут у историји Статут о патентима како би се стимулисала технолошка иновација (Ladas, 1975: 6-7).

<sup>48</sup> На развратак капитализма у Србији потенцијално је могао позитивно да делује и посредни утицај који је Дубровник вековима остварио не српску економију. Могуће је да се у Србији је отпочео процес настанка капитализма током 15. века нарочито са значајним развратком трговачких градова попут Новог Брда у којима се формирала аутохтона класа трговаца и произвођача. Интересантан је податак који даје Фернан Бродел према којем је Србија током 15. века производила значајне количине европског сребра. Ипак, даљи потенцијални капиталистички развој Србије заустављен је њеним освајањем и утапањем у патримонијалну формацију која је била карактеристичан за рано Османско царство.

<sup>49</sup> Џон Милиос је детаљно описао како је капиталистичка класа у Венецији током 13. века заузела политичку моћ (Milios, 2018).

<sup>50</sup> Иако је савез фландријских градских комуна 1302. године успео да победи Француску и извојује независност. 1304. године Француска ипак успешно осваја Фландрију и поновно је ставља под своју

аутономије, нису успели да остваре де јуре политичку независност, углавном због постојања јаког феудалног центра моћи у њиховој непосредној близини.

За капиталистички систем феудалне Европе било је карактеристично мењање позиције ултимативног централног града. Првенствено су то били фландријски градови (13. век), да би потом ту улогу преузели северноиталијански градови (14-15. век). Распадом феудализма и све већом централизацијом држава, слободни градови престају да буду основни облик политичке и економске организације капиталистичке привреде већ се постепено долази до савеза државе и капитала. Та промена начина организације капиталистичког уређења била је могућа због мобилности капитала који се кроз апропријацију производње, новца и трговачких рута<sup>51</sup> и сељења<sup>52</sup> увек померао на она подручја која су му омогућавала најбоље услове за живот. Након пропасти система слободних градова, капитал и најсофистициранија производња концентрисали су се у ширим државним подручјима попут Холандије током 17. века и Енглеске током 18. века. Савез капитала са државом<sup>53</sup> омогућио је даљи развој мануфактурне производње и интеграцију ширих подручја света у којима је био доминантан ненајамни и полу-најамни рад у капитализам, што је довело до даљег растакања феудализма и отпочињања треће фазе капитализма у којој се формирала светска капиталистичка привреда. Процес стварања светске капиталистичке привреде је нарочито поспешен колонизацијом неевропских простора и њиховом интеграцијом у капиталистичке односе<sup>54</sup>

---

контролу (Nicholas, 2013: 195) што је спречило пуно политичко осамостаљивање фландријских капиталиста.

<sup>51</sup> Познат је пример вишевековне борбе Венеције и Ђенове за монопол најлукративније трговачке руте на источном Медитерану (Milius, 2018). Такође, још од 14. века, као озбиљан конкурент фландријској индустрији вунених производа појављује се енглеска индустрију вунених одевних предмета. То доводи до забрана увоза енглеских тканина 1359. године. Ипак забрана није могла дугорочно да заустави раст енглеске индустрије, те током тридесетих година 15 века, основни облик зараде фландријских капиталиста постаје увоз енглеских тканина преко северноиталијанских трговачких посредника (Nicholas, 2013: 176).

<sup>52</sup> Постоји више примера географске мобилности капитала. Када је фландријска производња током 14. века запала у кризу, највећи број произвођача вуне преселио се у Енглеску, тачније у Норфолк који постаје главна регија индустрије вуне у северној Европи током 14. века (Gibbins, 2015). Исто тако, када су холандски трговци средином 16. века успоставили контролу над најбитнијим светским трговачким рутама, целокупан финансијски капитал града Антверпа сели се у Низоземску (Neal, 2015).

<sup>53</sup> Од успостављања Енглеске као централне капиталистичке земље у 18. веку капитал је ушао у савез са апсолутистичком државом.

<sup>54</sup> Ми се слажемо са Волерстиновим виђењем да се светска капиталистичка привреда формирала током дугог 16. века (1550-1650) и да је Холандија била њена прва централна регија.

## 5.2 УТИЦАЈ ЈАПАНСКОГ ФЕУДАЛИЗМА НА НАСТАНАК КАПИТАЛИЗМА

### Узроци настанка јапанског феудализма

Као и већина југоисточне Азије и Индокине, Јапан се од почетка формирања државних структура налазио под цивилизацијским утицајем Кине. Кинески патримонијализам је стога био основни модел организовања како за Јапан, тако и за друга друштва у близини Кине попут Вијетнама и Кореје. Прву фазу јапанске историје, од када се новом подручју појавила државност (3. века пре нове ере) карактерисао је стални сукоб различитих кланова. У овој фази било је неколико примера у којима су појединачни кланови остварили контролу над већином острва, али та контрола никада није успела да се дуготрајно устали. Све то се мења у 7. веку када је Фуџирава клан са Таики реформом почео да централизује земљу. Модел централизације коју је спроводио Фуџирава клан претежно се заснивао на искуству кинеског патримонијализма и на конфучијанској традицији. Током Таики реформе земља је свим сељацима била једнако расподељена, уведена је институција централизованог управног апарата, дата значајна моћ царској династији. Вођама регионалних кланова била је укинута правна независност, али они су и даље остали главна друштвена група која је прикупљала порез од сељака, само што су сада били приморани да значајни део пореза који прикупе шаљу у централизовану царску касу. Национализација и расподела земље имала је за главни циљ да ослаби моћ појединачних вођа кланова. Осим таксе која је износила 2 до 3 % свега што је сељак произвео, сељаци су били обавезани да за царску бирократску управу бесплатно раде одређени број дана у години. Такође, уведено је служење војске што је довело до тога да је једна трећина свих мушкараца током свог живота била на одслужењу. На крају, царска бирократија је од града Наре направила сталну царску престоницу и административним мерама повећала број становника на 200.000 (Hane & Perez, 2015:47-50).

Иако је намера клана Фуџирава била потпуна патримонијализација друштва, моћ вођа кланова није била у потпуности искорењена, јер они су и даље имали битну улогу у прикупљању пореза (Hane & Perez, 2015: 50). Очување моћи вођа кланова се може дакле објаснити немогућношћу бирократије да у потпуности самостално врши прикупљање пореза. Због свега тога, јапанска друштвена формација након Таика

реформе може да се окарактерише као хибридна са јаким примесима патримонијализма, по чему доста подсећа на византијски колонатски систем.

Након Таики реформе, у периоду између 7. и прве половине 12. века, бирократски апарат је, уз прегршт примера успона и падова, одржавао релативно доминантну позицију. Ипак, за читав период било је карактеристично постепено слабљење моћи централног бирократског апарата. Сукоб два клана 1156. године за доминацију у земљи доводи до потпуног урушавања бирократске управе. У ратовима током друге половине 12. века долази се до разградње централистичког апарата, замене класе чиновника ратничком класом као доминантном и променом друштвеног уређења. Као победник ратова Минамото но Јоритомо постао је први феудални владалац Јапана и добио титулу шогуна, те постао родоначелник Камакура шогуната (Hane & Perez, 2015: 77-70). Унутрашње уређење током Камакура шогуната радикално се променило. Вође појединачних кланова су, уз услов да искажу лојалност шогуну, постали наследни управници посебних феудалних поседа. Временом ово право на наследно управљање трансформисало се у право на наследно власништво над земљом, што је довело до појаве више феудалне класе под називом даимјо (Hane & Perez, 2015: 82-83). Јапански феудализам између 12. и 17. века био је веома нестабилан поредак који су карактерисали стални сукоби различитих делова више феудалне класе. Од 17. века јапански феудализам улази у централизовану фазу, током које влада Токугава шогунат (Hane & Perez, 2015: 143). Године 1867. Меиђи рестаурацијом јапански феудализам се урушава (Hane & Perez, 2015: 229) и Јапан се интегрише у светску капиталистичку привреду.

### **Кратка структурална историја јапанског феудализма**

Јапански феудализам формирао се крајем 12. века и трајао све до половине 19. века. Одређени прежитци феудализма опстали су у Јапану и после његове интеграције у светску капиталистичку привреду. Ти прежитци, према нама, условили су настанак посебне радне етике карактеристичне за модерни јапански капитализам (о предмодерном писаћемо детаљније у даљем току рада) на шта је указао велики број друштвених теоретичара. Основни узрок настанака јапанског феудализма је неуспешна патримонијализација Јапана током 7. века која није успела да у потпуности уништи политичку и економску моћ вођа појединачних кланова, који су у наредних неколико векова постали заметак развоја јапанског феудализма.

Јапански феудализам, према нашем мишљењу, може се поделити у две основне фазе - фазу нестабилности и фазу стабилности.

1. Фаза нестабилности била је карактеристична за период између 12. и 17 века. У њој су се формирале све основне институције јапанског феудализма. Основна производна јединица била је феудални посед под управом даимјо класе. Ипак, за овај период карактеристичан је стални сукоб између различитих делова даимјо класе око доминације над земљом и остваривања челног сизеренског положаја у феудалној хијерархији.
2. Фаза стабилности настаје успостављањем Токугава шогуната у којем се институција шогуна као сталног сизерена у оквиру феудалне хијерархије дефинитивно устаљује. Устаљивање позиције шогуна праћено је патримонијализацијом његовог управног апарата. Ипак, због очувања положаја даимјо вишег племства ови елементи патримонијализације нису довели до настанка хибридне или патримонијалне друштвено-економске формације, већ до појаве централизованог облика феудализма који је по својим карактеристикама био сличан енглеској варијанти централизованог феудализма насталог након норманских освајања. Као главна одлика овог типа феудализма може се одредити сталност репродукције сизеренског положаја и низак степен борбе за превласт унутар вишег феудалног слоја.

### **Основне карактеристике јапанског феудализма**

Сада ћемо се детаљније позабавити основним карактеристикама јапанског феудализма.

1. *Аутархични наследни феудални посед као основна економска јединица* - Током периода између 13. и 15 века дефинитивно се долази до настанак наследног даимјо феудалног племства, преласком са институције наследног управљања над феудалним поседом на институцију наследног поседовања феудалног поседа (Hane & Perez, 2015: 110-111). У Јапану је феудални посед био наследна административна јединица. Сељаци су и даље држали ситно власништво над земљом, али им је била ограничена слобода кретања и одабира занимања. Сви ситни сељачки поседи у оквиру једне феудалне јединице били су обавезни да плаћају натурални порез локалном даимјо племићу. Порези су били веома високи и износили 40 до 50 % свега што су сељаци производили (Hane & Perez, 2015: 157-158). Током Токугава шогуната моћ породице Токугава није се заснивала на опорезивању појединачних припадника даимјо племства већ на поседовању

значајног броја феудалних поседа (од 30 милиона произведених кокуа<sup>55</sup>, Токугава породица је током 17. века вршила апропријацију 7 милиона, на поседима које је или издавала или на којима је директно контролисала процес производње) (Hane & Perez, 2015: 148).

2. *Политичка и административно-правна независност појединачних племића на територији коју контролишу* - Као и у европском феудализму, политичку и правно-административну функцију вршили су припадници даимјо племства на територији која се поклапа са територијом феудалних поседа у њиховом власништву (Hane & Perez, 2015: 112). Неке законе које су спроводили нису доносили сами, нарочито током централизованог Токугава периода. Ипак, битно је напоменути да су чак и током Токугава периода задржали део правне аутономности (Hane & Perez, 2015: 151;153).
3. *Регулација односа владара и више класе кроз правне уговоре* - Као и у европском феудализму, основни извор могућности наслеђивања поседа је произлазио из завета лојалности који су припадници вишег племства давали сизерену. Тај завет лојалности подразумевао је да се појединачни припадник даимјо племства обавезивао да ће војно помоћи сизерену током ратних сукоба (Hane & Perez, 2015: 139;148).
4. *Дисперзија средстава за принуду међу припадницима више класе* - Чак и у периоду централизованог феудализма шогун је могао да директно располаже само сопственим војним снагама. Појединачни даимјо феудалци су током читаве историје јапанског феудализма имали потпуну контролу над војним снагама које је њихов посед економски опскрбљивао (Hane & Perez, 2015: 111-112;151-152). За разлику од европског феудализма, у јапанском феудализму окосницу војске није чинила тешка коњица већ елитна пешадија (Turnbull, 2004: 196). Како би се омогућило постојање елитне пешадије, даимјо племство је војнике, који су номинално такође имали статус племства, за услуге исплаћивањем у натури, углавном у пиринчу (Duus, 1976:35). Овај професионални слој ратника који је за своје услуге добијао пребенду познатији је под називом самураји. И код даимјо вишег племства и код самураја који према нашем мишљењу представљају квази-феудални слој, доколица се користила за вежбање ратничке дисциплине и

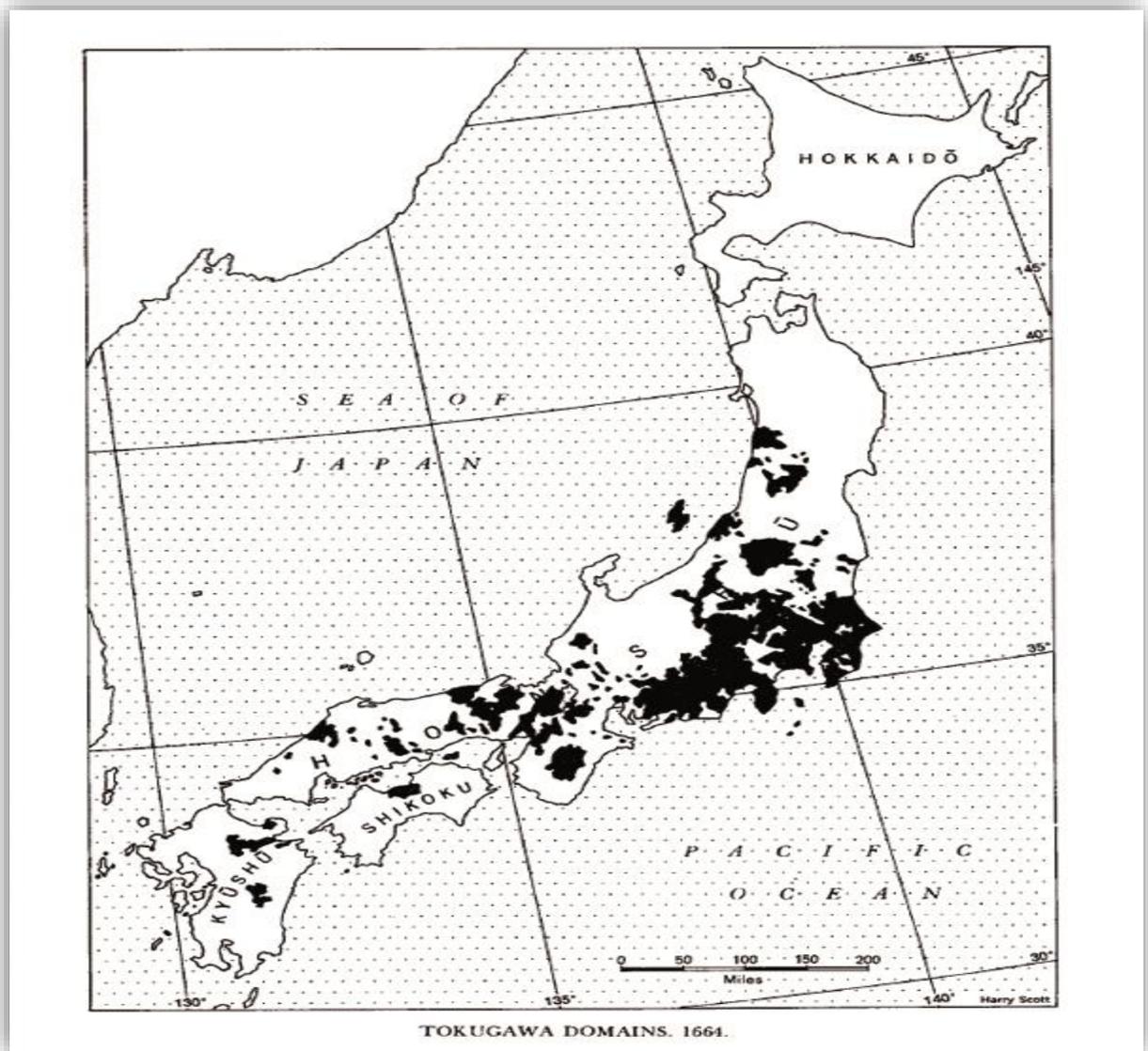
---

<sup>55</sup> Коку је предмодерна јапанска мерна јединица. Један коку износи 150 килограма.

постојао је ратнички етос који се заснивао на развијеном осећању части (Duus, 1976:36).

5. *Постојање комплексне сизеренско-вазалске мреже* - Као и у Европи постојала је сложена сизеренско-вазалска мрежа. Ово је нарочито било карактеристично за фазу нестабилности јапанског феудализма, на шта указују и чести ратови који су произашли из сукоба племства. Током Токугава шогуната појавила се другачија тенденција, те су сизеренско-вазалски односи били педантно хијерархијски уређени. Само шест породица имало је право да даје наследнике шогуна уколико постојећи шогун из Токугава породице није имао наследника. Група даимјо племића под називом Фудаји су као стари савезници Токугава клана имали повлашћени положај и право да служе у управном апарату. Остатак даимјо племства под називом Тозама чинило је 100 породица које су током борбе за доминацију над феудалном структуром у 17. веку биле против Токугава клана или су биле неутралне. Онима који су били класификовани у „старе непријатеље“ Токугава клана смањена је `величина поседа како би се смањила њихова моћ. Без обзира на то, 11 од 16 највећих поседа током Токугава шогуната држали су припадници Тозама племства (Hane & Perez, 2015: 146) Они су се током Меиђи рестаурације показали као пресудан фактор у обарању шогуната.
6. *Парцијализација суверенитета и слабост државних структура* - Током фазе нестабилности јапански феудализам је исто као и европски карактерисала стална борба између делова више феудалне класе, што је доводило до честих случаја потпуне дезинтеграције државе. У фази стабилности током Токугава шогуната, мир је обезбеђен сложеним балансом моћи који је Токугава клану давао могућност да доминира феудалном хијерархијом, али му није омогућавао неприкосновену контролу поретка као што је то случај у патримонијализму.
7. *Посебни правни статус неплемићких друштвених група* - У Јапану се није развио посебан статус за неплемићке групе. Једине групе које су постојале као посебан квази-сталеж и чији је утицај био значајан били су посебни ратнички монашки редови од који су најпознатији Зен монаси. Трговци су према формалној хијерархији били најнижи друштвени слој испод којих се налазила само каста недодирљивих и никада нису формирали посебан друштвени staleж. Ипак, без обзира на то што су формално били у правно подређеном положају, трговци временом постају један од најјачих друштвених слојева који је живео претежно у

урбаним срединама. Иако су урбаним срединама владали намесници постављени од вишег племства, грађанима у граду, а нарочито богатим трговцима омогућена је знатна правна аутономија у обављању свакодневних активности<sup>56</sup> (Hane & Perez, 2015: 164-165)



Слика 13- Феудални поседи владајућег Токугава клана 1664., Извор: Hane Mikoso, 1991, *Premodern Japan- A Historical Survey*, Westview Press Inc.: Boulder

---

<sup>56</sup> Током периода нестабилности постојали су одређени трговачки градови који су стекли пуну аутономију. На пример аутономан и аутокефалан трговачки град Сакаи је 1568. одбио да плати данак даимјо племићу Оди Нобунаги (Hane & Perez, 2015: 116).

## Разматрање утицаја карактеристика јапанског феудализма на настанак капитализма

Настанак феудализма у Јапану био је праћен растом продуктивности и популације. Први скок продуктивности је трајао од 13. до 15. века (Farris, 2009: 141-142) и може се везати за прву фазу развоја јапанског феудализма (фаза нестабилности). Други скок продуктивности отпочео је са Токугава периодом, односно другом фазом јапанског феудализма (Duus, 1976: 40). За оба скока карактеристични су били развитак пољопривредних средстава за производњу и интерно ширење, који су омогућили јапанском друштву производњу значајнијих пољопривредних вишкова.

Повећавањем производног аутпута повећала се и потреба за трговином што је условило развој новчаних форми и банкарства. Иако је феудални Јапан до 17. века био отворен за трговину са спољним светом, а затим готово у потпуности затворен за спољну размену (сем ограничене трговине са Кином), динамичан раст јапанске феудалне економије омогућио је да се, чак и у условима потпуне изолованости, створи растуће домаће тржиште које је имало позитиван утицај на развој трговачке класе.

Сада ћемо размотрити да ли су у Јапану постојале развијене новчане форме и карактеристичан порески систем који би могли да омогуће несметану новчану акумулацију и развој предкапиталистичког деловања оријентисаног ка добити.

1. *Квази-сталешки положај трговаца* - Када смо разматрали 7. карактеристику јапанског феудализма, показали смо да су се јапански трговци конституисали као посебан квази-сталеж. Битно је да се напомене да су они осим делимичне правне аутономије, развили и посебан осећај идентитета и специфичну лаичку културу (Hane & Perez, 2015:161-162).
2. *Феудални јапански монетарни систем* - У предфеудалном Јапану 11. века монетарни систем био је неразвијен, и као основно средство размене коришћени су пиринач и свила. Успостављањем феудализма од 12. века, почиње убрзан раст продуктивности што је утицало на развој трговине. Због тога се усталила употреба бакарних новчића, пре свега кинеских, који су се до 14. века усталили као доминантно средство размене (Hane & Perez, 2015:111). Све већи значај новца за економије довео је до борбе припадника даимјо племства око контроле над рудницима, ковачницама и правом на ковање новца. Између 14. и 17. века постојали су неуспешни покушаји појединачних племића да истисну кинески

новац сопственим валутама. Од успостављања Токугава шогуната, у Јапану по први пут постају доминантни домаћи златни, сребрни и бронзани новчићи које је ковао шогун (Meltzer, 2015: 14). Можемо да закључимо да су се у Јапану још од 12. века створили монетарни услови за несметану акумулацију новца.

3. *Феудални јапански порески систем*, пре свега, заснивао се на порезу у натури који су морали да плаћају зависни сељаци. Ипак, развојем трговине од 12. века, све је учесталије наплаћивање новчаног пореза трговцима. Они су тај порез плаћали како би им био омогућен безбедан пролазак кроз територију појединачног феудалца или монашког реда. Феудализам у Јапану се исто као и у Европи заснивао на сложеном балансу моћи који је проистекао из компликоване сизеренско-вазалске мреже. Стабилност у доба Токугава шогуната заснивала се на поштовању тог баланса, у којем је мир обезбеђен тако што је различитим друштвеним класама, под условом да прихвате централну улогу шогуна, омогућено несметано остваривање интереса. Због тога, у обе фазе јапанског феудализма трговци се нису опорезивали преко одређене мере.<sup>57</sup> Током Токугава шогуната, централизација је довела до стварања још стабилнијег и предвидљивијег пореског система. Такође, даимјо племство стимулисало је развој трговине, трговачке класе и изградњу транспортне инфраструктуре (Hane & Perez, 2015: 163-164) како би омогућило размену пољопривредних вишкова. Можемо да закључимо да у феудалном Јапану порези нису онемогућавали акумулацију новца.

Монетизација економије која је пратила настанак феудализма у Јапану је била у директној корелацији са развојем трговачке класе. Још око 1300. године све већа улога новца у економији, довела је до прекомерног задуживања даимјо класе код трговаца (Farris, 2009: 136). То нам указује да се већ током 12. и 13. века у Јапану формирала група која је акумулирала значајне количине новца. На то је највероватније утицала и жива трговина која је у то доба постојала између Јапана и других делова Азије (Farris, 2009: 148-148). Током Токугава шогуната, постојало је 200 трговачких кућа, од којих је свака појединачно вредела 200.000 златних рија<sup>58</sup> (Sanderson, 1994: 19) Богатство трговачких

---

<sup>57</sup> Јапански трговци су током периода нестабилности феудалцима и монашким редовима често плаћали индивидуалне накнаде за заштиту како би били ослобођени пореза, добили гаранцију безбедности и имали заштиту од конкуренције (Hane & Perez, 2015: 111).

<sup>58</sup> Ријо је био назив златне влауте током Токугава шогуната.

кућа било је упоредиво са богатством највећих припадника даимјо племства и чинило значајан удео тадашњег јапанског БДП-а. Трговачка класа је акумулацију новца, као и у Европи, остваривала учешћем у четири основна облика робне производње оријентисане ка добити:

1. *Трговина и транспорт робе на великим дистанцама* - током отворености Јапана ка спољној трговини, трговци су учествовали у транспорту робе на великим дистанцама и на тај начин остваривали велике трговачке марже. Занимљив је податак да су у једној трговачкој експедицији просечно зарађивали око 50.000 новчића (Sanderson, 1994: 22). Осим трговине са спољним светом, трговци су били главна карика у циркулацији произведених вишкова на унутрашњем јапанском тржишту. Када се Јапан затворио према спољном свету, развијена унутрашња трговина омогућила је репродукцију положаја богатих трговаца. Битно је напоменути да је са развојем јапанског феудализма, на место зависних трговаца које је контролисала даимјо класа дошао независан трговачки слој који је слободно располагао акумулираним новцем (Sukado у Nakane & Oishi, 1990: 150-152).
2. *Шпекулације и зеленашење* - још од најраније историје јапанског феудализма, даимјо племство се прекомерно задуживало како би финансирало ратне потребе, луксузну потрошњу и одржавање феудалних поседа.<sup>59</sup>
3. *Производња за тржиште експлоатацијом робовског рада* - робовску радну снагу чинило је само 10 % становништва током 8. века (Farris, 2009: 19). Њен удео није био значајан ни у јапанском феудализму. Током 16. века међу даимјо класом владао је став да су робови анахрони облик радне снаге (Lewis, 2003: 31). Због тога експлоатација робова зарад производње за тржиште није била заступљена ни код јапанских трговаца.
4. *Производња за тржиште експлоатацијом рада зависних сељака* - у Јапану трговци дуго времена нису смели да поседују земљу. Ипак, развојем новчане размене, чест је био случај да се феудалци окрећу производњи за тржиште.

Значајна акумулација новчаних средстава утицала је на развој банкарства. Као и у средњовековној Европи, у феудалном Јапану се развијају финансијски инструменти

---

<sup>59</sup> 1742. даимјо породица Сасума је трговицама договала 800.000 рија. 1706. трговачка породица Коноике је од даимјо племства потраживала 278.000 рија, а 1795. 416.000 рија (Hane & Perez, 2015: 197)

попут чекова и меница. Интересантно је да се у Јапану на великим берзама пиринча током 17. века појавио фјучерс као финансијски инструмент Такође, у Јапану је била заступљена употреба папирног фиат новца (Farris, 2009: 196). Можемо закључити да су основне карактеристике јапанског феудализма утицале на несметану акумулацију новца, те да су омогућиле појаву основних предуслова за настанак капитализма:

1. Монетизација економије;
2. Присутност акумулираног новца који би могао да се искористи у функцији капитала;
3. Развијен банкарски сектор;
4. Развијену предкапиталистичку производњу оријентисану ка добити.

### **Капитализам као мањинска друштвено-економска формација у оквиру јапанског феудализма и интеграција јапанског феудализма у светску капиталистичку привреду**

Једна карактеристика јапанског феудализма омогућила је акумулираном новцу да још лакше уђе у сферу производње у односу на европски случај. У Јапану је постојала каста недодирљивих, сачињена од бивших робова, криминалаца и националних мањина, која је представљала одличан извор за потребну пролетерску радну снагу (Hane & Perez, 2015: 165-166)

Појаву прве спорадичне капиталистичке производње у Јапану можемо да уочимо још током 12. и 13. века. Тада се појављују прото-мануфактуре и мануфактуре које се баве производњом чаја, сакеа, метала, папира (Worlds Oldest Companies). Неке од компанија које су тада настале и данас још постоје у Јапану.<sup>60</sup> Устаљивање капиталистичке производње у Јапану одвија се и у наредним вековима, а капитализам је у 17. веку већ дефинитивно формиран. Оно што је према нашем мишљењу нарочито позитивно утицало на развитак јапанског капитализма јесте изоловање од светске трговине током 17. века, јер та изолација је допринела окретању Јапана ка домаћој производњи како би задовољио своје унутрашње потребе. У 17. веку у Јапану постоје устаљене индустрије свиле<sup>61</sup>, стакла, алкохола, песка, војне опреме, памука<sup>62</sup>, боје,

---

<sup>60</sup> 67 % савремених компанија које су настале пре 1300—те године су из Јапана (World Oldest Companies).

<sup>61</sup> Према Хаторију, изолационистичка економска политика довела је до потпуне самодовољности у производњи свиле почетком 19. века (Hoston, 1986: 111).

<sup>62</sup> Комерцијална производња памука у Јапану постаје заступљенија од 17. века. Током 18. и 19. века рурална мануфактурна производња памука постаје све више обележје јапанског села. Тако је на пример

сушеног воћа, бакра итд.<sup>63</sup> Највећу удео у власништву над овим индустријама има капитал настао из новца трговаца (Hoston, 1986: 106-112).

Развој капитализма у Јапану био је праћен и значајном урбанизацијом. Током 17. века у Јапану налазе се неки од највећих урбаних центара, док је удео градског становништва значајно премашио онај у другим деловима света.<sup>64</sup> Због правила према којем је даимјо племство требало да проведе одређени период године у престоници Едо, она је постала административни и политички центар и место луксузне потрошње. То је условило и нагли раст популације у главном граду, који је у 18. веку постао највећи урбани центар на свету (Spencer, 1958). Конгломерација становништва у престоници довела је до стварања капиталистичких предузећа која су задовољавала потребе становништва од којих је најчувенија компанија била ланац прехранбених производа Мицуи. Мицуи фамилија се осим продаје сушеног воћа и сушеног коштуњавог воћа бавила и пословима банкарства (Sukado у Nakane & Oisho, 1990: 153). Преглед њихове пословне империје 1730. године детаљније је приказан у табели 11. У различитим градовима, постојале су читаве четврти у којима је живела пролетаризована радна снага и у којима се одвијала мануфактурна производња. Капиталистички односи су током 17. века променили и односе у пољопривреди где је све веће учешће најамне радне снаге (Sanderson, 1994: 20-21). Током 17. и 18. века најамни рад је постао све заступљенији облик рада у јапанским градовима.<sup>65</sup>

---

1841. у селу Удо-оза највећу компанију за производу памука водило 6 чланова породице и који су притом запошљавали 15 најамних радника. 1843. године 13 % свих домаћинстава у Удо-ози је као најамна радна снага било укључено у индустрији памука. 1845. у селу Окоши, 20 % домаћинстава се бавило пољопривредом, док је чак 33 % учествовало у мануфактури памука. Једна од водећих монополистичких откупљивача памука од ситних предузећа са села је била Мицуи фамилија. Она је стога одређивала цену памука и била главни снабдевач великих тржишта попут Еда и Кјота (Leurr, 1994).

<sup>63</sup> Интересантан је пример Сумимото фамилије која је још 1591. године основала компанију за производњу бакра коју је значајно проширила куповином новог рудника 1691. године. Сумимото фамилија је осим производњом бакра профит остваривала тако што је давала кредите припадницима даимјо племства (Sukado у Nakane & Oisho, 1990: 155).

<sup>64</sup> У 18. веку између 10 и 13,3 % јапанског становништва живело је у урбаним срединама док је у САД крајем 18. века само 3 % популације живело у градовима. (Spencer, 1958).

<sup>65</sup> 1686. године у граду специјализованом за производњу сакеа под називом Тондабајаши 60 % становништва чинили су надничари, док је у Окајама од 28.000 становника број надничара износио 28 %. Током 1703. у Хидару надничари су представљали друго занимање по бројности. Надничари су такође представљали значајан удео становништва у појединим сеоским срединама (Leurr, 1994: 124-125).

Табела 11 - Структура Мицуи компаније 1730. године,

Мицу продавнице	Мицу банкарске филијале
Главна продавница у Кјоту	Филијала у Кјоту
Главна продавница у Еду	Филијала у Осаки
Главна продавница у Осаки	Филијала у Еду
Продавница Мукодана у Еду	Продавница Канап у Кјоту
Продавница Шибачучи у Еду	Продавница Аиномачи у Кјоту
Продавница Каминомисе у Кјоту	
Рачуноводствена канцеларија у Кјоту	
Продавница Црвена боја у Кјоту	
Продавница Канап у Еду	

Извор: Nakane Chie, Oishi Shinzaburo, 1990, Tokugawa Japan – The Social and Economic Antecedents of Modern Japan, Tokyo University Press: Tokyo

Јапан је једно од ретких предмодерних друштава у којем се пре индустријске револуције током 17. века развила прото-индустријска машинска производња, нарочито у производњи војне опреме и шећера (Hoston, 1986: 106). Развој капитализма подразумевао је интеграцију различитих јапанских регија на позиције центра, полу-периферије и периферије. Центар се налазио у највећим урбаним срединама, где су били сконцентрисани како капиталистичка и радничка класа, тако и најбитнија мануфактурна производња, значајне берзе, банкарске институције итд. Полу-периферију су чинила рурална подручја у којима се одвија прото-мануфактурна производња коју су контролисали ситнији трговци. Феудална подручја која су прехрањивала градско становништво продајом вишкова пољопривредних производа представљала периферију су јапанског капитализма.<sup>66</sup> Најпрофитабилнији облици производње углавном су били под контролом крупних трговачких картела. Према проценама америчког економисте Данијела Спенсера, чак 15/16 јапанског богатства крајем 18. века налазило се у рукама капиталистичке класе (Sanderson, 1994:23). Можемо закључити да је јапански капитализам заиста био капиталистички јер је имао свих 6 основних карактеристика капитализма:

<sup>66</sup> Постојали су примери чисто тржишно оријентисаних пољопривредних газдинстава. 1701. чувена банкарска породица Кониоке је купила 220 хектара земље на којој су надничили сељаци из 480 домаћинстава и на којој се производио мак који се потом продавао на тржишту (Sukado у Nakane & Oishi, 1990: 154).

- а) постојање фундаменталног капиталистичког односа;
- б) постојање стабилних тржишта која омогућавају реализацију вредности производа;
- в) интеграције ненајамне радне снаге у капиталистичку производњу;
- г) просторна подела рада- постојање центра, полу-периферије и периферије;
- д) постојање монополистичких и олигополистичких тржишта;
- ђ) остваривање профита кроз експлоатацију најамног рада и неједнаку размену

Без обзира на убрзани развој капитализма у Јапану, нарочито од 17. века. феудализам је до Меиђи рестаурације и даље остао доминантна друштвено-економска формација. Јапански феудализам током прве половине 19. века упао је у кризу пре свега због спољних притисака империјалних сила. У оквиру јапанске елите сачињене од делова крупног Тазими племства, које је традиционално било против Токугава шогуната и класе капиталиста, јавила се свест да је неопходна темељена реформа јапанског друштва. Уз подршку незадовољних друштвених група попут сиромашног сељаштва и самурајског слоја, чији положај се погоршао променом технике ратовања током новог века, делови јапанске елите спровели су Меиђи рестаурацију. Реформа настала након Меиђи рестаурације успешно је интегрисала Јапан као централну земљу у светску капиталистичку привреду утицајем четири основна друштвена актера:

1. *Домицилна капиталистичка класа* - пошто је у Јапану већ постојао развијени капитализам, он је био у стању да убрзано спроведе индустријализацију неопходну за његово позиционирање као централне земље у светској капиталистичкој привреди. У самом процесу индустријализације, јапанска капиталистичка класа је узела активну улогу. Тако су након Меиђи рестаурације капиталистичке породице, које су се обогатиле још као феудални трговци, имале водећу улогу у битним гранама индустрије и финансија. Мицуи породица, која се још у феудализму бавила зеленашењем, у периоду након Меиђи рестаурације постала је једна од највећих брокерских породица. Коноике породица која се у феудализма бавила производњом сакеа, након рестаурације била је доминантна у бродоградњи, док је стара трговачка породица Сумимото била главни покретач индустрије бакра итд (Hane & Perez, 2015: 164).
2. *Слој самураја* - једна од специфичних карактеристика јапанског феудализма била је писменост нижих слојева племства. Војном реформом која је укинула

феудално уређење војске, писмени самураји су се убрзо трансформисали у образовани слој чиновника и стручњака који је допринео убрзаној изградњи модерног и рационалног бирократског апарата<sup>67</sup> (Cobbing, 1998).

3. *Даимјо класа* - вољност даимјо класе да се уз адекватну надокнаду, одрекне власништва над земљом која је потпала под државну управу значајно је допринела модернизацији Јапана. Одрицањем од земље даимјо племство је добило право на високе управне функције у држави, најчешће функције управника префектура. Неки припадници даимјо племства су капитал добијен од државе током предаје наследне земље уложили у капиталистичку производњу (Hoffman, 2016). Такво понашање било је могуће због тога што је у Јапану и пре Меиђи рестаурације био формиран капитализам, због чега су припадници даимјо племства већ начелно били упознати са његовим функционисањем и стога су могли да му се брзо прилагоде.
4. *Централизована држава* - након Меиђи рестаурације, централизован државни апарат сачињен од племства и капиталиста је на рационалан начин отпочео убрзану модернизацију земље - изградњу лука, пруга, војних фабрика, школовање кадра у Европи, довођење европских саветника. Корене централизоване државе можемо да нађемо у централизован феудалној држави Токугава периода.

---

<sup>67</sup> 1880. године 23 % свих јапанских бизнисмена су били бивши самураји, 1920. тај проценат је износио 35 % (Blackford, 2008 :122).

## 6 УТИЦАЈ КИНЕСКОГ ПАТРИМОНИЈАЛИЗМА НА СПРЕЧАВАЊЕ НАСТАНКА КАПИТАЛИЗМА

### Узроци настанка и кратка структурална историја кинеског патримонијализма

Једна од основних карактеристика кинеског предмодерног друштва која га је чинила различитим од већине предмодерних друштава била је доминантна заступљеност ситног слободног сељаштва у класној структури (Deng, 2002: 72-73). Та карактеристика била је својствена Кини од њеног настанка. Током периода владавине династије Сја, Шанг и Жоу (2000-772 п. н. е), тако и током периода Јесени и пролећа (771-475 п. н. е) и периода Зараћених држава (475-221 п. н. е) процес феудализације био је веома слаб и спорадичан. Неуспела феудализација је највероватније била последица очувања племенске и кланске организације друштва, које је зауставило друштвену стратификацију између појединаца и омогућавало очување аутархичне сеоске заједнице (Deng, 2002: 73). За разлику од германске и словенске сеоске заједнице која се заснивала на колективном власништвом над земљом, кинеска сеоска заједница заснивала се на ситном сељачком приватном власништву. У друштву које је било засновано на ситном сељаштву, централизована држава постала је неопходна како би испуњавала битне функције за репродукцију друштва:

1. централизована држава била је главни арбитар који је био у стању да разреши индивидуалне сукобе ситних сељака, сеоских заједница, племена и кланова (Deng, 2002: 99);
2. централизована држава била је једина инстанца која је могла да створи ефективну војну силу неопходну за одбрану мирољубивих сељачких маса од ратоборних коњичких народа који су миленијумима са севера ишли у освајачке и пљачкашке походе по Кини (Deng, 2002: 99-100);

Као и у другим регијама попут старог Египта, Месопотамије, Мезоамерике итд. где се развио патримонијализам, једна од најбитнијих функција централизоване државе било је омогућавање несметаног обављања пољопривреде. Ипак, за разлику од наведених случајева трибутарног патримонијализма, у којима је сељаштво било у власништву сизерена и државе, у Кини је захваљујући очувању сеоске заједнице оно остало слободно, због чега се Кина може окарактерисати као друштво које се највише приближило идеалном типу ситно-сељачког патримонијализма. Иако трагове кинеског патримонијалног система можемо наћи у ранијим епохама, његово дефинитивно

успостављање везано је за династију Кин (3. век п.н.е) и њено уједињавање Кине под јединствену царску управу након дугих периода непостојања јединствене кинеске државе (Bodde, 1987: 61). Устаљивање патримонијалног система у његовој класичној форми завршено је током владавине династије Хан (3. век п.н.е- 3. век н.е) (Bielenstain, 1980) и након тога патримонијализам представља доминантну друштвено-економску формацију све до 19. века када Кина доживљава болну интеграцију у светски капиталистички систем. Иако се Кина током првог миленијума нове ере у више наврата цепала на више независних држава, којима су владале другачије династије, патримонијализам је опстао као доминантно друштвено уређење. Крајем десетог века династија Сонг (10 - 13 век н.е) поново уједињује целу Кину (Rossabi, 2014). Након ње на власт долази династија Јуан (13 - 14 век н.е), прва која је била страног (монголског) порекла. Ипак ни долазак странаца на власт у Кини није довео до нестанка патримонијализма. Шта више утицај кинеске културе је био толико јак, да се династија Јуан убрзо синификовала. Владавину последње две династије Минг (14 - 17 век н.е) и Ћинг (17 - 20 век н.е) (Rossabi, 2014), такође карактерише патримонијализам као доминантна друштвено-економска формација.

Овде је битно да напоменемо одређене битне разлике које су постојале између највећих кинеских династија:

1. Степен отворености према спољном свету - Пошто је Кина током своје дуге историје била углавном економски самодовољна, увезаност са светом није била есенцијално потребна за опстанак система. Због овога, различите династије имале су другачију политику према овом питању. Династије попут Танг (7 - 10 век н.е), Сонг и Јуан биле су отворене према контакту и трговини са спољним светом. Са друге стране династије Минг је током доброг дела своје владавине била затворена према спољном свету (Li, 2010).
2. Степен слободе који је омогућен трговачкој класи - Трговина је била у већем степену слободна током владавине династије Минг (Huang у Twitchett & Fairbank, 1998), док је била у незавиднијем положају током владавине династија Јуан и Ћинг (Myers & Wong у Peterson , 2002). Чест је био случај да се трговачка политика промени за време једне династије. Судбина предкапиталистичке трговачке класе у Кини у је великом броју примера била неизвесна. Тако је на пример династија Ћинг владавину почела са благонаклоним ставом према

трговцима, али је убрзо променила политику монополизујући најлукративније гране трговине (Myers & Wong у Peterson , 2002).

Без обзира на разлике међу различитим династијама, кинески патримонијализам имао је одређене карактеристике које су га одвајале од осталих предмодерних друштвено-економских формација. Кина је од другог миленијума пре нове ере до 18. века имала највећи привредни аутпут. Интересантан је податак да је кинеска производња угља до 18 века била већа од европске производње (Ngo & Natowitz, 2012). Иако је Европа од 11. века почела да прстиже Кину у пољопривредној продуктивности, Кина је водила готово у свим осталим областима. Она је била највећи произвођач трговачки најлукративнијих добара попут чаја, свиле и порцелана. У њој је дошло до технолошких открића која су постала основ Новог века, попут барута, папира, компаса итд. Значајан број технологија у Европи је миленијумима био „увожен“ из Кине (Deng, 2002: 2); Дакле, Кина је била друштво које је у дугом трајању имало најразвијенија средства за производњу. Уколико бисмо се водили Марксовом логиком, капитализам би требало да се стога прво роди у Кини. Ипак, то се није десило због разлога којима ћемо се позабавити у даљем току рада.

### **Основне карактеристике кинеског патримонијализма**

Сада ћемо се детаљније позабавити основним карактеристикама кинеског патримонијализма:

1. *Постојање сталне државне бирократије* - У Кини се још током династије Хан успоставио царски бирократски апарат. Њега су сачињавале професионалне бирократе. Највише бирократе биле су непосредни саветници цара и чиниле су својеврсну царску владу. Испод њих су се налазиле провинцијалне и општинске управе и сеоска администрација сачињена од нижих ешалона бирократа (Deng, 2002: 98). Током династије Танг уводи се институција царског испита, чија је основна улога била да створи меритократске и објективне услове за одабир нових чланова бирократије (Ebreu, Walthall, Palais: 2006: 91-97). Основни послови којима су се бавиле бирократе било је прикупљање пореза, решавање правних спорова, одржавања иригационих система, надгледање колективних радних акција итд.
2. *Постојање професионалне државне војске* - током периода Зараћених држава стварају се обриси кинеске империјалне војске који ће своју пуну манифестацију добити за време династија Кин и Хан. Царска војска била је састављена од стајаће

професионалне војске и војске састављене од резервиста, пре свега сељака мушкараца који су имали обавезу да одређено време проведу у служби (Ebreu et al, 2006: 63). Иако је војска била мешовита, ударну песницу царске власти чинио је професионални део војске.

3. *Задовољавање потреба бирократије и војске из државних контролираних сила и радионица и гарантовањем ненаследних права (пребенди)* - и војска и администрација биле су финансиране од државе. У одређеним периодима било је чешће новчано финансирање, у другим ресурсно опскрбљивање. Постојала је вишевековна борба између цара и бирократског слоја око питања да ли привилегије бирократа треба да постану наследне. Кинеска држава дуго времена одолевала је захтевима бирократа и спроводила различите мере како би умањила њихову моћ и приморала их да зависе од царске пребенде (Вебер, 1976а). Ипак, био је присутан стални процес осамостаљивања бирократске класе, који се огледао у њиховој трансформацији у наследне власнике земље. Део бирократа још од династије Танг постао је наследна земљишна аристократија, али се њихов положај никако не сме упоредити са европским феудалним слојем. Прво, они никада нису чинили посебан сталеж са специјалним правима и обавезама. Друго, њихова приватна својина није била загарантована, већ су били честе жртве државне земљишне апропријације која је била учестала током владавине династија Танг, Сонг, Јуан и Ћинг (Myers & Wong у Peterson, 2002). Наследна земљишна аристократија била је неразвијени облик квази-феудалног слоја који до 19. века није представљао реалну опасност за поредак, због чега сматрамо и да је без обзира на њихово постојање, систем у Кини остао патримонијалан.
4. *Државна концентрација административних, правних и војних функција* - у царској Кини држава се бавила регулацијом свих друштвених сфера. Ексклузивно се бавила одржавањем и изградњом мреже путева и канала. У потпуности је контролисала порески систем. Имала је контролу над средствима за принуду и у више наврата спроводила разоружавање сељачких маса. Прописивала је систем мера, контролисала штампање валуте, одређивала који језик се сматра званичним (мандарински) и какви обрасци културног и идеолошког деловања су адекватни (конфуцијанизам).
5. *Битна улога институције врховног владара (цара, шаха, султана итд.)* - личност цара била је централна фигура читаве патримонијалне формације. Царска

владавина је легитимисана ставом да је владоцу дат мандат неба како би кроз спровођење универзалних закона природе омогућио снагама реда да надвладају силе хаоса. Иако је ово био снажан извор легитимације царске власти у одређеним специфичним условима могао је да доведе и до њене дестабилизације. У случајевима када су друштво погађале велике кризе (неуспешни ратови, климатске катастрофе, економске кризе, болести и године глади), сматрало се да се цар није понашао праведно те да је стога изгубио мандат неба, због чега је било морално оправдано његово свргавање. „Неиспуњење“ мандата неба био је чест начин легитимизовања промене власти, смене династија и извор сељачких побуна (Szczepanski, 2019). Као и у осталим патримонијалним порецима, гравитирање целокупног система ка институцији коју представља само један човек представљало је чест извор криза и распарчавања државе. Ипак, правилност је била да се након периода распарчавања и владавине неколико одвојених патримонијалних поредака након периода ратова поново успоставља јединствена царска патримонијална држава. Тај цикличан процес карактеристичан за патримонијализам један је од разлога који су навели значајне ауторе попут Монтеѕкјеа и Маркса да погрешно закључе како је кинески систем био вечно статичан (Anderson, 1974б).

6. *Права и обавезе поданика везују се за колективно тело којима припада* - у Кини је врло рано развијен порески систем који се заснивао на опорезивању (земљишни порез и кулук) колективних административних јединица састављених од више сеоских домаћинства. Такав систем опорезивања имао је претече још у најранијој кинеској историји и дефинитивно се усталио као доминантан у Периоду зараћених држава. Различите династије стварале су посебне облике система колективног опорезивања (Баођиа систем током династије Сонг, Ил-ча систем током династије Минг итд.) (Huang, 1974: 31-38) (Mote, 2003: 918-919). Системи колективног опорезивања коришћени су и за надзирање и кажњавање становништва. Уколико би појединачни сељак направио преступ кажњаван је кластер од неколико сеоских домаћинстава. На тај начин је без обзира на имовинску расцепканост сељака која је доводила до ситносопственичког индивидуализма направљен систем у којем је међусобно сељачко шпијунирање и надзирање довело до реалне административно-правне моћи бирократије над селом (Mote, 2003: 918-919).

Кинески патримонијализам може се уже дефинисати као стино-сељачки подтип патримонијализма због следећих разлога:

а) *Земља у власништву слободних сељака* - Као што смо већ показали, у Кини је још од најраније историје ситно сељаштво представљало доминантни облик ниже класе.

б) *Порез се прикупља од административних јединица састављених од више сеоских домаћинстава* - Основни облик присвајања вишка вредности у Кини било је од административних јединица састављених од више сеоских домаћинстава.

в) *Услед доминације ситног сељачког поседа у власничкој структури земље делимично развијен концепт приватне својине* - У Кини се врло рано развио концепт приватне својине у пољопривреди. Ипак, институција приватне својине није толико заживела због арбитарног понашања државе којим ћемо се детаљније позабавити у следећем делу овог поглавља.

### **Разматрање утицаја карактеристика кинеског патримонијализма на спречавање настанка капитализма**

Кина је била технолошки најнапредније предмодерно друштво са највећим производним аутпутима из више разлога. Пре свега, на то је утицала њена бројност. Током 12. века за време владавине династије Сонг, популације Кине је бројала<sup>68</sup> 110.750.000 људи. Уколико узмемо у обзир да је у просеку 5 % кинеске популације чинила писмена и образована бирократија, током 12. века њен број би износио око 5,5 милиона људи. Толики број образованог становништва није поседовала ни једна друга држава током 12. века. Велики број образованих људи несумњиво је утицао на степен технолошких иновација те самим тим и на степен развоја средстава за производњу. Осим те чињенице, битно је нагласити да су током кинеске историје било присутно успешно екстерно и интерно ширење. Екстерно ширење се углавном није заснивало на ратним походима, већ на ширењу културних и цивилизацијских карактеристика на подручја која су се граничила са кинеском државом а потом и на њихову интеграцију. Прва кинеска држава настала је око Жуте реке. Временом, ширењем цивилизацијске матрице, Кина је у себе интегрисала огромна подручја, а етничка група Хан постала је најбројнији народ

---

<sup>68</sup> Извори за величину предмодерне кинеске популације су Broadberry (2018), Branister (1992), Maddison(2006), Deng & Sun (2019).

на свету. Цивилизацијска инкорпорација нових пространа ширила је и степен продуктивности кинеског патримонијалног друштва. Такође, у Кини је био веома присутан и процес крчења дивљине и ширења пољопривредних површина, односно било је заступљено интерно ширење што је такође доводило до раста продуктивности.

Ипак Кинески патримонијализам имао је једну карактеристику која је доводила до појаве честих криза. Пошто је ситни сељачки посед био доминантан, у периодима када систем није могао да се шири, долазило се до уситњавања сеоског власништва и до стварања вишкова незапошљивог сеоског становништва. То је доводило до периода опадања продуктивности које је праћено честим сељачким побунама. Ипак, у више наврата, након пада броја сељачког становништва, систем се стабилизовао (Deng, 2002) (Moore, 1973).

Вишемиленијумски спори раст пољопривредне продуктивности довео је и до постепеног раста становништва. Док је 200. године пре нове ере број становника Кине износио око 50 милиона, крајем 13. века он је износио око 150 милиона. Током своје дуге историје, Кине је имала два периода значајног раста становништва. Први се одвијао од 900. до 1200. године када је кинеско становништво порасло са 40 на 110 милиона становника, а други у периоду између 1400. и 1600. године када је становништво порасло са 100 милиона на 200 милиона становника. Пад броја становника током 13. века био је последица монголских освајања, док је стагнација становништва током 14. века била последица епидемије куге. У сваком случају, ти турбулентни догађаји само су на тренутак успорили тренд раста који је постојао између 900. и 1600. године.

Раст кинеског становништва указује да су напредак средстава за производњу и интерно и екстерно ширење створили услове за повећану производњи пољопривредних вишкова што је позитивно утицало на развој трговине. Са развојем трговине развио се и софистициран монетарни и банкарски систем, односно начелно су омогућени услови за несметану акумулацију новца, па чак и за несметани развој капитализма (Deng, 2002). Врло рана појава производње за тржиште у Кини би требало да нам укаже на то да се и капитализам заиста веома рано појавио. Ипак у Кини, из разлога којим ћемо се сада позабавити, није успела да се појави континуирана капиталистичка друштвена формација која би била у стању да себе репродукује кроз више узастопних генерација и да се у тој репродукцији постепено у себе интегрише шира некапиталистичка подручја.

Основни разлог зашто се у Кини капитализам није усталио као континуирани систем (већ у више наврата као спорадична и недугорочна појава) треба тражити у

карактеристикама кинеске патримонијалне друштвено-економске формације. Она је на више начина спречила трајнију појаву капитализма:

1. *Ометањем несметане новчане акумулације* - основна карактеристика кинеске патримонијалне формације била је доминација две друштвене класе - ситног сељаштва и државне бирократије. У таквој констелацији друштвених снага, бирократија је омогућавала ситном сељаштву да слободно на тржишту продаје вишкове производа. Пошто је сељаштво већ на децентрализован начин обављало размену није постојао јак подстицај да се створи посебна класа чија би основна и једина функција била размена. Стога, иако је Кина била у знатној мери комерцијализовано друштво, добит од трговине се у највећој мери подједнако дисперзовала међу сељаштвом, што је онемогућавало настанак посебне класе која би имала контролу над значајнијим количинама акумулираног новца. Доминација ситног сељаштва на тржишту утицала је и на то да се сељачко домаћинство бави не само производњом и пласирањем пољопривредних вишкова, већ и пласирањем занатских производа насталих у полу-најамној ситносопственичкој производњи.<sup>69</sup> У таквом систему неразвијене поделе рада, није постојао јак подстицај за развитак прото-мануфактура и мануфактура. Једна од карактеристика Кине, по чему се такође разликовала од осталих облика патримонијализма, била је да углавном трговци нису били значајно опорезивани. Ипак, пошто су главни порески обвезници били сељаци, царска бирократија је углавном доносила законе који су одговарали њиховим интересима (Deng, 2002: 195-197). Због тога није постојала тежња да се стимулише развој посебне трговачке класе, као што је то био случај у феудализму, где је развијена трговачка класа била неопходан услов за функционисање размене. У одређеним ситуацијама када би се услед стања друштвене кризе, глади или рата смањила ефикасност опорезивања сељаштва, кинеска царска држава је произвољно повећавала порезе трговцима. Тако је на пример династија Кинг временом повећала порез за трговце са почетних 2 на 10 % (Myers & Wong у Peterson, 2002).
2. *Честом монополизацијом најлукративнијих трговачких рута и најпрофитабилније производње* - у Кини је општа правилност била да држава

---

<sup>69</sup> Током 16. века само 1 % кинеског сељаштва је чинила најамна радна снага, док је број људи који је зависио од најамног рада у Енглеској износио 25 % а у Холандији 60 % (Van Zanden, 2009:113).

монополизује најлукративније облике производње и трговине. Производња соли, чаја, свиле, метала итд. често је била ексклузивно право царске државе. Такође, док је Кина била отворена ка трговини са спољним светом, њом се искључиво бавила држава. У одређеним периодима, држава је омогућавала трговцима да се баве лукративнијим облицима производње, али је ово право по слободном нахођењу, када су јој је били потребни нови порески приходи, арбитрарно укидала (Myers & Wong у Peterson, 2002).

3. *Онемогућавањем економског и политичког осамостаљивања трговачке класе* - за разлику од Европе и Јапана, трговачка класа није стекла никакав степен правне и политичке аутономије и никада се није у потпуности развио чисти трговачки град. Трговци на селу, који би се по богатству разликовали од сељаштва често би били објекат зависти сељака те стога и „жртва“ претеране пажње царске бирократије. Они трговци који би отишли у градска насеља, која су углавном била седишта бирократске класе, због непосредног бирократског надзора и доминације бирократа у одређивању правила функционисања града имали би веома мале шансе да се политички и економски осамостале (Deng, 2002: 196-197).

У следећој табели приказан је степен опорезивања пољопривреде и трговине и степен монополизације производње у различитим династијама:

Табела 12 - Степен опорезивања пољопривреде и трговине и степен монополизације производње у различитим кинеским династијама

Династија	Земљишни порез	Порез на трговину	Државни монополи	Обавеза кулука за државу	Опште карактеристике династије
Суи и Танг (581-907) (Xie y Ji, Jianghong et al, 2005)	25 %	3,3 %	Производња соли и гвожђа	20 дана годишње уз могуће ослобођење исплатом у свили	У овом период читава земља је била власништво државе која је ситним сељацима давала право на њено коришћење
Сонг (960-1279) (Xie y Ji, Jianghong et al, 2005)	10%+ бројне доплате	3-4 %	Производња соли, чаја, алкохола, папирног новца, сумпора	Веома ниска, уз могуће ослобођење новчаном исплатом	Период економског раста који карактерише апропријација крупних земљопоседника и давање земље и кредита сељацима
Јуан (1279-1368) (Li & Zheng y Ji, Jianghong et al, 2005)	Веома висок	Веома висок	Производња соли, чаја, папирног новца, гвожђа, алкохола, порцелана, бронзе, злата, сребра, текстила	Веома изражена	Експропријација бирократа-земљопоседника и трговаца
Минг (1368-1644) (Huang y Twitchett & Fairbank, 1998)	3-4 %	2 %	Производња соли	Укинута	Период економског раста и „laissez faire“ државне политике
Кинг (1644-1911) (Myers & Wong y Peterson, 2002)	3-4 %	Првобитно 2 %, касније 10 %	Производња соли и монополизација спољне трговине	Укинута	Забрана приватне изградње рудника, увођење тарифа на унутрашње кретање роба и ограничавање броја трговаца и експропријације земље од бирократа

Дакле основне карактеристике кинеског патримонијализма спречиле су настанак капитализма у Кини. Иако се током владавине династија Хан, Сунг и Минг услед раста продуктивности повећао степен комерцијализације економије, он услед интерних карактеристика кинеског система није могао да доведе до настанка капитализма.

Кинески аутор Ганг Денг (Gang Deng) истакао је да услед спречавања развоја трговачке класе у Кини у њој успео да се појави само рудиментарни облик квази-капитализма (Deng, 2002). Иако у предмодерној Кини постоји прегршт примера употребе производње за тржиште и трговине на велике дистанце, капитализам као континуирана друштвено-економска формација није успео да заживи. То је донекле приметио и Мао Це Тунг, који, иако је тврдио да је постојао потенцијал да се у Кини развије капитализам без утицаја споља, никада није писао о постојању развојног кинеског предмодерног капитализма, већ о постојању „семена“ капитализма у оквиру предмодерне Кине.<sup>70</sup> Ми смо става да је у Кини постојала само робна производња оријентисана ка добити због чега се не слажемо са Денговом тезом о кинеском квази-капитализму, јер би и у извитопереном облику капитализма морао да постоји развијенији однос између најамног рада и капитала.

Кинески патримонијализам је током 18. века ушао у кризу у којој се и раније, током историје, у више наврата налазио. Наиме, немогућност екстерног и интерног ширења и спор напредак средстава за производњу је, уз значајан раст становништва, довео до уситњавања ситног сељачког поседа и до појаве значајне масе незапошљивих сељака (Moore, 1973). Та интерна криза само је погоршана интервенцијом капиталистичких сила у унутрашње кинеске односе. Унутрашња криза и спољни притисак су синергијским утицајем довели до распада кинеске патримонијалне формације. Непостојање аутохтоног кинеског капитализма и несналажење мандаринске елите у 19. веку довели су до отпочињања „века понижења“ у којем је кинеска држава била распарчана, а Кина интегрисана у светску капиталистичку привреду као периферија. Кина је почела да поправља свој положај у светској капиталистичкој привреди, тек од седамдесетих година 20. века, када на њено чело долазе „десни“ прагматични комунисти под вођством Денга Сјаопинга. Они су мешавином државног централизма и слободног тржишта успели у врло кратком року од Кине направе централну капиталистичку регију и да утру пут за глобалну политичку и економску доминацију Кине у 21. веку. Уколико обратимо пажњу на процесе дугог трајања, увидећемо да је економско преимућство Кине била историјска правилност од другог

---

<sup>70</sup> *Како је кинеско феудално друштво развило робну економију и тако у себи носило семе капитализма, Кина би се сама по себи полако развила у капиталистичко друштво чак и без утицаја страног капитализма (Zedung у Connors, 2009: 117).*

миленијума пре нове ере до 18. века нове ере. Стога се доминација Англо-саксонаца и њиховог атлантистичког концепта током последњих неколико векова треба разумети као својеврсно одступање од процеса дугог трајања и које највероватније неће бити карактеристика трећег миленијума.

На самом крају емпиријске анализе битно је да истакнемо да сматрамо да смо успешно потврдили како основну хипотезу нашег рада, тако и пет споредних хипотеза:

Табела 13 - Преглед хипотеза

<p>Основна хипотеза – да су европски и јапански феудализам узроковали настанак капитализма, док је кинески патримонијализам спречио појаву капитализма:</p>	<p>Успешно смо емпиријски доказали да је у оба случаја постојање децентрализованог облика предкапиталистичке друштвено-економске формације у којој је могућа акумулација новца и продор акумулираног новца у сферу производње доводила до стварања основног фундаменталног односа између најамног рада и капитала и просторне капиталистичке поделе рада.</p>
<p>X1 - децентрализованост феудализма створила је друштвено погодан терен за развитак капитализма;</p>	<p>Доказали смо да је децентрализованост европског и јапанског феудализма условила несметану акумулацију новца и његову употребу и функцији капитала.</p>
<p>X2 - основни узрок европског капитализма у европском средњем веку била је европска трговачка класа чија појава је узрокована децентрализованошћу феудализма и која је заслужна за продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње;</p>	<p>Прве процесе стварања трајног облика капиталистичког фундаменталног односа и стабилног тржишта отпочела је трговачка класа у Фландрији у индустрији одеће током 13. века.</p>
<p>X3 - основни узрок јапанског капитализма у јапанском средњем веку</p>	<p>Јапанска трговачка класа била је основни покретач капиталистичке производње у</p>

<p>била је јапанска трговачка класа чија појава је узрокована децентрализованошћу феудализма и која је заслужна за продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње;</p>	<p>различитим индустријским гранама и стварања стабилног тржишта током 17. века.</p>
<p>X4 а) - капитализам се у Европи појавио током 13. века, а у Јапану током 17. века;</p>	<p>Доказано потврдом хипотеза 3 и 4.</p>
<p>X4 б) - европски капитализам се просторно ширио кроз поступну периферизацију феудалне залеђине од стране европских капиталистичких центара;</p>	<p>Доказан процес периферизације феудалне залеђине на примеру Фландрије.</p>
<p>X4 в) - током 16. века се инструментализацијом феудалне залеђине, колонизацијом и склапањем савезништва између капиталиста и апсолутне државе убрзава процес ширења европског капитализма и формира се светски капиталистички систем;</p>	<p>Ову тезу смо посредно доказали прихватањем Волерстионве теорије о настанку и развоју светске капиталистичке привреде.</p>
<p>X4 д) - аутохтони јапански капитализам је инкорпориран у светски капиталистички систем током 19. века и тада Јапан постаје једна од централних регија капитализма;</p>	<p>Ову тезу поткрепили смо властитим излагањем о четири фактора која су допринела успешној интеграцији Јапана у светску капиталистичку привреду.</p>
<p>X5 а) - патримонијална држава царске Кине је спречавајући развитак политички и економски независне трговачке класе спречила продор акумулираног новца из сфере трговине у сферу производње и тиме онемогућила развој капитализма;</p>	<p>Доказали смо да је кинески патримонијализам на три основна начина допринео заустављању развоја аутохтоног предмодерног кинеског капитализма.</p>

<p>X5 б) - царска Кина је била успешна у подређивању трговачке класе, јер је за разлику од феудализма (децентрализована власт), имала ефективну контролу над војском и чиновничким апаратом (централизована традиционална власт).</p>	<p>Доказали смо да су сви основни узроци неразвитка кинеског предмодерног капитализма повезани са кинеским патримонијализмом (непостојање потребе за посебном трговачком класом, нестимулисање развоја посебне трговачке класе, децентрализованост робне производње, арбитрарно понашање државе, онемогућавање политичке и економске самосталности трговачке класе).</p>
---	--

## ЗАКЉУЧАК

Иако је у повести било доста примера процеса делимичне феудализације других врста предкапиталистичких формација, потпуно развијени облик феудализма постојао је само у Европи и Јапану. У случају Европе, он је настао као последица распада централизованог робовласништва, а у случају Јапана као последица дезинтеграције хибридне друштвено-економске формације. Различити начини на који су настали европски и јапански феудализам, али и различити начини настанка појединачних примера робовласништва и патримонијализма указују нам да путања историјског развоја није унилинеарна и детерминисана деловањем само једног узрока. Емпиријска друштвено-економска формација настаје услед комплексног утицаја више фактора и када говоримо о законима настанка друштвено-економских формација говоримо пре свега о законима вероватноће, а не о општим важећим законима нужности. Да је процес патримонијализације европског феудализма отпочео раније и да се одвијао снажније, могуће је да се капитализам у оквиру ове друштвено економске формације никада не би ни развио. Исто тако, да је централизовани јапански феудализам, уместо делимичне патримонијализације, захватио јачи облик патримонијализације вероватно би се формирала патримонијална или хибридна формација која би спречила појаву капитализма, као што је то био случај у Кини. Када говоримо о утицају једне друштвено економске формације на настанак нове друштвено-економске формације ми пре свега говоримо о тенденцијама, које могу да се отелотворе само када им то омогућава шири историјски контекст. Због свега наведеног одбацујемо класични марксистички и хегелијански телеолошки став према којем историја има унапред одређену сврховитост и према којем се сва емпиријска сложеност историје може подвести под одређени универзални закон.

Такође сматрамо да је став према којем се успешност Европе или Јапана објашњава њиховом културном, духовном, расном или моралном изузетношћу нетачан и да му је основна функција идеолошко оправдање економске и политичке супериорности централних регија и земаља. Када анализирамо западноевропску и америчку друштвену мисао, готово по правилу налазимо да се централни положај САД и земаља Западне Европе оправдава одређеном верзијом наратива о „супериорности“ тих друштава. Корене наратива о „супериорности“ Запада можемо засигурно наћи у просветитељској мисли, а можда чак и у старијем осећају изузетности везаним за Римокатоличку цркву. Наратив о „супериорности“ Запада од 19. века манифестовао се у

различitim идеолошким традицијама од класичног либерализма до социјал-дарвинизма и фашизма. Занимљиво је да је он био веома распрострањен и међу западаним социјалистима. Неке од најувредљивијих и дехуманизујућих чланака о Словенима, управо су писали Маркс и Енгелс, чувени зачетници „научног социјализма“. Волерстин је ову контрадикторност западне левице објаснио као последицу процеса у којем су марксисте иако „антисистемски“ оријентисани ипак прихватили битне постулате „системског“ размишљања попут елитизма, шовинизма и ксенофобије (Wallerstain, 2010). За разлику од радикално десне мисли, левичари и либерали су свој шовинизам увек стављали у просветитељску обланду, истичући да је он неопходан како би се непросвећеним и дивљим народима периферије донела „прометејска ватра цивилизације“. Један од основних подконтекстних циљева нашег рада стога био је да кроз показивање како је спонтано настали феудализам омогућио манифестацију свих историјских тенденција које су довеле до капитализма, покажемо да историјски развој није последица нечије изузетности, већ сложених и контрадикторних историјских процеса.

У раду смо се пре свега фокусирали на проучавање начина на који су својинско-правно-принудни односи довели до настанка или ненастанка капитализма. Сматрамо да проучавање карактеристика религијско-идеолошке матрице треба да се спроведе у посебном научном делу са циљем да се утврди каква је њихова интеракција са производно-правним-принудним односима и у ком степену су зависне од њих, али и са циљем да се утврди колики је степен њихове аутономије. Ми претпостављамо да је степен аутономије религијско-идеолошке матрице значајан, јер она не служи само за репродукцију економских и политичких односа, већ и покушава и да одговор на најуниверзалнија и најдубља питања човековог постојања попут питања смисла и питања суочавања са смртношћу. Већ је велики број мислилаца попут Карла Јунга, Мирче Елијаде и Клода Леви-Строса дошао до назнака да су структуре мита и симбола сличне у потпуно одвојеним друштвима што може да указује на то да религијско-идеолошке матрице у својој универзалности значајно надилазе ограничења материјална друштвено-економских формација.

У закључним разматрањима морамо да се позабавимо и питањем релевантности и оригиналности наше дисертације. Сматрамо да је дисертација релевантна јер уз књигу Слободана Антонића под називом *Изазови историјске социологије* једна је од ретких дела српске социологије чије је основно поље проучавања историјска социологија.

Такође, у оквиру прва три поглавља могу се наћи информације о ауторима који нису превођени код нас и са којима наша јавност није детаљније упозната. Питање оригиналности наше теорије је донекле сложеније. Ролан Барт (Roland Barthes) је проглашавајући смрт аутора негирао да је дело у стању да буде оригинално, односно да доприноси нешто ново, јер увек произилази из референцирања на мрежу значења која је постојала и пре њега (Barthes,1977). Ми немамо толико радикалан став, али ипак сматрамо да је и у науци и у уметности подвиг уколико аутор значајно допуни постојећу мрежу значења на којој се заснива људско знање. Посебно у социологији тај подвиг није чест, већ је карактеристика највећих великана домаће и стране социологије. Сматрамо да је наш допринос веома скроман али важан и да се заснива на рекомбинацији већ постојећих елемената, који су великани друштвене мисли створили пре нас. Наша теорија представља посебан облик теорије о утицају трговине на настанак капитализма и као њену највећу вредност можда можемо да истакнемо следеће карактеристике:

1. направила је релативно оригиналну класификацију предкапиталистичких друштвених формација;
2. у критичкој полемици са теоријама о аграрном капитализму успела је да докаже да је извор капитализма трговачка класа;
3. у критичкој полемици са класичним марксизмом и светско-системском теоријом заузела је став према којем су извор профита не само и сфера производње, већ и сфера размене;
4. ставила је већи значај на везу између децентрализованости предкапиталистичке формације, трговине и настанака капитализма (о овој вези је говорио и Пери Андерсон, али је није истицао у први план).

На самом крају закључних разматрање настојаћемо да одговоримо на питање хеуристичке плодности наше теорије тако што ћемо покушати помоћу ње да предвидимо будућност капитализма. У предкапиталистичкој историји човечанства средства за производњу и средства за принуду веома су се споро развијала. То је значило да су на истом или сличном степену технолошког развоја могле да се развију различите друштвено-економске формације. За разлику од пређашњих формација, за капитализам је својствена детерминистичка улога технологије на карактер друштвених односа. То је повезано са чињеницом да у капитализму постоји подстицај да се стално унапређују

средстава за производњу како би се остварио профитни мотив, што је још давно приметио Маркс.

Концентрација капитала у рукама мањине подразумева да се у њиховој контроли налазе и моћне технологије будућности. Нови облици надзирања попут паметних камера, шпијунаже електричне комуникације итд. омогући ће плутократској елити толико ефективну контролу становништва о каквој је маштао сваки предкапиталистички патримонијални владар. Концентрација власништва над већином светског капитала у рукама финансијских цинова попут Блекрока, Вангард групе итд. (Mercola, 2021) већ чини бесмисленом сваку помисао на конкуренцију, која је била карактеристична за сукобе картела на ранијим квази-монополистичким и олигополистичким тржиштима. Аутоматизација и роботизација средстава за принуду може сваки отпор нижих класа и периферијских подручја да учини немогућим у будућности. Напредак нових биотехнологија попут криспера (What Is Crisper?) може да омогући такве видове еугеничке манипулације генетским кодом због чега разлика између класа не би била више само економска и друштвена већ и биолошка, као што је то описао Хаксли у свом дистопијском делу под називом *Врли нови свет*. Значајан монопол који виша класа и централна подручја имају над технолошким иновацијама може од капитализма да направи својеврсни тоталитарни технолошки патримонијализам у којем се насупрот класи трансхуманих суперљуди налази стално надзирана маса најамних „безстанаша“ и маса атомизираних и отуђених потрошача.

Ипак постоје три фактора која могу да зауставе такав развој догађаја у будућности. Прво, савремена технологија осим што даје потенцијале за до сада невиђене облике централизације моћи, омогућава и до сада невиђену могућност децентрализације моћи. Даља аутоматизација производње у будућности може да доведе до настанка нових високотехнолошких феудалних поседа који самостално задовољавају све сложене потребе. Будући феудални посед не би се заснивао на експлоатацији зависног сељаштва, већ на рабљењу најиновативнијих технолошких решења и на тај начин задовољавао потребе његових чланова за храном, одећом, комуникацијом и разонодом. Уколико би се остварила независност у производњи и потребама у оквиру технолошког феудалног поседа, друштво би сачињавали гроздови таквих поседа и у њему би се као и у старом феудализму дисперзовала средства за принуду и администрирање. Можда ће формација будућности бити хибридан модел технолошког друштва у којем ће се у одређеним подручјима попут производње хране и енергије десити феудализација док ће се у

подручјима попут колективне безбедности десети патримонијализација. Дакле, слојевити карактер технолошког развоја даје потенцијал да се развије више алтернативних верзија будућих формација.

Друго, иако је у данашњем свету заступљен процес глобализације њега прате и супротни процеси. Пре свега светска елита није уједињена, већ је подељена у неколико геополитичких и економских блокова. Без обзира на то што на Западу доминира капитал са Вол Стрита (Mercola, 2021), у Кини и Русији, две велике светске супер-силе, капитал је и даље под јаком контролом државе, на шта указују и подаци да су у овим друштвима најбитније гране привреде и даље у државном власништву (Guluzade, 2019) (Abramov et al, 2017). Тешко је утврдити колико се данашње богатство западног капитала заснива на реалном сектору, а колико на вештачки напумпаној вредности насталој услед монетарних манипулација Федералних резерви, Европске централне банке и Банке Јапана. Значајан развој Кине у последњих неколико деценија може довести до реструктурирања светског капиталистичког система, у којем би након велике економске кризе, Кина постала пар екселанс централно подручје, а Запад имплодирао и његова империја заснована на бесумучном штампању пара срушила као кула од карата. Уколико би Кина постала нови светски центар, геополитички карактер светске капиталистичке привреде значајно би се променио. У последњих неколико векова светски капитализам био је атлантистичког уређења и њиме су владале таласократске силе попут Холандије, Уједињеног Краљевства, Јапана и САД. Избијањем Кине на централну позицију светски капитализам би у геополитичком смислу постао евроазијски и њиме би доминирале телурократске силе попут Кине, Русије и потенцијално Немачке и Француске. У таквом систему остварио би се недосањани сан Шарла де Гола о стварању осовине моћи Париз-Берлин-Москва (De Gaulle у Carnes, 2012) са додатком Пекинга као једног од њених основних стубова. Појава евроазијске светске привреде, према нашем мишљењу, била би врло погодна у економском и политичком смислу за Србију јер би, она због своје позиционираности у моравској долини постала једна од битних чворишних тачака спајања азијског и европског пола светске привреде. Уколико Кина постане нови центар, поставља се питање да ли ће она покушати да системе надзора које користи на својој унутрашњој територији (паметне камере и систем социјалних кредита) развије и у осталим деловима светске капиталистичке привреде. Ми претпостављамо да до овога неће доћи због цивилизацијских карактеристика Кине. Систем конфучијанског социјалног кредита и строгог надзора становништва је више од миленијума одлика

кинеске цивилизације, али она готово никада није покушавала то да примени на спољна друштва, те стога сматрамо да томе неће тежити када постане највећа светска сила. Током друге половине 21. века може се очекивати и убрзани развој Индије, Бразила и Мексика и њихово позиционирање на позицију центра (Galloway, 2020).

Као трећи и најбитнији разлог који може да спречи развитак централизованог патримонијализма истакнућемо демократски суверенизам. Током историје, показано је да је троцкистичка максималистичка тежња ка рушењу капитализма преко стварања макрореволуције деловањем светске радничке партије тешко остварива. Са друге стране анархистичка микрореволуција показала се као неефикасна. Још током Шпанског грађанског рата, директно демократско одлучивање у ситуацијама у којима су неопходни дисциплина и брзина деловања, потврдило се као неуспешно (анархисти су покушали да примене директну демократију чак и током самих борби са хијерархијски устројеним и мотивисаним фалангистима и карлистима). Демократски суверенизам омогућава да се борба против неправди капитализма врши поступно на мезо нивоу. Демократски суверенизам подразумева да се малим корацима побољшава положај земље у светском капиталистичком систему где је то могуће (нпр. напредак Србије у развоју ИТ сектора) (РТС, 2021) и да се увођењем нових технологија постепено остварује економска независност и повлачи из светске економије такође тамо где је то могуће (тежња ка ресурсној независности, развијању целовите одбрамбене и фармацеутске индустрије итд.). Можда ће управо демократски суверенизам, нарочито у земљама средње и мале величине, бити главни идеолошки ослонац идеје о стварању технолошки напредног облика феудализације који би подразумевао знатан степен аутархичности појединих земаља и регија. Поступни раст аутархичности не мора нужно да доведе до моменталног одумирања светске капиталистичке привреде, већ је могућ вишевековни суживот аутархије и светске размене. Док левица предлаже револуционарно уништење капитализма, демократски суверенизам будућности би се заснивао на поступном и методичном скраћивању робних ланаца, повећању аутархичности хибридне државе (која би у себи имала елементе како технолошког феудализма тако и технолошког патримонијализма) и иступању из светске размене у оним областима где је остварена пуна самодовољност. Процес раста аутархичности појединих земаља и регија временом би слабио светску капиталистичку привреду и можда довео до њеног нестанка у далекој будућности. Процеси аутархизације и феудализације потенцијално би могли да ослабе моћ транснационалног капитала и са

њим повезаних глобалистичких институција што би имало позитиван ефекат на очување аутентичних демократских поредака који најбоље функционишу на територијама и државама средње и мање величине.

## ЛИТЕРАТУРА

- Abramov Aleksander, Radygin Aleksander, Chernova Maria**, 2017, *State-owned enterprises in the Russian market: Ownership structure and their role in the economy*, Russian Journal of Economics, Доступно на: <https://rujec.org/article/27978/>
- Adas Michael**, 1993, *Islamic & European Expansion: The Forging of a Global Order*, Temple University Press: Philadelphia;
- Adams Charles**, 2001, *For Good and Evil- The Impacts of Taxes on the Courses of Civilization*, Madison Books: Lanham;
- Anderson Perry**, 1974, *Lineages of the Absolutist State*, NLB: London;
- Anderson Perry**, 1974, *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB: London;
- Antonić Slobodan**, 1995, *Izazovi istorijske sociologije*, Institut za političke studije: Beograd;
- Антонић Слободан**, 2008, *Скупина за предмет Теорије друштвене структуре и система;*
- Arrighi Giovanni**, 2010, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso Books: London;
- Aston T. H., Philpin C. H. E.**, 2002, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press;
- Austen Ralph A.**, 2010, *Trans-saharan Africa in World History*, Oxford University Press: Oxford;
- Balibar Ethiene**, 1977, *On the Basic Concepts of Historical Materialism y Althusser Luis*, Balibar Ethiene Reading Capital, Verso: London;
- Banister Judith**, 1984, *An analysis of recent data on the population of China*, Population and Development review
- Barthes Roland**, 1977, *Image-Music-Text. Esseys selected and translated by Stephen Heat*, Noonday: Newyork;
- Battilosi Stefano et al**, 2020, *Handbook of the History of Money and Currency*, Springer Nature: Singapore;
- Bettelheim Charles**, 1974, *Cultural Revolution and Industrial Organization in China*, Monthly Review Press: New York;
- Bendix Reinhard**, 1977: *Max Weber: An Intellectual Portrait*, University of California Press Ltd.: Los Angeles;

- Bielenstein, Hans**, 1980, *The Bureaucracy of Han Times*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Blackford Mansel G.**, 2008, *The Rise of Modern Business in Great Britain, the United States, Germany, Japan and China*, University of North Carolina Press: Chapel Hill;
- Bloch Marc**, 2004, *Feudal Society*, Knj 1-2, Routledge: London;
- Bodde Derk**, 1987, *Essays on Chinese Civilization*, Princetone University Press: New Yersey;
- Burgtorf Jochen, Crawford Paul F, Nicholson Helen**, *The Debate on the Trial of the Templars (1307–1314)*, Ashgate: Farnham;
- Braudel Fernand**, 1979, *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism*, The John Hopkins University Press: Baltimore;
- Braudel Fernand**, 1981, *Civilisation and Capitalism 15th-18th Centuary*, Књ 1-2, William Collins and Sons & Co Ltd: London;
- Broadberry, Stephen, Hanhui Guan, and David Daokui Li**, 2018, *China, Europe, and the great divergence: a study in historical national accounting, 980–1850*, Journal of Economic History 78.4
- Brown, Elizabeth A. R.**, 1974, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, The American Historical Review. 79 (4);
- Carnes Nat**, 2012, *Al-Mahgred, The Barbary Lion; A Look at Islam*, iUniverse Inc: Bloomington;
- Clarke Simon**, 1994, *Marxs Theory of Crisis*, St Martins Press: London;
- Cobbing Andrew**, 2013, *The Satsuma Students in Britain: Japan's Early Search for the essence of the West*, Routledge: London;
- Cohen, G.A.**, 2000, *Karl Marx's Theory of History*, Princeton University Press: New Yersey;
- Collins Randall**, 1986, *Weberian Sociological Theory*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Connors, Shawn**, 2009, *Collected Writings of Chairman Mao – Politics and Tactics*, Special Edition Books;
- Deng Gang**, 2002, *The Premodern Chinese Economy: Structural equilibrium and capitalist sterility*, Routledge: London;

**Deng Kent G.**, 2004, Unveiling China's true population statistics for the pre-modern era with official census data. *Population Review* 43.2

**Dijkman Jessica**, 2011, *Shaping Medieval Markets- The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200–c. 1450*, Brill: Leiden;

**Dodds Ben, Liddy Christian Drummond**, 2011, *Commercial Activity, Markets and Entrepreneurs in the Middle Ages*, The Boydell Press: Woodbridge;

**Dobb Maurice**, 1946, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul Ltd: London;

**Dutt C. P., Rothstein Andrew**, 1958, *Political Economy: A textbook issued by the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the U.S.S.R.*, London, Lawrence & Wishart;

**Duus Petter**, 1976, *The Rise of Modern Japan*, Houghton Mifflin Company: Boston;

**Ebrey, Patricia Buckley**, 2010, *The Cambridge Illustrated History of China (2nd ed.)*, Cambridge University Press: Cambridge;

**Енгелс Фридрих**, 1950, *Порекло породице, приватне својине и државе*, Култура: Београд;

**Engels Frederick, Karl Marx**, 1972, *On Colonialism*, Articles from New York Tribune and other Writings, International Publishers: New York;

**Farris William Wayne**, 2009, *Japan to 1600- A Social and Economic History*, University of Hawai Press: Honolulu;

**Fornas Johan**, 2013, *Capitalism - A companion to Marxs economy critique*, Routledge: London;

**Galloway Lindsey**, (23.03.2021) *Five superpowers ruling the world in 2050*, BBC, Доступно на: <https://www.bbc.com/travel/article/20200322-five-superpowers-ruling-the-world-in-2050>

**Gibbins Henry De Beltgens**, 2015, *The Industrial History of England*, Routledge: London;

**Global Slavery Index**, 2018, *Findings Highlights*, Доступно на: <https://web.archive.org/web/20200330164140/https://www.globalslaveryindex.org/2018/findings/highlights/>

**Guluzade Amir**, (07.06. 2019), *The role of Chinas state-owned companies explained*, World Economic forum Доступно на: <https://www.weforum.org/agenda/2019/05/why-chinas-state-owned-companies-still-have-a-key-role-to-play/>

**Gunder Frank Andre**, 1990, *Theoretical Introduction to Five Thousand Years of World System History*, Review: A Journal of the Fernand Braudel Center, University of New York: New York;

**Gunder Frank Andre, Gills Barry**, 1996, *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand*, Routledge: New York;

**Gunder Frank Andre**, 1998, *ReOrient: Global Economy in The Asian Age*, University of California Press: Los Angeles;

**Hall John A., Shroeder Ralph**, 2005, *An Anatomy of Power: Social Theory of Michael Mann*, Cambridge University Press: Cambridge;

**Halsall Paul**, 1997: *A Summary of Immanuel Wallerstein, The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, Fordham University, Доступно на:

<https://sourcebooks.fordham.edu/mod/wallerstein.asp>

**Hane Mikoso**, 1991, *Premodern Japan- A Historical Survey*, Westview Press Inc.: Boulder;

**Hane Mikoso, Perez Louis G.**, 2015, *Premodern Japan- A Historical Survey*, Westview Press Inc.: Boulder;

**Hamilton Peter**, 1991, *Max Weber: Critical Assessments*, Routledge: London;

**Haralambod M., Holborn M.**, 2002, *Sociologija - teme i perspektive*, Golden Marketing: Zagreb;

**Hardach Sofie**, (22.06.2018) *This is how much the global economy will grow, according to the IMF*, World Economic Forum, Доступно на:

<https://www.weforum.org/agenda/2018/01/embargoed-this-is-how-much-the-global-economy-will-grow-in-2018/>

**Harvey David**, 2010, *Companion to Marxs Capital*, Verso: London;

**Heller Henry**, 2011, *The Birth of Capitalism - 21st Century Perspective*, Pluto Press: London;

**Hilton Rodney**, 1985, *Class Conflict and the Crisis of Feudalism*, Hambledon Press, London;

**History of Japan**, (12.09.2021), *Worlds Oldest Companies*, Internet izvor:

<https://historyofjapan.co.uk/2020/08/24/worlds-oldest-companies/>

- Holton R. J.**, 1985, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Macmillan Education: New York;
- Hopcroft Rosemary Lynn**, 1999, *Regions, Institutions, and Agrarian Change in European History*, The University of Michigan Press: Ann Arbor;
- Hoston Germaine A.**, 1986, *Marxism and The Crisis of Development in Prewar Japan*, Pinceton University Press: New Yersey;
- Howard A. Daglas**, 2017, *History of Ottoman Empire*, Cambridge University Press: Cmabridge;
- Huang Ray**, 1974, *Taxation and Governmental Finance in Sixteenth-Century Ming China*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Huffman, James L.**, 2013, *Modern Japan: An Encyclopedia of History, Culture, and Nationalism*, Routledge: London;
- Hunt S. Edwin, Murray James M.**, 1999, *A History of Bussiness in Medieaval Europe 1250-1550*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Ji, Jianghong et al**, 2005, *Encyclopedia of China History Књ 3*, Beijing publishing house: Beijing
- Jones Steven**, 2007, *Antonio Gramsci*, Routledge: London;
- Lachman Robert**, 2000, *Capitalists in Spite of Themselves: Elite Conflict and Economic Transition in Early Modern Europe*, Oxford University Press: Oxford;
- Ladas Stephen Pericles**, 1975, *Patents, Trademarks and Related Rights: National and International Protections*, Volume 1, Harvard University Press: Cambridge;
- Leupp P. Garry**, 1992, *Servants, Shophands, and Laborers in the Cities of Tokugawa Japan*, Princeton University Press: New Yersey;
- Lenin Vladimir I.**, 1977, *Collected Works Књ. 1-4*, Progress Publisher: Moscow;
- Lewis James B.**, 2003, *Frontier Contact Between Choson Korea and Tokugawa Japan*, Taylor & Fransis: Abingdon-on- Themes;
- Li Bo Zheng Yin**, 2001, *5000 years of Chinese history*, Inner Mongolian People's publishing corp: Hohhot;
- Kautsky Karl**, 1988, *Agrarian Question*, Zwan Publications: London;
- Keen Maurice et al**, 1999, *Medieval Warfare - A History*, Oxford University Press: Oxford;

- Кулаузов Маша**, 2008, *Постанак, развитак и развојачење Војне границе Аустријске монархије*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 125 бр;
- Maddison Angus**, 2006, *China in the world economy: 1300-2030*, International Journal of Business 11.3
- Marcuse Herbert**, 1968, *Џовијек једне димензије*, Veselin Masleša: Sarajevo;
- Nakane Chie, Oishi Shinzaburo**, 1990, *Tokugawa Japan – The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*, Tokyo University Press: Tokyo;
- Neal Larry, Williamson Jeffrey G.**, 2014, *The Cambridge History of Capitalism Volume 1- The Rise of Capitalism: From Ancient Orgins to 1848*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Neal Larry**, 2015, *A Concise History of International Finance: From Babylon to Bernanke*, Cambridge University Press: Cambridge;
- Ngo Christian, Natowitz Joseph**, 2019, *Our Energy Future: Resources, Alternatives and the Environment*, Wiley: Hoboken;
- Nicholas David**, 2013, *Medieval Flandres*, Routledge: London;
- North Douglas C., Thomas Robert Paul**, 1993, *The Rise of the Western World: A New Economic History*, Cambridge Univeristy Press: Cambridge;
- Mann Michael**, 1986, *The Sources of Social Power vol 1.*, Cambridge University Press: Cambridge
- Martínez-Vela Carlos A**, 2001, *World Systems Theory*, Massachusetts institute of technology, Доступно на: <https://web.mit.edu/esd.83/www/notebook/WorldSystem.pdf>
- Marks Karl**, 1977, *Bijeda filozofije: odgovor na Fizofiju bede g. Prudona*, Prosveta: Beograd;
- Marks Karl, Engels Fridrih**, 1974, *Njemačka ideologija*, Prosveta: Beograd;
- Marks Karl, Engels Fridrih**, 2009, *Manifest komunističke partije*, Centar za liberterske studije: Beograd;
- Marks Karl**, 1969, *Prilog kritici političke ekonomije*, Kultura: Beograd;
- Marx Karl, Engels Friedrich**, 1975, *Selected Correspondence*, Progress Publishers: Moscow
- Marx Karl, Engels Friedrich** 1975: *Marx/Engels Complete Works, Vol 8.*, Progress Publishers: Moscow
- Marx Karl**, 1974, *Kapital: kritika političke ekonomije, Књ. 1- 3*, Prosveta: Beograd;

- Marx Karl**, 1979, *Osnovi kritičke političke ekonomije Kњ. 1- 2*, Prosveta: Beograd;
- Marx Karl**, 1977, *Pre-capitalist Economic Formations*, International Publishers: New York;
- Meltzer Mark**, 2006, *Lever of Empire: The International Gold Standard and the Crisis of Liberalism in Prewar Japan*, University of California Press: Los Angeles;
- Mercola Joseph**, 2021, *Who owns the World?: Blackrock and Vanguard*, Organic Consumer Association, Интернет извор: <https://www.organicconsumers.org/news/who-owns-world-blackrock-and-vanguard>
- Milić Vojin** 1965, *Sociološki metod*, Beograd: Kultura;
- Milios John**, 2018, *The Orgins of Capitalism as a Social System: The Prevalence of Aleatory Encounter*, Routledge: London;
- Мирковић Зоран**, 2019, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду-Правни факултет: Београд
- Moore Jr. Barrington**, 1973, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin Books: Ringwood;
- Mote, Frederick W.** ,2003, *Imperial China 900-1800*, Harvard University Press: Cambridge;
- Okishio Nobuo**, 1961, *Technical Change and the Rate of Profit*, Kobe University Economic Review, vol 7;
- Peacock Khatty Willson**, 2008, *Natural Resources and Sustainable Development*, Fact on File: New York;
- Peterson, Willard**, 2002, *The Ch'ing Empire to 1800, The Cambridge History of China*, 9, Cambridge University Press: Cambridge;
- Petrov Ana**, 2016, *Rethinking Rationalisation: Evolutionism and Imperialism in Max Weber's Discourse on Music*, Hollitzer Wissenschaftsverlag: Wien;
- Popović Milan** 1995: *Ritam sveta - Škola svetskog sistema Immanuela Wallersteina*, Podgorica: CID:
- Pirenne Henri**, 1946, *Medieval City: Their Orgin and The Revival of Trade*, Princeton University Press: Princeton;
- Roemer John E.**, 1981, *Analytical Foundations of Marxian Economic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press;
- Rossabi Morris**, 2013, *A History of China*, Blackwell Publishing: Chichester;

**PTC**, (26.07.2021) *Извештај Европске комисије: Значајан напредак Србије остварен у иновацијама*, Доступно на:

<https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/4457910/evropska-komisija-napredak-srbija-inovacije.html>

**Sanderson K. Stephen**, 1994, *The Japanese Transition from Feudalism to Capitalism*, A Journal of the Fernand Braudel Center, University of New York: New York;

**Skocpol Theda**, 1984, *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge: Cambridge university press;

**Smith, Eric Alden et al**, 2010, *Wealth transmission and inequality among hunter-gatherers*, Current Antropology, vol 51 (1);

**Spenser Daniel Loyd**, 1958, *Japans Pre-Perry for Economic Growth* y American Journal of Economics and Sociology, XVIII, 2;

**Scharff C. Robert**, 1995, *Comte After Positivism*, Cambridge University Press: Cambridge;

**Stalin Joseph**, 1975, *Dialectical and Historical Materialism*, Mass Publication: Calcutta;

**Stillman Norman**, 1979, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book*, Jewish Publication Society of America: Philadelphia;

**Steenstrup Carl**, 1996, *A History of Law in Japan Until 1868*, Brill Publishers: Leiden;

**Szczepanski Kallie**, 2018, *What Is China's Mandate of Heaven?*, ThoughtCo, Доступно на: <https://www.thoughtco.com/the-mandate-of-heaven-195113>

**Sweezy Paul et al.**, 1976, *The Transition from Feudalism to Capitalism*, New Left Book: London;

**The World Bank**, 2018, *Gini coeficient estimates- Slovenia*, Доступно на:

<https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?locations=SI>

**Tilly Charles**, 1990, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Inc: Cambridge;

*Thomas Newcomen* (1663 - 1729), 2018, BBC, Доступно на:

[https://www.bbc.co.uk/history/historic\\_figures/newcomen\\_thomas.shtml](https://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/newcomen_thomas.shtml)

**Tucker C. Robert**, 1978, *Marx-Engels Reader*, Norton: New York;

**Turner Ralph**, 2003, *Magna Carta: Through the Ages*, Routledge: London;

**Turnbull Stephen**, 2004, *Samurai The Story of Japan's Great Warriors*, Prc Publishing Ltd: London;

- Twitchett Denis, Fairbank, John K.**, 1998, *The Ming Dynasty, 1398–1644, Part 2, The Cambridge History of China*, 8, Cambridge University Press: Cambridge;
- Van Zanden Jan Luiten**, 2009, *The Long Road to Industrial Revolution - The European Economy in a Global Perspective 1000-1800*, Brill: Laiden;
- Вебер Маркс**, 1976, *Проверба и друштво, Књ. 1-2*, Просвета: Београд;
- Volerstin Imanuel**, 2004, *Uvod u analizu svjetskog sistema*, Otvoreni kulturni forum: Cetinje;
- Walelrstain Immanuel**, 2010, *After Liberalism*, New York Press: New York;
- Wallerstein Immanuel**, 1990, *Kapitalizam-istorijski sistem*, CID: Titograd;
- Wallerstein Immanuel** 2004: *WORLD-SYSTEMS ANALYSIS*, in *World System History*, [Ed. George Modelski], in *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*, *Developed under the Auspices of the UNESCO*, Eolss Publishers: Oxford;
- Wallerstein Immanuel**, 1986, *Suvremeni svjestki sistem*, Centar za kulturnu delatnost: Zagreb;
- Warren, W. Lewis**, 1991, *King John*, Methuen: London;
- Weatherford Jack**, 1997, *The History of Money*, Crown Publisher Inc.: New York;
- Weber Max**, 1946, *Esseys in Sociology*, Oxford Univeristy Press: New York;
- Weber Max**, 1961, *General Economic History*, Collier Books: New York;
- Weber Max**, 1989, *Protestanski etika i duh kapitalizma*, Svjetlost: Sarajevo;
- Weber Max**, 1958: *The Religion of India: The Sociology of Hinduism and Buddhism*, Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Whaley Joachim**, 2018, *The Holy Roman Empire*, Oxford University Press: Oxford;
- What is Crispr**, New Scientis, Интернет извор:  
<https://www.newscientist.com/definition/what-is-crispr/>
- White Lynn Jr**, 1966, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press: Oxford;
- Wood Ellen Maiksinks**, 1999, *Origins of Capitalism*, Verso Books: London;

## БИОГРАФИЈА

Стефан Манидић рођен је 13.6.1991. у Зрењанину. Завршио је Зрењанинску гимназију (2010).

Основне академске студије социологије уписао је школске 2010/2011. године на Филозофском факултету у Београду, које је окончао 25.9.2014. године, са просечном оценом 9,66 и одбрањеним завршним радом *Економски аспекти положаја Србије у светском капиталистичком систему*. На Филозофском факултету школске 2014/2015. године уписао је мастер академске студије социологије које је завршио 30.9.2015. године, с просечном оценом 9,50, одбранивши рад *Социолошки аспекти Стиглицовог схватања глобализације*.

У школској 2015/2016. години, уписао је докторске студије социологије на Филозофском факултету у Београду и положио испите са просечном оценом 9,8. Био је демонстратор у извођењу наставе на курсу Социолошки практикум у периоду 2017/2021. Био је стипендиста Фонда за младе таленте шк. 2014/2015, а од 2016. стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Током 2015. године, учествовао је у пројекту Министарства омладине и спорта чији је циљ био промовисање позитивних вредности код омладине.

Од 2017. године учествује у раду Института за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду у звању истраживача сарадника. Учествовао је у следећим истраживачким пројектима и потпројектима:

*Изазови нове друштвене интеграције у Србији – концепти и актери;*

*Култура рађања и репродуктивне стратегије жена у Србији;*

*European Social Survey – Serbia;*

*Истраживања породичног живота у Србији;*

*Истраживање о фабричким радницама.*

У научном раду претежно се бави темама везаним за поље историјске социологије. Објавио је следеће радове:

- 2021: „Политички еџизам младих током пандемија ковида 19“, у Лабаш Слађана (прир.) *Друштвени аспекти старења у време ковид пандемије*, Филозофски факултет: Београд;
- 2021: „Однос између демографских, економских и геополитичких процеса у савременом свету“ у Стојшин Слађана et al (прир.) *Друштвени развој и демографске промене*, Српско социолошко друштво: Београд;
- 2015: „Положај Србије у светском капиталистичком систему“, *Култура*, бр. 148, стр. 80-101.

## Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Стефан Мандић

Број индекса: 1С150002

### Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом *Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развитак капитализма*

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

### Потпис аутора

У Београду, \_\_\_\_\_

## **Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада**

Име и презиме аутора: Стефан Мандић

Број индекса: 1С150002

Студијски програм: Социологија

Наслов рада *Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развитак капитализма*

Ментор: Слободан Антонић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

**Потпис аутора**

У Београду, \_\_\_\_\_

## Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: *Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развитак капитализма*

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

**Потпис аутора**

У Београду, \_\_\_\_\_

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.